A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ÚJ ÉVFOLYAM XXV. KÖTET.

A RENAISSANCEKORI MŰVELTSÉG OLASZORSZÁGBAN.

IRTA

BURCKHARDT JAKAB.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

BÁNÓCZI JÓZSEF.

II. KÖTET.

BUDAPEST, 1896.
AZ 1895. ÉVI ILLETMÉNY UTOLSÓ KÖTETE.

BURCKHARDT,

A RENAISSANCEKORI MŰVELTSÉG

OLASZORSZÁGBAN.

II.

A

RENAISSANCEKORI MŰVELTSÉG

OLASZORSZÁGBAN.

IRTA

BURCKHARDT JAKAB.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

BÁNÓCZI JÓZSEF.

II. KÖTET.

BUDAPEST,
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1896.

A M. Tud. Akadémia könyvkiadó-bizottsága eszközlésére, az Akadémia kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata jelenik meg. E vállalat czélja: a tudományokat mai színvonalukon előadó művek által a tudományos műveltség terjesztése.

A bizottság kiváló gondot fordít a munkák megválasztására és különösen a fordítások megbirálására és ellenőrzésére is.

Ennek megfelelőleg minden fordított munkát egy e végből fölkért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

A jelen munka fordítását *Szily Kálmán* r. t. vizsgálta fölül.

A M. T. Akadémia könyvkiadó-bizottsága.

HORNYÁNSZKY VIKTOR SAJTÓJA.

NEGYEDIK SZAKASZ.

A VILÁG ÉS AZ EMBER FÖLFEDEZÉSE.

ELSŐ FEJEZET.

Az olaszok utazásai.

Menten a sok nyűgtől, a melyek a haladást egyebütt akadályozták, egyénileg nagy mértékben kifejlődve és az ókor által iskolázva, az olasz szellem a külső világ fölfedezése felé fordul és bele fog szóban és alakban való leírásába.

Az olaszok utazásairól messze világtájak felé, itt csak egy általános megjegyzést tehetünk. A keresztes hadjáratok valamennyi európai előtt megnyitották a messzeséget, és mindenütt fölébresztették a kalandkereső vándorkedvet. Mindig nehéz lesz azt a pontot meghatározni, hol társul ez a tudásvágygyal, vagy éppenséggel hol lesz ennek szolgája; azonban legkorábban és legtökéletesebben mutatkozik ez az olaszoknál. Már a keresztes hadjáratokban is egészen másként vesznek részt, mint a többi népek, mert már hajóhadaik és a keleten kereskedelmi érdekeik voltak; a földközi tenger régtől fogva másképen nevelte lakóit, mint a szárazföld az övéit, északi értelemben vett kalandor pedig olasz emberből, természeti mivolta szerint, egyáltalán sohasem válhatott. Mikor tehát a földközi tenger valamennyi keleti kikötőjében már otthon érezték magukat, könnyen előadhatta magát, hogy a legvállalkozóbbak a nagyszerű mohammedán vándorélethez, mely odatorkollott, hozzácsatlakoztak; a

világnak egy egész nagy része ezzel már mintegy fölfedezve tárult eléjök. Vagy pedig, mint a velenczei Poló-k, belesodródtak a mongol világ hullámverésébe, a mely őket tovább vitte egészen a nagymogul trónja lépcsőjéig. Korán találunk egyes olaszokat az Atlanti tengeren is, kik részt vesznek fölfedezésekben: így p. o. a génuaiak a XIII. században már a kanári szigetekre bukkannak;[1] ugyanazon évben, 1291-ben, midőn Ptolemais, a keresztény kelet utolsó maradványa elbukik, ismét génuaiak teszik az első ismert kisérletet a Kelet-Indiába vezető tengeri út fölfedezésére;[2] Columbus csak a legnagyobb azon olaszok hosszú során, a kik a nyugati népek szolgálatában messze tengerekre szálltak. Már pedig nem az az igazi fölfedező, a ki véletlenül elsőnek kerül valahová, hanem az, a ki keresett és talál; csak az ilyen áll majd összeköttetésben előzői gondolataival és érdekeivel, s a számadás, melyet tesz, ennek meg is fog felelni. Ha azért a megérkezés elsőségét ezen vagy azon a parton minden egyes esetben tőlük elvitatnák is, mindazon által az igaz értelemben vett modern fölfedező nép az egész kései középkorban egyedül az olasz marad.

E tétel közelebbi megokolása a fölfedezések specziális történetébe való.[3] Bámulatunk azonban mindenha s újra meg újra a nagy génuai tiszteletgerjesztő alakja felé fog fordulni, a ki a vizen túl új szárazföldet követelt,

[1] *Luigi Bossi*, Vita di Cristoforo Colombo, a hol a korábbi olasz utazások és fölfedezések össze vannak állítva, 91. l. ff.

[2] L. erről *Pertz* értekezését. Ki nem elégítő tudósítást erről már *Aeneas Sylvius*-nál is találunk: Europae Status sub Friderico III. Imp. 44. fej. (Egyebek közt: Freher, Scriptores, 1624. kiad. II. k. 87. l.)

[3] V. ö. *O. Peschel*, Geschichte der Erdkunde, 2. kiadás Sophus Rugétől. München, 1877. 209. l. s ff.

keresett és talált és a ki legelőször mondhatta: *il mondo è poco,* a föld nem oly nagy, mint hiszik. Mialatt Spanyolország az olaszoknak egy VI. Sándort küld, Olaszország a spanyoloknak Columbust adja; néhány héttel e pápa halála előtt (1503. július 7-én) Jamaikából keltezi ez nagyszerű levelét a hálátlan katholikus királyokhoz, melyet az utókor sohasem fog a legnagyobb megindulás nélkül olvashatni. Végrendeletének egy toldalékában, mely Valladolidban 1506. május 4-én kelt, örökbe hagyja „kedves hazájának, a génuai köztársaságnak az imádságos könyvet, melyet neki Sándor pápa ajándékozott, és mely neki börtönében annyi baj és viszontagság között, legnagyobb vigasztalásául szolgált". Szinte úgy tetszik, mintha ezzel Borgia szörnyű nevére a kegyelem és jóság utolsó csilláma szállna.

Valamint az utazások történetét, épp úgy röviden érinthetjük csak a földrajzi leírás fejlődését is az olaszoknál, valamint a cosmographiában való részvétüket. Ha az ő eredményeiket csak futólag hasonlítjuk is össze azzal, a mit más népek tettek, korai és szembeszökő felsőbbség mutatkozik. Hol találkozott volna a XV. század közepén Olaszországon kívül oly társulása a földrajzi, statisztikai s történeti érdeklődésnek, mint Enea Silvióban? hol olyan egyenletesen kiképzett leírás? Nemcsak az ő voltaképeni cosmographiai főművében, hanem leveleiben és magyarázataiban is egyforma remekléssel rajzol tájképeket, városokat, erkölcsöket, kézművességeket és jövedelmeket, politikai állapotokat és alkotmányokat, mihelyt saját észleleteire vagy elsőkézből való értesülésekre támaszkodhatik, noha nem figyel meg mindig helyesen, és p. o. Basel leírásában a látottakat önkényesen egészíti ki; a mit csak könyvek után ír le, természetesen

csekélyebb becsű. Már annak a tiroli alpesi völgynek rövid vázlata is,[1] a hol III. Frigyestől javadalmat kapott, különösen pedig Skótországról adott leírása az élet minden lényeges viszonyát érinti és a tárgyilagos megfigyelés és összehasonlítás oly adománya és módszere mellett tanúskodik, a milyennel csak Columbusnak a régieken művelődött földie rendelkezhetett. Sokezeren látták és tudták, legalább apránként, a mit ő tudott, de hiányzott bennük az ösztön, hogy róla képet rajzoljanak és hiányzott a tudat, hogy a világ ily képeket óhajt.

A cosmographiában[2] is hiába próbáljuk pontosan megkülönböztetni egymástól, mi tulajdonítandó a régiség tanulmányozásának és mi az olaszok sajátos géniuszának. Tárgyilagosan figyelik meg és rajzolják le e világ dolgait, még mielőtt a régieket behatóbban ismernék, mert ők maguk is még félig ókori nép és mert politikai állapotuk erre őket előkészíti; de nem jutottak volna ily gyorsan az érettség ama fokára, ha nekik a régi geographusok az utat nem mutatják. Egészen kiszámíthatatlan végül a már meglevő olasz cosmographiák befolyása az utazók és fölfedezők elméjére s irányára. Egy tudománynak műkedvelő feldolgozója is — ha p. o. a szóban forgó esetben Enea Silviót ily kevésre akarjuk is becsülni — az általános érdeklődésnek éppen azt a módját képes valamely ügy iránt elterjeszteni, a mely új vállalkozók számára egy-egy uralkodó nézetnek, vagy egy-egy kedvező előítéletnek okvetlen szükséges termőföldje. Igazi fölfedezők bármely szakban nagyon jól tudják, mivel tartoznak az ily közbenjáróknak.

[1] *Pii II.* comment. L. I. 14. l. — Basel leírásáról l. *G. Voigt*, Enea Silvio II., I. k. 228. l. Enea Silvióról mint cosmographusról, II. 302—309. l. V. ö. u. i. I. 91. l. ff.

[2] L. az I. sz. kitérést a szakasz végén.

MÁSODIK FEJEZET.

A természettudomány Olaszországban.

Az olaszoknak a természettudományok terén kivívott állásukat illetőleg a különféle szakkönyvekre kell utalnunk, a melyek közül mi csak Libri könyvét ismerjük, mely nyilván épp oly felszines, a milyen fennyen ítélő.[1] A vita némely fölfedezés elsőbbségéről annál kevésbbé tartozik reánk, mert az a nézetünk, hogy minden korban és minden kulturnépnél előállhat egy ember, a ki bár csekély előképzettséggel bír, ellenállhatatlan ösztönből az empiria karjaiba veti magát és veleszületett tehetségénél fogva a legbámulatosabb haladást teszi. Ilyen férfiak voltak rheimsi Gerbert (II. Sylveszter pápa) a X., és Roger Bacon a XIII. században; hogy ők azonfölül mind azt magukévá tették, a mit szakjokból koruk tudott, törekvésüknek csupán szükséges következménye volt. Mihelyt a balhiedelem közös fátyola szétfoszlott, a hagyomány és a könyvek jármában nyögő szolgaság, a természettől való irtózás le volt győzve, a problémák seregesen tárultak szemök elé. Egészen

[1] *Libri*, Histoire des sciences mathématiques en Italie, 4 kötet. Páris, 1838.

más azonban, ha a természet megfigyelése és kutatása egy egész népnek különös és más népekénél korább jelentkező tulajdonsága, ha tehát a fölfedezőt nem éri veszély, sem agyon nem hallgatják, sőt ellenkezőleg, rokon szellemek előzékenységére számíthat. Hogy ez Olaszországban így volt, többen állítják.[1] Nem büszkeség nélkül nyomozzák az olasz természettudósok a Divina Commediában Dante empirikus természet-kutatásának bizonyítékait és megpendüléseit.[2] Az egyes fölfedezésekről, vagy a megemlítés elsőségeiről, melyeket neki tulajdonítanak, nincs ítéletünk, azonban minden laikusnak kell, hogy feltűnjék a külső világ megfigyelésének ama sokasága, mely már Dante képeiben és hasonlataiban jelentkezik. Bizonyára nincs az az újabb költő, ki annyira, mint ő, a valóságból merítené őket, akár a természetből vagy az emberi életből; nem is használja soha puszta ékességül, hanem hogy lehetőleg megfelelő képzetét ébreszsze annak, a mi mondani valója van. Mint igazi tudós pedig különösen a csillagászatban lép elénk, noha tagadhatatlan, hogy nem egy csillagászati hely a nagy költeményben, mely nekünk most tudományosnak tetszik, akkor bizonyára általánosan érthető volt. Dante, nem tekintetve tudós tanultságát, oly népszerű csillagászatot tételez föl, melyet

[1] Hogy itt döntő ítéletre juthassunk, azt kellene kimutatni, hogy a megfigyelések gyűjtése, elkülönítve a lényegileg mathematikai tudományoktól, szaporodott-e, de ez nem tartozik reánk.

[2] *Libri*, id. h. II. 174. l. Itt kell Dante értekezésére is utalnunk: De aqua et terra. — V. ö. *Schmidt V.* Dante's Stellung in der Geschichte der Cosmographie. Graz, 1876. Brunetto Latini Tesorójának cosmographiai és természettudományi részei külön is megjelentek: Il trattato della sfera di S. Br. L. kiad. Bartolomeo Sorio, Milano, 1858., ki a történeti chronologiának Br. L. szerinti rendszerét hozzátoldotta.

az akkori olaszok már mint tengerjárók épp úgy ismertek, miut a régiek. A csillagzatok fölkelésének és lenyugvásának ez ismeretét a mi időnkben az órák és naptárak fölöslegessé teszik, és ezzel együtt kiveszett a csillagászati érdek, a mi egyébként a népben kifejlődött. Jelenleg nincs hiány kézikönyvekben és középiskolai oktatásban és minden gyermek tudja, hogy a föld a nap körül forog, a mit Dante nem tudott, de az érdeklődés a dolog iránt, a szakembereket kivéve, a legteljesebb közömbösségnek adott helyet.

Az az áltudomány, mely a csillagokba kapaszkodott, mitsem bizonyít az akkori olaszok empirikus érzéke ellen; de keresztül járt és erőt vett rajta a jövő megismerésének szenvedélye és heves vágya. A csillagjóslásról egyébként a nemzet erkölcsi és vallásos jelleme alkalmából szólnunk kell még.

Az egyház ezen és más áltudományok iránt majd mindig elnéző volt, s a valódi természetkutatás ellen is voltakép csak akkor lépett fel, ha a vád — helyesen vagy nem — egyúttal eretnekségről és halottidézésről szólott, a mi, igaz, meglehetősen közel feküdt. Főfontosságú voltakép annak a kiderítése: vajjon a Domonkosrendi inquisitorok Olaszországban (és talán a Ferenczrendiek is) tudták-e és mely esetekben, hogy e vádak hamisak és ha tudták, mégis elítéltek-e, akár mert az illetőnek ellenségeivel egyetértettek, vagy mert a természetmegfigyelést általában, a kisérleteket különösen titkon gyűlölték. Meglehet, hogy ez utóbbi előfordult, de bizonyítani aligha lehet valaha. A mi északon az ily üldözések előidézésére közrehathatott: a természetismeretnek a scholastikusoktól elfogadott, hivatalos rendszerének ellenállása az újítókkal — mint ilyenekkel —

szemben, az Olaszországra nézve kevésbbé vagy talán éppen nem jön tekintetbe. Abanói Pietro (a XIV. század kezdetén) kimutathatólag áldozatul esett egy másik orvos szaktársi irígységének, a ki őt az inquisitiónál balhit és varázslás miatt bevádolta,[1] továbbá páduai kortársánál, Giovannino Sanguinaccinál is valami hasonlót sejthetni, minthogy mint orvos gyakorlati újító volt; ő azonban számkivetés árán megmenekült. Végül nem szabad felednünk, hogy a Domonkos-rendiek hatalma, mint inquisitoroké, Olaszországban nem érvényesülhetett mindenütt egyformán, mint északon; kényurak, valamint szabad államok némelykor a XIV. században az egész papsággal szemben oly megvetést tanúsítottak, hogy sokkal különb dolgok, mint puszta természetkutatás, büntetlenül megeshettek.[2] Midőn azonban a XV. századdal az ókor hatalmasan előtérbe lép, a régi rendszeren tört rés közös volt a profán kutatás minden neme javára, csakhogy a humanismus mégis a legjobb erőket ragadta magához, és ezzel a tapasztalati természetismeretnek bizonyára kárára volt.[3] Közben itt-ott az inquisitió mindig újra felébred, és orvosokat, mint isten-

[1] *Scardeonius*, de urb. Patav. antiqu. in Graevii Thesaur. ant. Ital. Tom. VI. pars III. Col. 227. Ab. 1312-ben halt meg a vizsgálat alatt; képszobrát elégették; Giov. Sang.-ról id. h. Col. 228. l. s ff. — V. ö. róla *Fabricius*, Bibl. Lat. s. v. Petrus de Apono. — *Sprenger*, Ersch u. Gruber, I. 33. l. 1292—93-ban Ábrahám ibn Ezra astrologiai iratait francziából fordítja, megj. nyomt. 1506. V. ö. Zeitschr. d. D. Morg. Gesellsch. XVIII. 190. l. XXV.

[2] V. ö. alább 6. szakasz, 2. fej.

[3] L. *Libri* túlzott panaszait id. h. II. k. 258. l. s ff. Bármennyire sajnálhatni, hogy a nagytehetségű nép a természettudományokra ereje nagyobb részét nem fordította, mégis azt hiszszük, hogy fontosabb czéljai is voltak, a melyeket részben el is ért.

káromlókat és halottidézőket megbüntet vagy eléget, de ilyenkor sohasem deríthető ki határozottan, mi volt az elítélés igazi, legmélyebben fekvő oka. Mind a mellett Olaszország a XV. század végén Paolo Toscanelli, Luca Paccioli és Lionardo da Vinci révén a mathematikában és természettudományban kétség kívül Európa legelső népe volt, és az egész világ tudósai mind az ő tanítványainak vallották magukat, Regiomontanus és Copernicus is.[1]

A természettudományi érdeklődés általános elterjedésének erős bizonyítéka a korán megnyilatkozó gyűjtő érzék s a növények és állatok összehasonlító megfigyelése. Olaszország mindenekelőtt legkorábban dicsekedhetik botanikus kertekkel, bár lehet, hogy itt a gyakorlati czél túlnyomó volt és maga az elsőség is talán vitás.[2] Hasonlíthatatlanul fontosabb, hogy valamint a földmívelést művészetnek és iparnak tekintették — bizonysága Pier' de Crescenzi mezőgazdasági kézikönyve, mely már a XIV. században nagyon el volt terjedve — most díszkertek tervezésekor is fejedelmek és gazdag magánemberek maguktól kezdenek mennél különfélébb növényeket, fajokat és változatokat gyűjteni, és örömest hallják, ha gyümölcs-nemek szaporítására irányzott törekvésüket oly érdemül tüntetik fel, mely méltán sorakozik

[1] Az utóbbinak tanulmányairól Olaszországban v. ö. *C. Malagola* igen alapos bizonyítékait Codro Urceóról írt művében, Bologna, 1878. VII. fej. 360—366. l.

[2] Olaszok külföldön is rendeznek be botanikus kerteket, így Firenzei Angelo, Petrarca kortársa, Prágában. L. *Friedjung*, Karl IV. 311. l. 4. jegyz. V. ö. még Kauffmann Sándor tudósításait a kertészetről a középkorban és a renaissance idejében (Pick, Monatsschrift für die Geschichte Westdeutschlands VII., 129—155. l.)

egyéb kiváló tetteik mellé. Így a Mediciek Careggi villájának nagyszerű kertjét a XV. században majdnem mint botanikus kertet írják le.[1] a fák és cserjék számtalan fajaival; így a XVI. század elején Triulzio biboros villáját a római Campagnában,[2] Tivoli felé, különféle rózsafajokból álló eleven sövényekkel, mindenféle élő fával, s ezek közt a gyümölcsfák minden lehetséges változatával; végre húszféle szőlőfaj és egy nagy konyhakert. Itt nyilván másról van szó, mint egy pár tuczat általánosan ismert orvosfűről, melyek az egész középkorban egyetlen vár- vagy kolostorkertben sem hiányoztak; az asztali gyümölcs rendkívül finomult művelése mellett érdeklődés mutatkozik maga a növény iránt, érdekes látványa miatt. A művészet története elmondja, hogy mily későn szabadultak fel a kertek e gyűjtő kedv alól, hogy azontúl nagy építészeti és festői tervezések szolgálatába lépjenek.

Az idegen állatok tartásához is bizonyára hozzáfűződött a megfigyelés magasabb érdeke. A könnyű szállítás a földközi tenger déli és keleti kikőtőiből és az olasz éghajlat kedvezése lehetségessé tették, hogy a déli vidék leghatalmasabb állatait készpénzen vegyék vagy a szultánoktól ajándékba kaphassák.[3] Városok és fejedelmek mindenekelőtt örömest tartottak oroszlánokat, ha az nem is volt éppen, mint Firenzének czímerbeli

[1] Alexandri Braccii descriptio horti Laurentii Med., lenyomtatva egyebek közt, mint 58. sz. melléklet, *Roscoe* Lorenzo élete cz. művében. *Fabroni* Laurentiusa mellékleteiben is.

[2] Mondanarii villa, lenyomt. Poemata aliqua insignia illustr. poetar. recent.

[3] A palermói állatkert VI. Henrik alatt, Otto de S. Blasio ad a. 1194. *Böhmer*, Fontes III. 623.

állata[1] Az oroszlán-ketreczek az állami palotákban, vagy azok mellett voltak, így Perugiában és Firenzében; a római a Capitolium alján volt elhelyezve. Ez állatok ugyanis némelykor politikai ítéletek végrehajtására szolgáltak,[2] hihetőleg egyébként is bizonyos rettegést tartottak ébren a nép közt, noha már korán észrevették, hogy fogságban engednek vadságukból, úgy hogy egyszer őket egy bika „mint juhokat az istállóba" visszahajtotta.[3] Viselkedésüket azonfölül előjelnek tekintették; midőn Lorenzo Medici állatseregletének egy pompás oroszlánját egy másik oroszlán széttépte, ebben Lorenzo halálának előjelét látták. Szaporaságuk ellenben az általános jóllétnek volt jele; egy Giovanni Villani sem resteli följegyezni, hogy jelen volt, midőn a nőstény oroszlán ellett, és Matteo egy egész fejezetet szentel a

[1] Mint ilyennek, akár festve van, akár kőbe vésve, itt *marzocco* a neve. — Pisában sasokat tartottak; v. ö. a magyarázókat Dante e helyéhez: Inferno XXXIII., 22.; a sólyom Boccacciónál, Decamarone V. 9. — V. ö. általában: *G. Spezi*: Due trattati del governo e delle infermita degli ucelli, testi di lingua inediti. Róma, 1864. Értekezések a XIV. századból, lehet, hogy perzsából fordítva.

[2] L. a kivonatot Aegid. Viterb.-ból *Papencordt*nál, Gesch. der Stadt Rom im Mittelalter, 367. l. jegyz. hol 1328-ból van egy esemény elmondva. — Vadállatok harczai egymás közt és kutyák ellen nagy alkalmakkor a nép mulattatására szolgáltak. II. Pius és Galeotto Mária Sforza fogadása alkalmával Firenzében 1459-ben az úri piaczon zárt térben bikákat, lovakat, vaddisznókat, kutyákat, oroszlánokat és egy zsiraffot léptettek föl együtt, de az oroszlánok lefeküdtek s nem akarták a többi állatokat megtámadni. V. ö. Ricordi di Firenze, Rer. ital. scriptt. ex florent. codd. T. II. Col. 741. Eltérően ettől: Vita Pii II. *Murat.* III. II. Col. 977. (*Voigt*, Enea Silvio III. 40. s ff.) Egy másik zsiraffot utóbb a mameluk-szultán, Kaytbey, Lorenzo magnificónak adott ajándékba. V. ö. *Paul. Jov.* Vita Leonis X. I. k.

[3] Lettere di Alessandra Strozzi, 1877. 432. l.

bizonyításnak, hogy Olaszországban oroszlánok születnek és hogy azok elevenen jönnek a világra.[1] A kölykeket hol szövetséges városoknak és kényuraknak szokták ajándékozni Olaszországon kívül,[2] hol condottiéreknek vitézségük jutalmául.[3] A firenzeiek azonfelül már igen korán tartottak párduczokat, a melyek számára külön párduczmestert alkalmaztak.[4] Ferrarai Borso[5] az oroszlánjait bikákkal, medvékkel és vadkanokkal harczoltatta. Benedetto Dei Lorenzo Medicinek egy nyolcz kar hosszú krokodilust hoz ajándékba, s a tudósítás erről megjegyzi: „valóban, pompás állat".[6]

A XV. század vége felé azonban több fejedelmi udvarban valóságos állatseregletek (serragli) is voltak, mint a melyek a rangbeli fényűzéshez hozzá tartoztak. „A

[1] *Gio. Villani* X. 185., XI. 66., *Matteo Villani* III. 90., V. 68. Ha az oroszlánok összemarakodtak, vagy egymást éppenséggel megölték, ezt rossz előjelnek tartották. V. ö. *Varchi*, Stor. fiorent. III. 143. l.

[2] L. a II. sz. kitérést a szakasz végén.

[3] *Matteo Villani*, id. h. Cron. di Perugia. Arch. Stor. XVI. II. 77. l. Az 1497. évhez. — A perugiaiaknak volt egyszer egy hím és egy nőstény oroszlánuk, de megszöktek. U. o. XVI. I. 382. l. az 1434. évhez.

[4] *Gaye*, Carteggio, I. 422. l. az 1291. évhez. — A viscontiaknak még kitanított párduczaik is voltak, melyeket vadászatra használtak, még pedig nyulakra, a melyeket apró kutyákkal hajtattak. — V. ö. *v. Kobell*, Wildanger, 247. l., ki párduczczal való vadászatra későbbi példákat is említ.

[5] Strozzi poetae, Fol. 146., de Leone Borsii ducis. Az oroszlán kiméli a nyulakat és kis kutyákat; ebben, úgy hiszi a költő, gazdáját utánozza. V. ö. Fol. 188. e szókat: et inclusis condita septa feris és Fol. 193. egy négy soros epigrammát „in Leporarii ingressu quam maximi" és a vadállományról u. o

[6] *Luigi Pulci*, Lettere, 1868. 29. l.

nagy úr pompájához — mondja Matarazzo[1] — tartoznak lovak, kutyák, öszvérek, karvalyok és más madarak, udvari bolondok, énekesek és idegen állatok.“ A nápolyi állatseregletben Ferrante alatt volt egyebek közt egy zsiráf és egy zebra, úgy látszik Bagdad fejedelmének ajándékai.[2] Filippo Mária Viscontinak nemcsak olyan lovai voltak, melyekért 500, sőt 1000 arany forintot fizettek, és drága angol kutyái, hanem voltak párduczai is, melyeket az egész keletről gyűjtöttek egybe; vadászmadarainak ellátása, melyeket északon kerestetett össze, havonként 3000 aranyra rúgott.[3] „A cremonaiak azt beszélik, hogy második Frigyes császár városukba elefántot hozott, melyet neki János nevű pap Indiából küldött“, tudósít Brunetto Latini; Petrarca felemlíti, hogy az elefántok kihalnak[4]; Nagy Emánuel portugáli király bizonyára tudta, mit csinál, midőn X. Leónak egy elefántot és orrszarvút küldött.[5] Az orosz uralkodó kere-

[1] Cron. di Perugia, id. h. XVI., II. 199. l. — Hasonló már *Petrarcánál*, de remed. utriusque fortunae, I. 61., csakhogy még nincs ily világosan kifejezve; itt csak *Gaudium* (a *Ratio*-val folytatott beszélgetésében) dicsekszik vele, hogy vannak majmai és „ludicra animalia“.

[2] *Jovian. Pontan.* de magnificentia. — Az aquilejai bíboros állatkertjében, Albanóban, 1463-ban pávákon és indiai tyúkokon kívül hosszúfülű syriai kecskék is voltak. *Pii II.* comment. L. XI. 562. l. s ff.

[3] Decembrio, *Murat.* XX. col. 1012.

[4] *Brunetti Latini* Tresor, kiad. Chabaille, Paris, 1863. lib. I. *Petrarca*, de remed. utr. fortunae, I. 60.

[5] A fölötte mulattató részleteket l. *Paul. Jov.* Elogia, 229. l. s ff. Tristanus Acuniusról szólván. Mikor az elefánt elpusztult, a nép nagyon sajnálta, képét is megfestették s ifjabb Beroaldus verseivel díszítették. A firenzei Strozzi-palota sündisznóiról és struczmadarairól l. *Rabelais*, Pantagruel, IV. 11. fej. Németországból is vannak hasonló tudósítások és leírások. V. ö. az összeállítást: Ueber Thierliebhaberei im Mittelalter, Allgem. Zeitung, 1882. 288. sz. melléklet.

csent és czobolyokat (vagy czobolyprémeket?) küldött Milánóba.[1] E közben a tudományos állattannak épp úgy megvetették alapját, mint a növénytannak.

Az állattan gyakorlati oldala kifejlődött a ménesekben, melyek közül az esztei és nápolyi[2] hiresek voltak, és mely utóbbit Francesco Gonzaga alatt egész Európában elsőnek ismertek el.[3] A lófajok összehasonlító felbecsülése alkalmasint oly régi, mint a lovaglás maga, és a vegyülékfajok mesterséges tenyésztése bizonyára már a keresztes hadjáratok óta szokásban volt; Olaszországra nézve azonban a díjak, melyeket minden valamire való város lóversenyeinél kitűztek, legnagyobb ösztönzésül szolgáltak mentől gyorsabb lovak tenyésztésére. A mantuai ménesben nevekedtek fel a legbiztosabb nyerők, azonfölül a legnemesebb harczi paripák és általában az olyan lovak, melyek a nagyuraknak adható összes ajándékok között a legfejedelmiebbnek tetszettek. Gonzagának voltak csődörei és kanczái Spanyolországból, Izlandból, valamint Afrikából, Thrácziából és Czilicziából; az utóbbiak kedvéért tartották fönn az összeköttetést és barátságot a szultánokkal. Minden keverékfajt megpróbáltak itt, hogy a legkitünőbbet érjék el.

[1] *Macuscev*, I. 526. l. s ff.: 1493. nov. 18. cinque mazi di zibellini di XL. per mezo.

[2] *Sanazar*, Elegiae lib. III.: Tam veteres superas dives Ferraria ludos! Aurea dum celeri praemia ponis equo. Nápolyt illetőleg lásd *Pontanus* de magnificentia XX.

[3] V. ö. *Paul. Jov.* Elogia 234. l. s ff., Franc. Gonzagáról szólván. Régibb a Merlinus Coccajus tanusága, Maccar. 3. ének: Stalla cavallorem sua stallas vicerit omnes. — A milanói fényűzésről lovagfajtákkal l. *Bandello*, Parte II. nov. 3. és 8. — Az elbeszélő költeményekből is kihallatszik némelykor a lószakértő beszédje. V. ö. *Pulci*, il Morgante XV. fej. 105. vsz. ff.

Még emberseregleg is volt; az ismeretes bíboros Ippolito Medici,[1] Guiliano törvénytelen fia, Nemours herczege, az ő csodálatos udvarán egy sereg barbárt tartott, a kik több mint húsz különböző nyelvet beszéltek, és mindenik a maga nemében és fajában kiváló volt. Voltak köztük fölülmulhatatlan voltigeurök, északafrikai nemesi mór családból származók, tatár íjászok, fekete birkózók, indiai búvárok és törökök, kik főkép a vadászaton voltak a bíboros kisérői. Midőn kora végzete (1535.) elérte, ez a tarka sereg vitte vállain a koporsót Itriből Rómába, és a városnak bőkezű ura fölött való általános gyászába belevegyítette az ő soknyelvű, heves taglejtésektől kisért halottsirató panaszát.[2]

E nehány töredékes megjegyzés az olaszoknak a természettudományokhoz való viszonyáról és a természeti tárgyak sokfélesége és gazdagsága iránt érzett érdeklődéséről, csak annak kimutatására való, hogy a szerző jól tudja, mily hézag van itt a művében. A specziális munkáknak, melyek azt teljesen kitöltenék, még a nevét sem ismeri elegendőképen.

[1] *Paul Jov.* Elogia 307. l. s ff., Hippol. Mediciről szólván.
[2] L. a III. sz. kitérést a szakasz végén.

HARMADIK FEJEZET.

A tájak szépségének fölfedezése.

A kutatáson és tudáson kívül volt azonban még egy mód a természet megközelítésére, és pedig mindenekelőtt egy különös értelemben. Az olaszok, a modernek közt, a legelsők, a kik a táj alakjában a többé-kevésbbé szépet észrevették és élvezték.[1]

Ez a képesség mindig hosszú és bonyolult műveltségi folyamatok eredménye, és előállása nehezen követhető, a mennyiben az efféle leplezett érzés, lehet hogy régóta megvan, mielőtt költészetben és festészetben magát elárulná és ezzel maga-magának tudatára jutna. A régieknél p. o. művészet és költészet az egész emberi élettel jóformán végzett, mielőtt a táj leírásához hozzá fogott volna, és ez mindvégig mellékes maradt, pedig a természet erős benyomása az emberre, Homér óta egyes szavakból és versekből számtalan helyen kiviláglik. Továbbá a germán törzsek, melyek a római birodalom talaján alapították meg uralmokat, eleitől fogva a legnagyobb mértékben fel voltak szerelve a természet szellemének megisme-

[1] Alig szükséges e tárgy híres fejtegetésére, Humboldt Kosmosa második kötetében, utalni.

résére, és ha a kereszténység egy ideig kényszerítette is őket, hogy az eladdig tisztelt forrásokban és hegyekben, tóban és erdőben hamis démonok arczulatát sejtsék, mégis ezt az átmeneti korszakot kétségtelenül csakhamar legyőzték. A középkor tetőpontján, 1200 körül, megvan megint a külső világnak egészen naiv élvezete, mely elevenen jelentkezik a különféle nemzetek trubadurjainál.[1] A legerősebb érdeklődést árulják el a legegyszerűbb jelenségek iránt, minők a tavasz és virágai, a zöld mező és az erdő. De ez mind csupa előtér, távolság nélkül, még abban a különösebb értelemben is, hogy dalaikban a messze földeken járt keresztesek sem mutatkoznak be ilyenekül. Az epikus költészet is, mely p. o. viseletet és fegyverzetet pontosan leír, a helyiség rajzában vázlatos marad, és a nagy Eschenbachi Wolfram is alig ébreszt csak valamelyest kielégítő képet arról a szinről, a melyen szereplő személyei mozognak. Az énekekből éppenséggel nem találná ki senki, hogy e verselő nemesség annyi országban annyi magasan fekvő, messze kilátó kastélyt lakott, látogatott és ismert. A kóborló klerikusok latin költeményeiben is (I. k. 3. szakasz, 1. fej.) hiányzik még a távolba pillantás, az igazi tájkép, de a közelséget némelykor oly izzó szinpompával rajzolják, a mint talán egyetlen lovagi minne-sänger sem teszi. Vagy van-e még Ámor ligetjének oly leírása mint a XII. századnak, feltevésünk szerint, olasz költőjénél?

Immortalis fieret
Ibi manens homo;
Arbor ibi quaelibet
Suo gaudet pomo;

[1] Ide tartoznak Humboldtnál az id. helyen Grimm Vilmos közlései.

Viae myrrha, cinnamo
Flagrant, et amomo —
Conjectari poterat
Dominus ex domo [1] stb.

Az olaszok számára a természet mindenesetre rég kivetkőzött bűneiből, és minden démoni befolyástól megszabadult. Assisi szent Ferencz naphymnusában egész ártatlanul dicsőíti az Urat, a miért megteremtette az ég világosságait és a négy elemet.

A világos bizonyítékok azonban arra nézve, hogy nagy tájak mélyebb hatással vannak az elmére, Dantével kezdődnek. Nemcsak meggyőzően írja le néhány rövid sorban a hajnali szellőt az enyhén hullámzó tengernek távolban reszkető fényével, a szélvihart az erdőben és más efféléket, hanem magas hegyekre megy fel azzal az egyedül lehetséges czéllal, hogy onnan a kilátást élvezze; [2] talán az ókor óta egyike ő a legelsőknek, a ki erre vállalkozott. Boccacció inkább sejteti, mintsem leírja, hogy mennyire megragadja őt a táj; de pásztor-regényeiben [3] a legalább képzeletében meglevő hatalmas szin-

[1] Carmina Burana 162. l. de Phyllide et Flora, 66. vsz.

[2] Alig képzelhetni, mi egyéb dolga lett volna a Bismantova tetején, Reggio területén. Purgat. IV. 26. Már az a pontosság, melylyel túlvilága minden részét világossá tenni iparkodik, sok tér- és formaérzéket árul el. Hogyan fűződött azelőtt a hegytetőkhöz az ott rejtőző kincsek utáni vágy és egyúttal a babonás félelem, világosan mutatja Chron. Novaliciense II. 5., Monum. Germ. S. S. VII. és Monumenta hist. patr. S. S. III.

[3] Nem említve Bajae leírását a Fiammettában s a ligetét Ametóban, jelentős egy hely: de genealogia Deor. XV. 11., a hol a táj több részletét: fákat, réteket, patakokat, nyájakat, kunyhókat fölsorol és hozzáteszi, hogy ezek a dolgok *animum mulcent*, hatásuk: *mentem in se colligere.*

helyet alig lehet félreismerni. Kétségtelenül és nagy határozottsággal tanúskodik azután Petrarca, a teljesen modern emberek egyik legkorábbika, a tájék hatásáról a megindult lélekre. Az a fényes szellem, a ki először kereste össze valamenyi irodalomból a festői természetérzék kezdeteit s fejlődését, és az „Ansichten der Natur"-ban maga is a leírás mesterművét alkotta, Humboldt Sándor nem volt Petrarca irányában egészen igazságos, úgy hogy a nagy arató után még maradt egy kis tarlózni való.

Petrarca ugyanis nemcsak jelentékeny geographus és cartographus volt — Olaszország legrégibb térképét[1] állítólag ő készítette — nemcsak azt ismételte, a mit a régiek mondtak,[2] hanem a természet látása közvetlenül is hatott rá. A természet élvezete reá nézve minden szellemi foglalkozásnak legkivánatosabb kisérője; a kettő kapcsolatán nyugszik tudós anachoreta-élete Vaucluseben és egyebütt, időnkénti menekülése a társaságból és világból.[3] Igazságtalanság vele szemben, ha a természeti leírásnak még gyönge és kevéssé fejlődött tehetségéből az érzés hiányára következtetünk. A leírás, melyet p. o. Spezzia csodálatra méltó tengerölbéről és Porto Veneréről ad, melyet azért von be az „Afrika" VI. éneke végébe, mert azokat eddig sem a régiek, sem az újak meg

[1] L az I. sz. kitérést.

[2] Noha örömest hivatkozik rájuk, p. o. de vita solitaria, kül. 241. Opera, Basel, 1581., a hol egy szőlőlugas leírását sz. Ágostonból idézi.

[3] Epist. famil. VII. 4. kiad. Fracassetti, I. k. 367. l. Interea utinam scire posses, quanta cum voluptate solivagus ac liber, inter montes et nemora, inter fontes et flumina, inter libros et maximorum hominum ingenia respiro, quamque me in ea, quae ante sunt, cum Apostolo extendens et praeterita oblivisci nitor et praesentia non videre. V. ö. VI. 3. id. h. 316. s ff., különösen 334. s ff. V. ö. továbbá az egybeállítást *Geiger*-nél, Petrarca 75. l. 5. jegyz. 266.

nem énekelték,[1] nem egyéb ugyan puszta felsorolásnál; de Rómának, Nápolynak és más olasz városoknak, a melyekben örömest tartózkodott, barátaihoz írt leveleiben előforduló leírásai szemléletesek és a tárgyalt dolgokhoz méltók. Ugyancsak Petrarca ismeri már a sziklaképződések szépségét, és általában el tudja választani a táj festői jelentőségét hasznosságától.[2] Reggio erdei ben tartózkodván, egy nagyszerű táj hirtelen megpillantása úgy hat rá, hogy egy rég félbehagyott költeményének folytatásába kezd.[3] A legigazabb és legmélyebb izgalom fogja azonban el, midőn az Avignon közelében fekvő Mont Ventouxra hág.[4] A messze kilátás utáni határozatlan vágy rendkívül fokozódik benne, mikor véletlenül rányit Livius ama helyére, a hol Fülöp király, a rómaiak nagy ellensége, a Haemusra hág; ez dönt. Azt gondolja: a mit egy királyi aggastyánban nem korholtak, az talán magáncsaládból eredő fiatal embernél *megbocsátható*. Czéltalan hegymászás ugyanis környezetében valami hallatlan volt, barátok vagy ismerősök kiséretére pedig gondolni sem lehetett. Petrarca tehát öcscsét viszi magával és az utolsó pihenő-helyről két paraszt-embert. A hegy alján egy pásztor-ember kérve-

[1] Jacuit sine carmine sacro. V. ö. Itinerar. syriacum, Opp. 558. l.

[3] Az Itinerar. syr. 557. lapon megkülönböztet a riviera di Levantén: Colles *asperitate* gratissima et mira *fertilitate* conspicuos. A gaetai partról v. ö. de remediis utriusque fort. I. 54.

[3] Levél az utókorhoz (v. ö. I. k. 194. l. 2. jegyz.): subito loci specie percussus. Nagy természeti jelenségek leírása: egy viharé Nápolyban. Epp. fam. kiad. Fracass. I. 263. l. s ff., a baseli földrengésé 1355-ben: Epp. sen. lib. X. 2. és de remed. utr. fort. II. 91.

[4] Epist. famil. IV. 1., kiad. Fracass. I. k. 193. l. s ff. V. ö. *Du Bois-Reymond*, Culturgeschichte und Naturwissenschaft, Deutsche Rundschau XIII. 1877. 225. l. s ff.

kéri, forduljon vissza; ötven évvel ezelőtt ő megpróbálta ugyanezt és nem hozott vissza egyebet megbánásnál, összetörött csontoknál és tépett ruháknál; sem azelőtt, sem azóta nem is merészkedett fel senki. Ők azonban kimondhatatlan fáradság között fölfelé törnek, míg a felhők lábaik alatt lebegnek és fölérnek a csúcsra. A kilátás részletes leírását, igaz ugyan, hogy hiába várjuk, nem is kapunk egyebet, mint a főbb pontok rövid felsorolását, melyeket a vándorok meglátnak; a leírás hiányzik, de nem mintha a költőnek nem volna iránta érzéke, hanem ellenkezőleg, mert a benyomás nagyon is erősen hat reá. Lelke elé tárul ugyanis egész elmult élete összes balgaságaival; eszébe jut, hogy ezen a napon mult tíz éve, mikor Bolognát fiatalon elhagyta, és sovárgó tekintetét arra fordítja, a merre Olaszország fekszik; egy könyvecskét vesz kezébe, melyet akkoriban kisérőül vett magához: Szent Ágoston vallomásait — és ime szeme a tizedik szakasz e helyén akad meg: „és az emberek fogják magukat, és csodálják a magas hegyeket és a tenger nagy hullámait és a hatalmasan zúgó folyamokat és az oczeánt és a csillagok járását, de közben önmagukról elfeledkeznek“. Öcscse, kinek e szavakat felolvassa, nem bírja felfogni, miért csukja be erre a könyvet és merül hallgatásba.

Néhány évtizeddel utóbb Fazio degli Uberti rímes cosmographiájában[1] (I. k., 3. szakasz, 2. fej.) leírja a messze kilátást Alvernia hegyéről, csak a geographusnak és régésznek érdeklődésével ugyan, de világosan úgy, a hogy azt tényleg látta. Bizonyos azonban, hogy még magasabb csúcsokra is hágott, mert ismer oly jelenségeket

[1] Il Dittamondo, III. 9. fej.

is, melyek csak 10,000 lábnál magasabb helyen jelentkeznek, a vértódulást, szemnyomást és szívdobogást, a mi ellen mythikus társa, Solinus, szeszbe mártott spongyával nyújt segélyt. Szól a Parnassus és az Olympus megmászásáról is,[1] ez azonban alkalmasint csak költemény.

A XV. században azután a flandriai iskola nagymesterei, van Eyk Hubert és János, egyszerre csak elraboljják a természettől a képét. Az ő tájrajzuk nemcsak következménye általános törekvésüknek, hogy a valóságnak látszatát előidézzék, hanem van már önálló költői tartalma, lelke, noha még csak elfogult módon. Hatásuk az egész nyugati művészetre tagadhatatlan, és így az olasz tájfestés sem maradt tőle érintetlenül. Azonban e mellett a művelt olasz szemnek a tájrajz iránti sajátos érdeklődése a maga útján halad.

Aeneas Sylvius, valamint a tudományos cosmographiában, azonképpen itt is korának egyik legfontosabb tanúbizonysága. Aeneast, az embert, ha számba sem vennők, mindazáltal el kellene ismerni, hogy a kornak és szellemi műveltségének képe kevés másban tükröződött oly teljesen és oly elevenen, hogy kevesen járnak oly közel a korai renaissance normál emberéhez, mint ő. Egyébként, hadd jegyezzem meg mellékesen, hogy erkölcsi

[1] Dittamondo, III. 21. fej., IV. 4. fej. — *Papencordt*, Geschichte der Stadt Rom, 426. l. azt mondja, hogy IV. Károly császárnak erős érzéke volt a szép tájak iránt, s ehhez Pelzelt idézi, Karl IV. 456. l. (A másik két idézet, melyekre utal, nem bizonyítanak mellette.) Lehetséges, hogy ilyesmi a humanistákkal való társalkodásából ragadt a császárra. V. ö. I. k. 195. l. 3. jegyz. Károly császár érdeklődéséről természettudományi fejtegetések iránt l. *Friedjung H.* id. h. 224. l. 1. jegyz.

tekintetben sem fogjuk őt egészen méltányosan megítélni, ha egyoldalúan, az ő ingadozása következtében a zsinatjától megfosztott német egyház sérelmeiből indulunk ki.[1]

Itt ő annyiban érdekel bennünket, mint a legelső, ki az olasz táj nagyszerűségét nemcsak élvezte, hanem lelkesedve egész részletesen le is írta. Az egyházi államot és déli Toscánát (szülőföldét) különösen ismerte; mikor pápa lett, szabad idejét a kedvező évszakban leginkább kirándulással és vidéken tartózkodással töltötte (I. k., 3. szakasz, 2. fej.). Most a rég köszvényes férfiúnak legalább módjában van magát gyaloghintón hegyen-völgyön átvitetni, és ha ezzel a következő pápák élvezeteit összehasonlítjuk, akkor Pius, kinek legnagyobb öröme a természetben, az ókorban és a középnagyságú, de nemes ékességű épületekben tellett, félszentül tünik föl. Commentárjának szép és eleven latinságában egészen elfogulatlanul rakja le boldogságának tanúbizonyságait.[2]

Szeme oly sokoldalúan képzettnek tünik föl, mint akármely modern emberé. Elragadtatással élvezi a kilátás nagy panorámai pompáját, mely az Alban-hegység

[1] Azonfelül *Platinát* is érdemes meghallgatni, Vitae pontificum 310. l.: Homo fuit (II. Pius) verus, integer, apertus; nil habuit ficti, nil simulati, ellensége volt a képmutatásnak és a babonahitnek, bátor, következetes. V. ö. II. 261. s ff. és III. 724.

[2] A legnevezetesebb helyek a következők: Pii II., P. M. Commentarii. L. IV. 183. l.: A tavasz a szülőföldön. L. IV. 251. l.: A nyári tartózkodás Tiburban. L. VI. 306. l.: Az étkezés a vicovarói forrásnál. L. VIII. 378. l.: Viterbo környéke. 387. l.: S. Martino hegyi kolostora. 388. l.: A bolsenai tó. L. IX. 396. l.: A Monte Amiata gyönyörű leírása. L. X. 483. l.: Monteoliveto fekvése. 497. l.: A kilátás Todiból L. XI. 554. l.: Ostia és Porto. 562. l.: Az albanói hegység leírása. L. XII. 609. l.: Frascati és Grottaferrata. — V. ö. Voigt, id. h. III. 568—571. l.

legmagasabb csúcsáról, a Monte-Cavóról nyílik, a honnan Teraccina egyházának partját és Circe előhegységet egész Monte-Argentaróig, a nagy területet az ókor sok rom-városával, Közép-Olaszország hegylánczolatával, és a mélységben köröskörül zöldelő erdőkre és a hegység közel tetsző tavaira való kilátással áttekinti. Érzi Todi fekvésének szépségét, szőlői és olajberkei felett trónolva, lepillantva távoli erdőkre és a Tiber völgyére, a hol a sok kastély és apró város a kígyózó folyam fölé emelkedik. A bájos dombvidék Siena körüli valamennyi magaslaton villákkal és kolostorokkal: ez az ő szülőföldje, és ennek leírása különös előszeretetre vall. De a szorosabb értelemben vett festői motivum is boldoggá teszi, a mint p. o. a bolsenai tóból kinyuló földnyelv, Capo di Monti: „Sziklába vájt lépcsők, melyeket szőlőlevél árnyékol be, meredeken nyulnak le a parthoz, a hol szakadékok közt örökzöld tölgyek állanak, melyeket a rigó éneke elevenné tesz“. A Nemi taván körülvezető úton a gesztenyék és más gyümölcsfák alatt érzi, hogy ha valahol, itt kell életre ébrednie a költő lelkének, itt „Diana buvóhelyén“. Gyakran tartott consistoriumot és segnaturát és sokszor hallgatott meg követeket, öreg gesztenye-óriások, vagy olajfák alatt, zöld mezőben, csobogó vizek mellett. Ha szűkülő erdőszakadékot lát, felette merész ívben vezető híddal, nyomban jelentőséget tulajdonít neki. De megörvendezteti a legcsekélyebb részlet is, szép vagy teljesen kifejlődött és jellegzetes megjelenésével: a kéken hullámzó lenföldeket, a sárga rekettyét, mely a dombokat bevonja, sőt mindenféle vad bozótot, épp úgy egyes gyönyörű fákat és forrásokat, melyek előtte természet csodáiul tünnek föl.

A természeti szépségben való dőzsölésének tetőpontja: tartózkodása a Monte Amiatán, 1462. év nyarán, mikor dögvész és forróság a völgyben lakást rettenetessé tették. A hegy fele útján, San Salvatore régi longobard kolostorban telepedett le udvarával együtt; ott a meredek lejtő felett álló gesztenyék közül meglátni egész déli Toscánát és látni a távolban Siena tornyait. A legmagasabb csúcsok megmászását kisérőire hagyta, a kikhez a velenczei szónok is csatlakozott; két hatalmas szikladarabot találtak fenn egymásra rakva, talán valamely ős népnek áldozó helyét, és azt hitték, hogy a tengeren át a messze távolban látják Corsicát és Sardiniát is.[1] A nagyszerű nyári hűvösségben, tölgy- és gesztenyefák között, a friss pázsiton, a hol tövis a lábat meg nem karczolja, bogár, kígyó senkinek terhére, sem veszedelmére nincs, a pápa zavartalan hangulatban élte boldog napjait; a segnatura számára, melyeket bizonyos hétköznapokon tartottak, mindig újabb árnyékos helyeket[2] keresett fel — „novos in convallibus fontes et novas inveniens umbras, quae dubiam facerent electionem“ (a zárt völgyekben új forrásokra és új árnyas helyekre találván, melyek habozóvá tették a választást). Közbe-közbe alkalmasint megesett, hogy a kutyák közeli fekhelyéből hatalmas szarvast riasztottak föl, melyet csülkeivel és agancsaival védekezni és a hegynek fölmenekülni láttak. Esténként a pápa a kolostor előtt szokott ülni, azon a helyen, honnan a Paglia völgyére van kilátás, és a bíborosokkal derült beszélgetést folytatott. Udvarához

[1] Bizonyára ez a helyes és nem: Sziczilia.

[2] Ő maga, nevére való utalással, így nevezi magát: Silvarum amator et varia videndi cupidus.

tartozók, kik vadászatkor lefelé merészkedtek, alant kiállhatatlan hőséget és mindent elperzselve, igazi poklot találtak, míg a kolostor a maga zöld és hűvös környezetében a boldogok lakhelyének tetszett.

Mindez lényegesen modern élvezet, nem pedig az ókor befolyása. Noha bizonyos, hogy a régiek épp így éreztek, épp oly bizonyos az is, hogy az erről szóló ritka tudósítások, melyeket Pius alkalmasint ismert, nem lettek volna elegendők arra, hogy benne ily lelkesedést gyujtsanak.[1]

Az olasz költészetnek most következő második virágzási kora a XV. század végén és a XVI. elején, az egykorú latin költészettel egyetemben, számos bizonyítékot tartalmaz a tájék erős benyomásáról a lélekre, a mint ezt egy tekintet az akkori lírikusokra meggyőzően mutatja. Nagyszerű tájképek valóságos leírásaival pedig azért nem igen találkozni, mert a lírának, éposznak és novellának ez energikus korban más a dolguk. Bojardo és Ariosto igen határozottan rajzolják a természetet, de oly röviden, a mint csak lehet, a nélkül hogy távolságokkal és nagy perspectivákkal a hangulatot erősbítenék,[2] mert náluk a hangulat kizárólag alakokban és eseményekben fekszik. Szemlélődő párbeszéd-írók és epistolographusok

[1] Leonbattista Alberti viszonyáról a tájhoz v. ö. e mű I. kötetét 187. l. s ff. Alberti, Eneának ifjabb kortársa (Trattato del gov. della famiglia, 90. l.) örül a vidéken „a bokros halmoknak", a „bájos lapályoknak és a zúgó vizeknek". — Hadd említsük itt még P. Bembus „Aetna" czímű iratkáját — először Velenczében 1495-ben jelent meg s több kiadást ért — mely, bár sokszor és hosszadalmasan elkalandozik tárgyától, figyelemre méltó táji és földrajzi leírásokat tartalmaz.

[2] A legjobban kidolgozott ilynemű kép Ariostónál; hatodik éneke csupa előtérből áll.

a növekvő természet-érzéknek sokkal inkább lehetnek forrásai, mint a költők. Feltünő tudatosan ragaszkodik p. o. Bandello az irodalmi műfaj törvényeihez: magukban novelláiban a környező természetről egyetlen szóval sincs több, mint a mennyi okvetlenül szükséges;[1] a novellát rendesen megelőző ajánlásban ellenben a természetnek, mint a beszélgetés és társalgás szinhelyének, többször bőszavú leírását találjuk. A levélírók közül, fájdalom, talán Aretino[2] az első, ki gyönyörű esti fény- és felhő-hatást legelőször foglalt körülményesebben szavakba.

Azonban költőknél is előfordul némelykor, hogy érzelmi életük érdekesen összeszövődik a kedvesen rajzolt, még pedig genreszerűen rajzolt természeti környezettel. Tito Strozza egy latin elegiájában[3] (1480 körül) leírja kedvesének tartózkodó helyét: régi, repkénynyel befutott házikó, szenteknek máladozó freskóival, fák között rejtőzve, mellette egy kápolna, melyet a közvetlen közelében elfolyó Pó sebes vízárja erősen megviselt; közelében a káplán hét sovány holdját kölcsönkért fogattal szántja. Ez nem visszaemlékezés a régi római elegikusokra, hanem tulajdon modern érzés; a hozzávaló párhuzammal pedig, t. i. a falusi életnek igazi, nem mesterséges pásztori rajzával, e szakasz végén szintén fogunk találkozni.

Ellenvetheti valaki, hogy a kezdődő XVI. század német mesterei az emberi élet ily realistikus környezetét

[1] Az architektonikus környezetről más a nézete, egy bizonyos fényűzést akar rajzolni, s itt még a díszítés is tanulhat tőle.

[2] Lettere pittoriche III. 36. Tizianhoz, 1544. május.

[3] Strozzii poetae, az Erotica-ban. L. VI. Fol. 183. e költeményben: Hortatur se ipse, ut ad amicam properet.

némelykor valódi remekléssel mutatják be, mint p. o. Dürer Albert, az ő rézkarczában az elveszett fiúról.[1] Azonban két egészen különböző dolog, vajjon egy festő, ki a realismussal nőtt fel, ily szinhelyet hozzá told-e, vagy hogy egy költő, ki egyébként ideális és mythologikus burokban jelenik meg, belső kényszerből száll-e le a valóságba. Azonfölül az időbeli elsőbbség is itt, valamint a mezei élet leírásában is, az olasz költők részén van.

[1] V. ö. *Thausing*, Dürer, Lipcse, 1876. 166. l.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az ember fölfedezése; szellemének leírása a költészetben.

A világ fölfedezéséhez a renaissance műveltsége még egy nagyobb tettel járult, a mennyiben az ember egész teljes tartalmát legelőször ő fedezi föl és hozza napvilágra.[1] E világkorszak mindenekelőtt, mint láttuk, az individualismust fejti ki a legerősebben; azután azt az egyéninek minden fokon való legbehatóbb s legtöbb oldalú ismeretére tanítja. A személyiség fejlődése lényegesen hozzá van kötve annak önmagán és másokon való megismeréséhez. Az ókori irodalom hatását azért kellett e két nagy jelenség közé helyeznünk, mert az egyéninek mint az általános emberinek megismerése és leírása módja, lényegileg e közegtől nyer színt és irányt. A megismerés ereje azonban a korban és a nemzetben rejlett.

A bizonyító jelenségek, melyekre hivatkozhatunk, csak igen csekély számúak. Előadása folyamán a szerző sehol nem érezte annyira, mint e helyütt, hogy a sejtés kényes terére lépett, és hogy a mi a XIV. és XV. század szel-

[1] E találó kifejezések *Michelet*, Histoire de France (Introd.) VII. kötetéből valók.

lemi történetében neki bár gyöngén, de mégis világosan látható szín-átmenetként lebeg szeme előtt, azt mások bajosan fogják tényül elismerni. A népléleknek e lassanként átlátszóvá fejlődése oly jelenség, melyet minden szemlélő másként lát. Melyik látja helyesen? Idővel majd megválik.

Az ember szellemi lényegének megismerése, szerencsére, nem valami elméleti lélektanért való töprengésen kezdődött — mert erre Aristoteles elég volt — hanem a megfigyelés és a leírás képességével. Az elengedhetetlen elméleti koloncz a négy vérmérséklet fölvételére szorítkozott, az akkoron szokásos kapcsolatban a bolygók befolyásáról szóló dogmával. Ezek a merev elemek ősidőktől fogva feloldhatatlanul megtartják magukat az egyes ember megítélésében, a nélkül mégis, hogy az egyetemes haladásnak kárt okoznának. Persze különösnek tetszik, ha még oly időben is bajlódnak vele, mikor már nem csak a pontos leírás, hanem az el nem múló művészet és költészet is képesek voltak a teljes embert legbensőbb lényegében, valamint jellemző külsőségeiben feltüntetni. Majdnem komikusan hangzik, ha egy különben derék megfigyelő VII. Kelement melancholikus vérmérsékletűnek tartja ugyan, ítéletét azonban alárendeli az orvosokénak, a kik a pápában inkább sanguinikus-cholerikus temperamentumot ismernek fel.[1] Vagy ha azt tapasztaljuk, hogy ugyanaz a Gaston de Foix, Ravenna győzője, a kit Giorgione festett és Bombaja vésett és a kit valamennyi történetíró jellemez, saturnusi, azaz „szerencsétlen“ vagy „szerencsétlenséget okozó“ vérmér-

[1] *Tomm. Gar.* Relaz. della corte di Roma, I. 278., 279. l. Soriano 1533-ban kelt relatiójában.

sékű volt.[1] A kik ilyesmiket irtak, persze valami nagy határozottsággal akartak jellemezni; csodálatosak és elavultak csupán a kategoriák, a melyekkel véleményüket kifejezték.

Az emberi szellem szabad leírásának birodalmában mindenekelőtt a XIV. század nagy költői fogadnak bennünket. Ha a két előző század egész nyugati udvari- és lovagi költészetéből a gyöngyöket összekeresgélnők, a lelki mozgalmak nagyszerű sejtelmeinek és egyes képeinek oly összege fogna napvilágra kerülni, mely mintha első tekintetre a pálmát az olaszoktól elvitatná. Az egész lírai költészetet nem is tekintve, már maga Strassburgi Gottfried „Tristán és Isolde"-je oly képét adja a szenvedélynek, mely el nem múló vonásokkal ékeskedik. Azonban e gyöngyök szétszórva feküsznek a conventionálisnak és mesterkéltnek tengerében, és tartalmuk még mindig messze távol marad a belső ember és egész szellemi gazdagságának teljes tárgyiassá tételétől.

E kornak, a XIII. századnak udvari és lovagi költészetében, trovatoréjei által, Olaszország is kivette a maga részét. Tőlük származik valójában a canzone, melyet oly mesterségesen és fáradságosan építenek fel, mint bármely északi minne-sänger a maga énekét; még a tartalma és gondolat-menete is conventionálisan udvari, sőt akkor is, ha a költő a polgári vagy tudós rendhez tartozik.

De már is két új ösvény indul ki, melyek egy új s az olasz költészetnek sajátlagos jövőjére mutatnak, s ezeket nem szabad lényegteleneknek tartanunk, noha csak alakiságról van is a szó.

[1] *Prato*, Arch. stor. III. 295. l. s ff A bolygók viszonyáról az emberek jelleméhez általában l. Corn Agrippa, de occulta philosophia, 52. fej.

Ugyanattól a Brunetto Latinitől (Dante tanítójától), a ki a canzone-költésben a trovatorék közönséges modorát képviseli, erednek a legrégibb ismeretes *Versi sciolti*-k, rímtelen hendecasyllabák[1], és e látszólagos alaktalanságban egyszerre igaz, átélt szenvedély fejeződik ki. A külső eszközöknek épp olyan tudatos korlátozása ez, a tartalom erejében való bizakodásnál fogva, mint a milyen néhány évtizeddel utóbb a fresko-festésben, és később még az asztalra festésben is mutatkozik, a mennyiben lemondanak a színekről és csupán világosabb vagy sötétebb tónusban festenek. E korra nézve, mely egyébként a mesterkéltségre a költészetben oly nagy súlyt helyezett, Brunetto e versei új irány kezdetét jelölik. E rímtelen versek tudvalevőleg később a drámában uralomra jutottak. A költők, a kik velük élnek, nem mulasztják el, hogy kezdeményük fáradságos voltát élénken ne hangsúlyozzák. Trissino „Sofinisba"-jának X. Leóhoz intézettt ajánlásában azt reméli, hogy a pápa e verselés-módot annak fogja felismerni, a micsoda, jobbnak, nemesebbnek és *kevésbbé könnyűnek*, mint az ember hinné.[2]

E mellett azonban, sőt még a XIII. század első felében is, a sok szigorúan mértékes stropha-alak között, melyeket a nyugat akkor teremtett, Olaszországban egy alak uralkodó átlagos formává fejlődik: a szonett. A rím-elhelyezés, sőt a versek száma is még száz évig ingadozik,[3]

[1] Közli *Trucchi*, Poesie italiane inedite, I. 165 l. s ff.

[2] *Roscoe*, Leone X., kiad. Bossi, VIII. 174.

[3] Hasonlítsuk csak össze p. o. az igen feltűnő alakokat Danténél, Vita nuova, kiad. Witte, Lipcse, 1876. 13. l. s ff. és 16. l. s ff. Mindegyikben 20 szabálytalan sor fordul elő; az elsőben p. o. azonegy rím nyolczszor ismétlődik.

míg Petrarca az állandó normál alakot megalapítja. Ebbe a formába öntenek eleinte minden felsőbb lírai és szemlélődő, később mindenféle tartalmat, válogatás nélkül, úgy hogy mellette a madrigálok, sestinák, sőt canzonék is csak alárendelt helyet foglalnak el. Később az olaszok maguk is majd tréfásan, majd kedvetlenül panaszkodnak az elkerülhetetlen kaptafáról, az érzelmek és gondolatok e tizennégy soros Procrustes-ágyáról. Mások ellenben e formával különösen megvoltak és vannak megelégedve, és sok ezerszer használják, hogy benne visszaemlékezéseket és tartalmatlan hangicsálásokat, minden mélyebb komolyság és szükség nélkül, lerakjanak. Ezért sokkal több a jelentéktelen és rossz szonett, mint a jó.

Mindamellett a szonett az olasz költészetre nézve megmérhetetlen áldásnak bizonyult. Felépítésének világossága és szépsége, a tartalom fokozására való ösztönzés élénkebben tagozott második részében, továbbá a betéve tanulásnak könnyűsége szükségképpen újra meg újra kedvessé és értékessé tették a legnagyobb mesterek előtt is. Vagy lehetne-e komolyan hinnünk, hogy ezek a mi századunkig megtartották volna a szonettet, ha nagy becséről nem lettek volna meggyőződve? Bizonyos ugyan, hogy ez elsőrangú mesterek más formákban is, bármilyenek lettek volna is, hatalmuk épp oly nagy erejét fejthették volna ki. De mert ők a szonettet lírai főalaknak tették meg, sok jeles, de mégis bizonyos feltételektől függő költői tehetség, a ki különben terjengő lírában merült volna el, kénytelen volt érzelmeit összpontosítani. A szonett a gondolatok és érzelmek általános érvényű sűrűsítője lett, a milyennel egyetlen más modern nép költészete sem rendelkezik.

Az olasz érzelemvilág tehát e módon sok élesen kidomborodó, igen velős és rövidségökben rendkívül hatásos képekben tárul elénk. Ha más népeknek is lett volna ilyféle conventionális formájok, talán az ő lelki életükről is többet tudnánk; nincs kizárva, hogy ez esetben a kedély külső és belső helyzeteiről, vagy tükörképeiről a befejezett rajzok egész sorát bírnók, és nem volnánk a XIV. és XV. század állítólagos lírai költészetére utalva, mely jóformán sehol sem élvezhető igazán. Az olaszoknál határozott haladást látunk majdnem a szonett születésétől fogva; a XIII. század második felében az újabban[1] úgynevezett „Trovatori della transizione" (az átmenet trovatoréi), valóban átmenetet képeznek a trovatoréktől a poetákhoz, azaz az ókori befolyás alatt álló költőkhöz; az egyszerű, erős érzés, a helyzet kidomborodó megjelölése, a szabatos kifejezés és bevégzés szonettjeikben és egyéb költeményeikben, már előre egy Dantét hirdet. A guelfek és ghibellinek néhány pártszonettje (1260—1270) már oly hangon szólal meg, mint az ő szenvedélye, más részleteik meg az ő lírájának legédesebbjére emlékeztetnek.

Mi volt elméleti nézete a szonettről, azt csak azért nem tudjuk, mert „a köznyelvről" szóló iratának utolsó könyvei, hol a balladáról és szonettről akart értekezni, vagy iratlanul maradtak, vagy elvesztek. Gyakorlatilag azonban a szonettben és canzonében a legremekebb lélekrajzokat fektette le. És minő keretbe foglalta őket! „Vita nuova" (új élet) művének prózája, melyben elmondja, mi adott alkalmat minden egyes költeményének megírására, oly csodálatra méltó, mint a versek maguk és

[1] *Trucchi,* id. h. I. 181. l. s ff.

együttvéve a legmélyebb hevülettől egyformán élesztett egészet alkot. Kiméletlen lévén a saját lelkével szemben, megállapítja kéjének és kínjának minden árnyéklatát, és azután mindezt törhetetlen akaraterővel a legszigorúbb műformába vési. Ha e szonetteket és canzonéket és közben ifjúsága naplójának e bámulatos töredékeit figyelemmel olvassuk, úgy tetszik, mintha az egész középkoron át minden költő magamagát kerülte, ő először magamagát kereste volna. Mesterséges versszakokat számtalanok csináltak ő előtte, de ő a legelőször szigorú értelemben vett művész, mert el nem múló tartalmat tudatosan el nem múló alakba önt. Subjectiv lírai költészet ez, teljes objectiv igazsággal és nagysággal; legnagyobb része úgy van átdolgozva, hogy valamennyi nép és század magáévá teheti és átérezheti.[1] A hol pedig egészen tárgyilagosan költ és érzésének hatalmát csak a kívülötte fekvő tényállással sejteti, mint a *Tanto gentile* és *Vede perfettamente* kezdetű nagyszerű szonettekben, még azt hiszi, hogy mentegetődznie kell.[2] Igazában ide tartozik még e költemények legszebbike is, a szonett: *Deh peregrini che pensosi andate.*

A Divina Commedia nélkül Dante, pusztán ez ifjúsági költemények által is, határkő lenne, középkor és újkor között. Szellem és lélek itt hirtelen hatalmas lépést tesz legtitkosabb élete fölismerésében.

Hogy a Commediában mennyi van az ily megnyilat-

[1] Ezek azok a canzonék és szonettek, melyeket az a bizonyos kovács és szamárhajcsár énekelt és eltorzított, a kikre Dante úgy megharagudott. (V. ö. Franco Sacchetti, Nov. 114., 115.) Oly hamar ment át e költészet a nép ajkára.

[2] Vita nuova, kiad. Witte, 81., 82. l. s ff. — Deh peregrini, u. i. 116. l. s ff.

kozásokból, egyenesen kiszámíthatatlan, és az egész nagy költeményen, egyik éneken a másik után, kellene végig mennünk, hogy e tekintetben egész becsét kimutathassuk. Szerencsére nincs rá szükség, mert a Commedia rég az összes nyugati népek mindennapi tápláléka lett. Tervezete és alapeszméje a középkoré és öntudatunkhoz csak történetileg szól; minden modern költészetnek azonban e költemény a lényeges kezdete azon gazdagságnál és plasztikai hatolomnál fogva, melyet a szelleminek rajzában minden fokon és minden változatban feltüntet.[1]

E költészetnek noha sorsa ingadozhat s félszázadokon át úgynevezett hanyatlást is mutathat — felsőbb életelve ezentúl örökre meg van mentve, és a hol a XIV., XV. és a kezdődő XVI. században mély és eredeti szellem magát Olaszországban e költészetnek szenteli, már önmagától lényegesen magasabb erőt képvisel, mint bármely más Olaszországon kívül élő költő, föltéve, hogy — a mi persze igen nehezen derithető ki — a tehetségük egyforma.

Mint az olaszoknál a műveltség (mihez a költészet is tartozik) minden dologban megelőzi a képzőművészetet, sőt azt lényegesen elő is segíti, úgy van itt is. Tovább tart egy századnál, míg a szellemi és lelki élet szobrászatban és festészetben oly kifejezést ér el, mely a Danteéhez csak némileg is hasonlítható. Nagyobb vagy kisebb mértékben áll-e ez más népek művészeti fejlődéséről,[2]

[1] Dante elméleti psychologiájára nézve Purgat. IV., a kezdete, a legfontosabb helyek egyike. Azonkívül v. ö. a Convito megfelelő helyeit.

[2] Az Eyk-féle iskola arczképei északra nézve inkább az ellenkezőjét bizonyítanák. Minden szóbeli leírásnak még soká fölötte állnak.

és hogy e kérdésnek egészben mennyi a becse, itt kevéssé érdekel bennünket. Az olasz műveltségre nézve azonban döntő súlyú.

Mennyi Petrarca jelentősége e tekintetben, döntsék el a nagyon elterjedt költő olvasói. A ki a vizsgáló bíró szándékával közelít hozzá és az ellentéteket az ember és a költő között, továbbá bebizonyított szerelmeskedéseit és egyéb gyönge oldalait nagy szorgalommal nyomozza, az csekély erőlködéssel csakugyan teljesen elvesztheti kedvét szonetteihez. Költői élvezet helyett ez esetben az ember ismeretét nyerjük a maga „egészében". Csak az kár, hogy Petrarca leveleiben oly kevés az avignoni pletyka, a melynél meglehetne fogni és hogy ismerőseinek és ez ismerősök barátainak levelezése vagy elveszett, vagy sohasem létezett. A helyett hogy hálát adnánk az égnek, ha nem vagyunk kénytelenek kifürkészni, hogyan és minő harczok közt tudta egy költő az elmulhatatlant környezetéből és szegény életéből biztonságba helyezni — Petrarca számára is a kevés ily fajú „ereklyéből" oly élettörténetet állítottak össze, mely egyenesen vádirathoz hasonlít. Ámde a költő megvigasztalódhatik; ha híres férfiak levelezésének kiadása és feldolgozása Német-, Franczia- és Angolországban még ötven évig így tart tovább, akkor a vádlottak padján, melyen ő ül, lassanként a legválogatottabb társaság lesz együtt.

A nélkül hogy félre ismernők, mennyi a mesterkélt és a keresett abban, a midőn Petrarca magamagát utánozza és saját módjában tovább költ, csodáljuk benne a fölséges lelkiképek nagy gazdagságát, boldog és boldogtalan pillanatok leírásait, melyek bizonyára az ő sajátjai, mert ő előtte senki másban meg nem találjuk, és

ezekben rejlik az ő igazi értéke nemzete és a világ számára. A kifejezés nem mindenütt egyformán átlátszó; nem ritkán a legszebbhez valami ránk nézve idegenszerű társul, allegorikus csecsebecse és agyafúrt sophistika; de a kiváló benne túlnyomó.

Eléggé nem méltatott szonettjeiben[1] Boccaccio is némelykor rendkívül megkapóan tudja előadni érzelmeit. Egy szerelemfölavatta helynek újonnan való meglátogatását (22. szon.), a tavaszi melancholiát (33. szon.), az öregedő költőnek bánatos érzését (65. szon.) igazán gyönyörűen énekli meg. A szerelem nemesítő és tisztító erejét továbbá „Ametó"-ban oly módon rajzolja le, a mint a Decamerone szerzőjétől alig várná az ember.[2] Végül Fiamettája nagy és terjedelmes lélekrajz, telve a legmélyebb megfigyeléssel, noha éppenséggel nincs egyenletesen kidolgozva, sőt kétségtelen, hogy helylyel-közzel a gyönyörűen hangzó frázishoz való kedv uralma alatt áll; mythologia és ókor némelykor igen szerencsétlenül szövődnek be. Ha nem tévedünk, Fiametta a Dante Vita nuovájának női párdarabja vagy legalább innen vett ösztönzésre állott elő.

Hogy az ókori költők, különösen az elégikusok és az Aeneas negyedik könyve, ezekre és a következő olaszokra nem maradtak hatás nélkül,[3] magától értetődő;

[1] Lenyomt. az Opere Volgari XVI. kötetében. Lásd róluk *Landau M.:* Giov. Boccaccio, Stuttg. 1877. 36—40. l., a ki különösen B. függését Dantétől és Petrarcától emeli ki.

[2] Teogap pásztor énekében a Venus-ünnep után, opp. et Moutier, XV. k. 2., 67. l. s ff. V. ö. *Landau*, 58—64.; a Fiammettáról *Landau*, 96—105. l., a ki az idéztük helyet nem veszi számba.

[3] A híres Lionardo Aretino, mint a humanismus feje a XV. század elején, azt hiszi ugyan: che gli antichi Greci d'umanità e di

azonban az érzés forrása elég hatalmasan buzog belsejökben. A ki e szempontból hasonlítja őket össze Olaszországon kívüli kortársaikkal, bennök a modern európai érzelemvilágnak általában legkorábbi teljes kifejezését fogja fölismerni. Itt éppenséggel nem arról van szó, megtudni, vajjon más nemzetek kitünő emberei nem éreztek-e éppen ily mélyen és szépen, hanem arról, hogy okiratilag ki igazolta először a lelki gerjedelmek leggazdagabb ismeretét.

Miért tudtak azonban a renaissance olaszai a tragédiában csak alárendeltet produkálni? Itt lett volna rá mód, jellemet, szellemet és szenvedélyt az emberek fejlődésében, harczában és leverésében ezerféle alakban feltüntetni. Más szókkal: miért nem szült Olaszország Shaksperet? — Mert a XVI. és XVII. század többi északi színészetével az olaszok mégis csak mérkőzhetnek; a spanyollal pedig nem versenyezhettek, mert nem volt bennök vallásos vakbuzgóság, az elvont becsületbeli felfogásban csak forma kedvéért osztozkodtak és sokkal okosabbak és büszkébbek voltak, hogysem kényúri és törvénytelen fejedelemségeiket, mint ilyet imádni vagy dicsőíteni akarták volna.[1] Tehát kizárólag csak az angol szinház rövid virágzási koráról lehet szólani.

Erre azt felelhetjük, hogy az egész többi Európa is csak egyetlenegy Shaksperet szült, és hogy az ilyen szellem

gentilezza di cuore abbino avanzato di gran lunga i nostri Italiani, de ezt azon novella elején mondja, mely a beteg Antiochus herczegről és Stratonice mostohájáról szóló lágyszivű történetet, tehát egy magában kétértelmű és azonfelül félig ázsiai bizonyítékot tartalmazza. (Lenyomt. egyebek közt, mint a Cento Novelle Antiche melléklete.)

[1] Igaz ugyan, hogy az egyes udvarnak vagy fejedelemnek ezek az alkalmi drámaírók eléggé hizelegtek.

általában az ég ritka ajándéka. Továbbá nincs kizárva, hogy az olasz szinház nagy virágzása közeledőben volt, midőn az ellenreformáczió kezdődött és a spanyol uralommal (Nápoly és Milano, és közvetve majd egész Olaszország fölött) kapcsolatban, az olasz szellem legszebb virágait letörte vagy elhervadni engedte. Képzeljük csak magát Shaksperet p. o. Rómában spanyol alkirály, vagy a szent officium közelében, vagy csak a saját országában egy pár évtizeddel később az angol forradalom alatt. A dráma, mely tökéletességében minden műveltségnek késő szülötte, megkivánja a maga idejét és a maga különös szerencséjét.

Ez alkalommal azonban mégis néhány körülményről meg kell emlékeznünk, melyek bizonyára alkalmasak voltak arra, hogy a dráma magasabb virágzását Olaszországban megnehezítsék vagy addig késleltessék, a míg késő lett. E körülmények legfontosabbika kétségkívül a látványosságban való kedvtelésnek másutt való foglalkoztatása, mindenekelőtt a mysteriumok és egyéb vallásos körmenetek miatt. Az egész nyugaton a dramatizált szent történet és legenda előadásai éppen forrása és kezdete a szinháznak; Olaszország azonban, mint a következő szakaszban ki lesz fejtendő, oly művészileg diszitő pompaérzékkel engedte át magát a mysteriumnak, hogy miatta a drámai elemnek szükségképpen szenvednie kellett. — Mindeme számtalan és sok költségbe kerülő előadásból aztán még csak oly költői műfaj sem fejlődött ki, mint az „Autos sagramentales“ Calderonnál és más spanyol költőknél, nemhogy előny vagy támasz a profán dráma javára.[1]

[1] V. ö. az ellenmondást az itt kifejtett nézetekkel *Gregoroviusnál*, Gesch. Roms, VII. 619. l.

Midőn az utóbbi mégis előállott, azonnal tehetsége szerint részt kért a kiállítás pompájából, a melyet éppen a mysteriumok részéről nagyon is megszoktak. Az ember elbámul, ha hallja, mily gazdag és tarka volt a szinhely díszítése Olaszországban oly időben, a midőn északon a helyiség legegyszerűbb ráutalásával még beérték. De talán még ez sem lett volna döntő súlyú, ha maga az előadás, részben a ruházat pompája, részben és főleg tarka intermezzók által, a figyelmet a darab költői tartalmáról el nem terelte volna.

Hogy több helyen, különösen Rómában és Ferrarában Plautus és Terrentius, sőt régi tragikusok darabjait is előadták (I. k., 3. szak., 7. és 8. fej.), majd latinul, majd olaszul, hogy az akadémiák (I. k., 3. szak., 11. fej.) ezt formális feladatuknak is vallották, és hogy a renaissance költői a maguk drámáiban ez előképektől kelleténél jobban függtek, az az illető évtizedek olasz drámájának ugyan szintén kárára volt, de én e körülményt alárendeltnek tartom. Ha az ellenreformáczió és idegen uralom közbe nem jön, akkor ama hátrány könnyen hasznos átmenetté válhatott volna. Hiszen nemsokára, 1520 után a tragédiában és komédiában legalább az anyanyelv diadala a humanisták nagy bosszúságára [1] jóformán el volt döntve. Erről az oldalról Európa legfejlettebb nemzete nem talált volna akadályt, ha arról lett volna szó, hogy a drámát a szó legfelsőbb értelmében az emberi élet szellemi képmásává emeljék. Inquisitorok és spanyolok voltak azok, a kik az olaszokat megfélemlítették és a legigazibb és a legnagyobb össze-

[1] *Paul. Jovius,* Dialog. de viris lit. illustr., Tiraboschi, VII. köt. IV. — Lil. Greg. Gyraldus, de poetis nostri temp.

ütközések drámai rajzát, különösen nemzeti emlékek mezében, lehetetlenné tették. E mellett azonban ama szórakoztató intermezzókat is, a melyek a dráma nagy kárára voltak, szorosabban szemügyre kell vennünk.

Mikor ferrarai Alfonz herczeg lakodalmát Lucrezia Borgiával megülték, Ercole herczeg személyesen mutatta fenséges vendégeinek a 110 öltözéket, melyek Plautus öt komédiájának előadására voltak rendelve, annak kimutatása végett, hogy egyiket sem fogják kétszer használni.[1] De mi volt e fényűzés tafottával és teveszőr-szövettel, a ballettek és némajátékok kiállításához képest, a melyeket a plautusi darabok fölvonás-közeiül adtak elő. Hogy Plautus azonfölül egy élénk ifjú hölgynek, minő Izabella Gonzaga volt, szörnyű unalmasnak tetszett, és hogy mindenki a dráma alatt a fölvonás-közökért epedett, érthető, ha tarka-barka pompájukra gondolunk. Lehetett itt római katonák harczait látni, a kik ókori fegyvereiket szabályosan a zene ütemei szerint forgatták; mórok fáklyatánczát, vademberek tánczát bőségszaruval, mely folyékony tüzet okádott; ezek szolgáltak ballettül egy némajátékhoz, mely egy leánynak a sárkánytól való megmentését mutatta be. Azután bohóczok tánczoltak Pulcinello-viseletben, a kik egymást disznóhólyaggal verték, és több effélék. Az ilyen előadások, melyeket némelykor a szabadban is bemutattak, nem egyszer éjfél utáni három óráig tartottak. Csak a látványosságban való kedvtelést elégítették ki, de mert

[1] Izabella Gonzaga a férjéhez 1502. febr. 3. Arch. stor. Append. II. 306. l. s ff. V. ö. közelebbit *Gregorovius*-nál, Lucrezia Borgia, 3. kiad. I. k. 255—266. l. A franczia mysteriumokban előbb maguk a színészek léptek föl processióban, a minek *la montre* volt a neve.

sem a darabhoz, sem a jelenlevő személyekhez határozott vonatkozásuk nem volt, kielégítetlenül hagyták a gondolkodó nézőket, úgy hogy a fönt említett Izabella Gonzaga, a ki, igaz, férje és gyermeke után vágyódott, és azonfölül testvérének egybekelését Lucreziával nem szivesen látta, a lakodalomról és az ez alkalomból megtartott ünnepségekről azt mondhatta, hogy „hidegek és fagyosak". Ferrara udvarán kivétel nélkül az volt a szokás, hogy minden komédiának megvolt a „maga" balletje *(moresca)*.[1] — Hogyan kell Plautus „Az ikrek" (Menaechmi) czímű darabja előadását itt (1491. Alfonso első házasságakor Sforza Annával) képzelni, nem inkább, mint némajátékot-e zenével, semmint drámát, kétséges marad.[2] A mit közbetoldottak, mindenesetre túltett magán a darabon; lehetett itt, harsogó zenekartól kisérve, repkénybe öltözött ifjak kartánczát látni, mesterségesen egymásba fonódott figurákban; ezután megjelent Apollo, plectrummal verte lyráját és dicsőítő dalt énekelt az Este-házra; erre következett mintegy intermezzo az intermezzóban egy paraszt genre-jelenet vagy bohózat, mire a színt ismét a mythologia foglalta el Venussal, Bachussal és kiséretökkel, a mit egy némajáték — Paris az Ida hegyén — megelőzött. Csak most

[1] Diario Ferrarere, *Murat.* XXIV. Col. 404. Más helyek az ottani színészetről Col. 278., 279., 282—285., 361., 380., 381., 393., 397.

[2] Strozzii poetae fol 232. Tito Strozzi Aeolosticha-ja IV. könyvében. A versek így hangzanak:

Ecce superveniens rerum argumenta retexit
Mimus et ad populum verba diserta refert.
Tum similes habitu formaque et voce Menaechmi
Dulcibus oblectant lumina nostra modis.

A Menaechmit 1486-ban is előadták Ferrarában, a költség többre rugott 1000 aranynál. *Mur.* XXIV. 278.

következett az Amphitruo meséjének második része, világos czélzással egy jövendő Hercules születésére az Este-házból. Ugyanazon darabnak egy előbbi előadásakor a palota udvarában (1487.) állandóan égett „egy paradicsom csillagokkal és más kerekekkel“, azaz kivilágítás, talán tüzijátékkal, mely bizonyára a figyelem legjavát lefoglalta. Nyilván jobb volt, ha az ily toldalékok magukban mint külön előadás szerepeltek, a mint ez más udvaroknál megtörtént. Azokról az ünnepi előadásokról, melyek Pietro Riario biborosnál, a Bentivogliaknál Bolognában stb. lefolytak, ez okból az ünnepségek tárgyalásakor lesz szó.

Az eredeti olasz szomorújátékra a kiállítás e megszokott pompája bizonyára a legnagyobb mértékben végzetes volt. „Azelőtt Velenczében — írja Francesco Sansovino 1570 körül — a komédiákon kívül gyakran tragédiákat is adtak elő a régi és modern költőktől, mindig nagy pompával. A kiállítás *(apparati)* fénye kedvéért tódultak hozzá a nézők távolról és közelről. Manapság azonban magánemberektől rendezett ünnepségek négy fal közt folynak le és egy idő óta magától ver az a szokás gyökeret, hogy a farsangot komédiákkal és más derült és kedves mulatságokkal töltik.“[1] Azaz a pompa segítette a tragédiát agyonütni.

E modern tragikusok egyes kezdeményei és kisérletei, a melyek közt Trissino Sofonisbája (1515.) nagy hírre tett szert, az irodalomtörténetbe tartoznak. A Plautust és Terentiust utánzó előkelőbb komédiáról ugyanaz mondható. Még egy Ariosto sem tudott e nemben valami kiválót alkotni. Ellenben a prózában írt népszerű komédiá-

[1] L. a IV. sz. kitérést a szakasz végén.

nak, a mint Machiavelli, Bibiena, Aretino földolgozták, igenis lehetett volna jövője, ha tartalma nem kárhoztatja tönkremenésre. E tartalom ugyanis részben rendkívül erkölcstelen volt, részben egyes rendek ellen fordult, a melyek körülbelül 1540 óta az ily nyilt támadást többé el nem tűrték. Míg a Sofonisbában a jellemzés kénytelen volt a fényes szónoklás elől háttérbe vonulni, addig itt mostohatestvérével, a karikaturával egyetemben, nagyon is kiméletlenül alkalmaztatott. Mindazáltal, ha nem tévedünk, az olasz vígjátékok voltak a legelsők, melyek prózában és egészen realistikus hangban irattak, úgy, hogy az európai irodalomtörténet rólok meg nem feledkezhetik.

A tragédiák és komédiák költése pedig szakadatlanul tovább foly és a régi, valamint a modern darabok számos igazi előadásában sincs soha hiány; azonban csak arra szolgálnak ürügyül és alkalmul, hogy ünnepségekkor az állásnak megfelelő pompát kifejtsék. A nemzet géniusza pedig tőle, mint élő műfajtól, teljesen elfordult. Mihelyt pedig a pásztorjáték és az opera mutatkoztak, eme kisérletek nélkül éppenséggel el lehettek.

Nemzeti csak egyetlen faj volt és maradt: az iratlan *Commedia dell'Arte*, melyet megállapított jelenetezés szerint rögtönöztek. A behatóbb jellemzésnek e faj azért nem válik igen hasznára, mert kevés és megállapodott alakja van, melyeknek jellemét mindenki betéve tudja. A nemzet tehetsége pedig annyira e faj felé fordult, hogy írott komédiák előadása közben is a szereplők a maguk rögtönzéseinek engedték át magukat,[1] de úgy,

[1] Ezt érti bizonyára *Sansovino,* Venezia fol. 168., midőn azt panaszolja, hogy a *recitanti* elrontják a komédiákat „con invenzioni a personnagi tropo ridicoli".

hogy itt-ott valóságos keverékfaj érvényesülhetett. Ilyfélék lehettek azok a komédiák, a melyeket Velenczében Antonio da Molino, kit Burchiellónak neveztek, továbbá Armonio, Val. Zuccato, Lod. Dolce, stb. társaságai adtak elő;[1] Burchiellóról már azt is megtudjuk, hogy a komikus hatást göröggel és szlovénnel kevert velenczei tájszólással fokozni tudta. Teljes vagy majdnem teljes Commedia del'Arte volt továbbá az Angelo Beolcóé, kinek il Ruzzante (1502—1542.) volt a mellékneve; költő és szinész volt egy személyben s rendkívüli hírnévnek örvendett, mint költőt egyenrangúnak tartották Plautussal, mint szinészt Rosciussal; több barátjával állott össze, a kiket néhány darabjában Menato, Vezzo, Billora néven, mint páduai parasztokat léptetett föl; tájszolásukat tanulmányozni szokta, midőn pártfogója, Luigi Cornaro (Aloysius Cornelius) villájában Codevicóban a nyarat töltötte.[2] Lassanként azután felbukkannak mindazok a híres helyi maskarák, melyeknek maradványaiban Olaszország ma is gyönyörködik, minők: Pantalone, a Dottore, Brighella, Pulcinella, Arlecchino, stb. Bizonyára nagyrészt sokkal régibbek, sőt lehet, hogy összeköttetésben állanak a régi római bohózati maskarákkal, de

[1] *Sansovino*, id. h.

[2] *Scardeonius*, de urb. Patav. antiq : Graevius Thes. VI., III. Col. 288 s ff. Fontos e hely általában a tájnyelvi irodalomra is. A felhasznált helyek egyike így hangzik: Huic ad recitandas comoedias socii scenici et gregales et aemuli fuere nobiles juvenes Patavini, Marcus Aurelius Alvarotus quem in comoediis suis Menatum appellitabat et Hieronymus Zanetus quem Vezzam et Castegnola quem Billoram vocitabat et alii quidam qui sermonem agrestium imitando prae ceteris callebant. Azért idézem, mert reá támaszkodva változtattam meg a szöveget. Ruzzanto hat komédiája Velenczében nyomattatott 1561.

csak a XVI. század egyesített közülök többet azonegy darabba. Jelenleg ez már nem esik meg egykönnyen, azonban minden nagy város legalább a saját helyi maskaráját megőrizte: Nápoly Pulcinelláját, Firenze a Stenterellót, Milano a némelykor pompás Menekinget.[1]

Bizonyára szegényes pótlék egy nagy nemzetnek, melyben talán mindeniknél inkább meglett volna a képesség, hogy azt, a mi benne a legmagasztosabb, a dráma tükrében tárgyilagosan rajzolja és szemlélje. Ám úgy volt rendelve, hogy ebben oly ellenséges hatalmak századokra meggátolják, a melyeknek nagyra nőttében ő csak részben bűnös. A drámai ábrázolásnak mindenütt elterjedt tehetsége persze nem volt kiirtható; zenéjével pedig Olaszország Európát éppenséggel adófizetőjévé tette. A ki a hangok e világában pótlást vagy leplezett kifejezést akar a tőle megtagadott dráma helyett találni, ám vigasztalódjék ezzel tetszése szerint.

A mit pedig a dráma nem tett, várhatni-e talán az eposztól? Éppen az olasz hősköltményt éri szigorú vád a miatt, hogy a jellemek magatartása és keresztülvitele a leggyöngébb oldala.

Némely előnyöket azonban nem lehet tőle elvitatni, egyebek közt azt, hogy negyedfél század óta igazán olvassák, és mindig újra nyomtatják, míg a többi népeknek majdnem összes epikus költészete pusztán irodalomtörténeti curiositás lett. Vagy talán az olvasókon fordul ez meg, a kik

[1] Hogy ez utóbbi legalább is a XV. század óta már megvan, a Diario Ferraresé-ből következtethetni, mely 1501. február 2-ikáról ezt beszéli: Il duca Hercole fece una festa di Menechino secondo il suo uso. Diar. Ferr., *Murat.* XXIV. Col. 393. Félreértésre, mely tán Plautus Ikreitől eredne, itt nem is gondolhatni, mert ezek (id. h. Col. 278.) helyesen idéztetnek. V. ö. fennebb 45. l. 2. jegyz.

mást követelnek és becsülnek, mint északon? Legalább mi reánk nézve, már az olasz felfogás részben való elsajátítása szükséges ahhoz, hogy e költemények sajátos becsét méltányolhassuk, és vannak igen kitünő emberek, a kik azt mondják, hogy nem tudnak velük megbarátkozni. Persze, a ki Pulcit, Bojardót, Ariostót és Bernit abból a szempontból vizsgálja, hogy mi bennük a tiszta, úgynevezett gondolati tartalom, bizonyára rosszul fog járni. Egészen sajátos mivoltú művészek ők, a kik határozottan és kiválóan művészi nép számára írták költeményeiket.

A középkori mondakörök a lovagköltészet lassú kihalása után részben mint rímes átdolgozások és gyűjtemények, részben mint prózai regények éltek tovább. Olaszországban a XIV. században ez utóbbi volt az eset; az ókor újra föléledt emlékei azonban e mellett óriásilag megnőttek és a középkor összes képzeletalkotásait mély árnyékba borították. Boccaccio p. o. megemlíti ugyan a „Visione amorosa"-jában a varázs palotájában bemutatott hősök közt Tristant, Artust, Galeottót stb. is, de egészen röviden, mintha szégyenkeznék miattuk (l. e mű I. k., 201. l.) és a következő írók, vagy éppen nem említik többé őket, vagy csak tréfából. A nép azonban megőrizte őket emlékezetében és az ő kezéből vették azután át a XV. század költői. Ezek már most az anyagukat egészen újonnan és szabadon átérezhették és leírhatták; tettek azonban még többet is, a mennyiben közvetlenül tovább költöttek rajta, sőt majdnem legnagyobb részét újra feltalálták. Azt persze nem szabad tőlük kivánni, hogy az így átszármazott anyagot özönvíz előtti tisztelettel tárgyalják. Az egész újabb Európa irigyelheti őket értte, hogy egy bizonyos képzeleti világról szóltukban még népük érdeklődésére számíthattak,

de képmutatóknak kellett volna lenniök, ha e képzelt világot mythosként tisztelték volna.[1]

E helyett a műköltészet részére újonnan szerzett téren korlátlan urakként mozogtak. Főczéljuk, úgy látszik az volt, hogy az egyes ének a szavaláskor szép és eleven benyomást tegyen, a mint hogy e költemények csakugyan rendkívül nyernek is vele, ha kitünően, hangban és taglejtésben a komikumnak gyenge árnyéklatával, halljuk őket egyenként előadni. Mélyebb s végig keresztülvitt jellemfestés nem igen járulhatott volna e hatás öregbitéséhez; az olvasó követelheti, a hallgató azonban nem gondol rá, mert mindig csak egy részét hallja, és utoljára csak a szavalót látja maga előtt. Az előírt alakokat illetőleg, a költő hangulata kettős: humanistikus műveltsége tiltakozik a középkori tartalom ellen, de másfelől harczi leírásai, mint az akkori torna- és hadügy másai, a lehető legnagyobb szakértelmet és költői odaadást kivántak és egyúttal a szavalónak rendkívül hálás feladatul kinálkoztak. Innen van, hogy még Pulcinál[2] sem találkozunk a lovagság igazi parodiájával, bár leventéinek komikusan nyers beszédmódja sokszor közel jár hozzá. Melléje helyezi a veszekedő kedv ideálját, a furcsa, de jóindulatú Morgantét, a ki a harang nyelvével egész had-

[1] Pulci, dévajságból, a Margutte óriásról költött története kedvéért egy ünnepi hangulatú, ősrégi hagyományt kohol. (Morgante, XIX. én. 153. vszk. s ff.) — Még furcsábban hangzik Limerno Pitocco kritikai bevezetése (Orlandino, 1. fej. 12—22. vsz.)

[2] A Morgante a 70-es években fejeztetett be, mert a szerző említi, hogy Polizianónak (szül. 1454.) sokkal tartozik; először nyom. Velencze 1481. Az utolsó kiadást P. Sermolli rendezte, Firenze 1855. — A lovagtornáról l. alább 5. szakasz, 1. fejezet. Az itt és a következőkben előadottra nézve hadd utaljak röviden *Ranke* művére: Zur Geschichte der italienischen Poesie, Berlin, 1837.

seregeket megfékez; sőt ért hozzá, hogyan lehet még azt is aránylag megdicsőíteni, szembe állítván vele a képtelen és e mellett igen különös szörnyeteget, Marguttét. Különös súlyt azonban Pulci korán sem helyez e két, nyersen és erőteljesen rajzolt jellemre; története is, miután rég eltüntek belőle, tovább halad a maga csodálatos útján. Bojardo[1] is egész tudatosan áll alakjai felett és tetszése szerint majd komolyan, majd furcsán bánik velük; még a démoni lényekkel is tréfát űz és némelykor szántszándékkal golyhóknak mutatja be őket. Van azonban egy művészi feladat, melyet épp oly komolyan vesz, mint Pulci; t. i. az összes események rendkívül eleven és szinte azt mondaná az ember, technikailag pontos és szabatos leírását. — Pulci a költeményét, mihelyt egy énekével elkészült, Lorenzo magnifico társasága előtt elszavalta, hasonlóképpen Bojardo a magáét ferrarai Ercole udvara előtt; könnyen elképzelhetni már most, hogy mire volt különösen gondjuk és hogy szabatosan keresztülvitt jellemekkel nem sok dicsőséget arattak volna. Természetesen ily körülmények között maguk a költemények sem alkotnak befejezett egészet és felényivel vagy akár kétszer is oly hosszúak lehetnének, mint a milyenek; szerkezetük nem egy nagy történeti kép szerkezete, hanem egy párkányzati képé, vagy egy tarka alakoktól körülövezett pompás koszorúzaté. Valamint a párkányzati képek alakjaiban és diszítményeiben pontosan keresztülvitt egyéni formákat, mély perspektivákat és különféle terveket nem kivánunk, de még csak jóvá sem hagyunk, épp oly kevéssé várunk ilyesmit e költeményekben. A leleményesség tarkasága, melylyel különösen Bojardo

[1] Az Orlando inamorato először nyomt. 1494.

mindig újra meg újra meglep, mintegy csúfot űz az epikus költészet lényegéről most érvényben lévő összes iskolai meghatározásainkkal. Az akkori kor számára a legkellemesebb szórakozás volt, szemben az ókorral való foglalkozással, sőt az egyetlen lehetséges ösvény, ha általában újra önálló elbeszélő költészethez akart jutni. Mert az ókor történetének poetizálása mégis csak arra az álútra vitt, a melyre Petrarca lépett latin hexameterekben írt „Africá"-jával és másfél századdal később Trissino *versi scioltiben* írt „A gótoktól fölszabadult Olaszország"-jával, ezzel a kifogástalan nyelven és verseléssel megírt óriási költeménynyel, a melynél csak az iránt lehetünk kétségben, vajjon szerencsétlen frigyökben a történet, vagy a költészet járt e itt rosszabbul?[1]

És Dante hova csábította azokat, a kik utánozták? Petrarca ábrándszerű „Trionfi"-je körülbelül az utolsó, a mit még ízléssel el lehetett érni; Boccaccio „Szerelmes látománya" lényegileg már csupa történeti és meseszerű személyek puszta felsorolása allegorikus kategoriák szerint.[2] Mások meg Dante első énekének barokk utánzásával kezdik mondani valójukat, és magukat valamely allegorikus kisérővel látják el, a ki Vergilius helyét foglalja el; földrajzi költeménye (Dittamondo) számára Uberti Solinust választja, Giovanni Santi, urbinoi Federigóra írt dicsőítő költeményében, Plutarchust.[3] E hamis nyomoktól egyelőre csak az az epikus költészet szabadított meg, melyet Pulci és Bojardo képviseltek.

[1] L'Italia liberata da Goti. Róma, 1547.

[2] V. ö. fent. 50. l. *Landau*, Boccaccio 64—69. l. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy említett művét B. 1344. előtt írta, míg Petrarca az ő művét Laura halála után, tehát 1348. után, költötte.

[3] *Vasari*, VIII. 71. a Vita di Raffaellé-hez írt magyarázatban.

A mohóság és csodálat, melylyel fogadták — a hogy talán a világ végéig eposzt többé fogadni nem fognak — fényesen bizonyítja, hogy szükségletnek feleltek meg. Szó sincs róla, hogy ez alkotásokban az igazi hősköltménynek a mi századunk óta Homérből és a Nibelungokból levont ideáljai meg lennének valósítva; a maguk korának egy ideálját mindenesetre megvalósították. Tömérdek harczi leírásaikkal, melyek ránk nézve e költemények legfárasztóbb részei, mint már említettük, oly tárgyi érdeklődésnek tettek eleget, a melyről magunknak épp oly nehezen alkothatunk helyes fogalmat,[1] mint az eleven leírás nagyrabecsüléséről általában.

Épp így Ariostóra sem alkalmazhatni hamisabb mértéket, mintha Orlando furiosójában[2] jellemeket keresünk. Ezek itt-ott megvannak, sőt szeretettel tárgyalvák, de a költemény egy pillanatra sem támaszkodik ő rájuk, sőt kiemelésükkel inkább vesztene, mintsem nyerne. E követelmény azonban oly általános kivánsággal függ össze, melynek Ariosto nem a mi időnk szellemében tesz eleget; az ilyen rendkívül tehetséges és híres költőtől ugyanis általában valami egyebet szeretnénk bírni, mint Roland kalandjait és hasonlókat. Azt vártuk volna, hogy egy nagy műben mutassa be az emberi lélek legmélyebb összeütközéseit, a kornak legfőbb nézeteit a világi és emberi dolgokról, egyszóval a világ örökérvényű képeinek egyikét, minők az Isteni szinjáték és a Faust. E helyett egészen úgy jár el, mint az

[1] Mennyi effélét nem tartana a mostani ízlés még az Iliasban is nélkülözhetőnek?

[2] Az első kiadás 1516-ban jelent meg.

akkori képzőművészek, és halhatatlanná lesz, midőn a mi értelmünkben vett eredetiségről nem akar tudni, az alakok egy ismert csoportját tovább formálja és a már megvolt részletet is még egyszer alkalmazza, a hol hasznát látja. Hogy az ily eljárással micsoda kiválóságokra lehet még mindig szert tenni, azt művészi természet nélkül szűkölködő emberekkel annál nehezebben lehet megértetni, mennél tudósabbak és szellemesebbek máskülönben. Ariosto művészi czélja a fényes és eleven „megtörténés", a mely egyenletesen végig terjed az egész nagy költeményen. E tekintetben nemcsak arra van szüksége, hogy a mélyebb jellemrajz alól felmentsük, hanem a történetek szigorú összefüggése alól is. Meg kell neki engednünk, hogy az elveszett vagy elfelejtett szálakat ott kösse újra, a hol jónak látja; alakjainak jönniök és eltünniök kell, nem mert mélyebb, egyéni lényök, hanem mert a költemény kivánja úgy. Mégis ez a látszatra észszerűtlen és önkényes szerkezet egészen törvényszerű szépséget mutat. Sohasem vesz el leírásokban, hanem mindig csak annyi színteret és személyleírást ad, a mennyit az események előrehaladásával összhangzatosan egybeolvaszthat; még kevésbbé vesz el beszélgetésekben, nagy monológokban — a közbe toldott beszédek ugyanis ismét csak elbeszélések — hanem él az igazi eposznak azon felséges szabadalmával, melynél fogva mindent eleven történéssé alakít át. A pathosz nála sohasem fekszik a szókban — a mit magának Pulci igenis megengedett[1] — legkevésbbé pedig a híres huszonharmadik énekben és a következőben, mely Roland őrjöngését rajzolja. Hogy a szerelmi történetek a hőskölte-

[1] Morgante, XIX. én 20. vszk. s ff.

ményben lírai zománcz híjával vannak, egy érdemmel több, noha erkölcsi szempontból nem mindig helyeselhetők. Kárpótlásul azonban némelykor, minden varázslás és lovagság mellett is, mely őket körülveszi, annyi igazságot és valódiságot mutatnak, hogy bennük mintegy a költő saját közvetlen ügyeire vélünk ráismerhetni. Mesteri voltának teljes érzetében továbbá minden habozás nélkül még sok egyebet olvasztott a jelenből nagy művébe, jelenések és jövendőmondások alakjában pedig az Este-ház dicsőségét is belevonta. Ottáváinak csodálatra méltó folyama mindezt egyenletes hullámzásban viszi előre.

Teofilo Follengóval, vagy a mint itt magát nevezi, Limerno Pitoccóval azután az egész lovagkor rég várt parodiája jutott érvényre,[1] s a komikummal és ennek realismusával karöltve szükségképpen a szigorúbb jellemzés is újra jelentkezik. Egy római kis vidéki város, Sutri neveletlen utczagyerekeinek ütlegei és megdobálásai közepett, a kis Orlandó szemmel láthatólag bátor hőssé, szerzetes-gyűlölővé és okoskodóvá nő fel. A conventionális képzelet-világ, a mint Pulci óta kifejlődött és az eposz keretének tartatott, itt persze szilánkká forgácsolódik szét; a leventék származása és mivolta gyakran gúny tárgyává lesz, p. o. a második ének szamártornájában, a hol a lovagok a legkülönösebben felfegyverkezve lépnek fel. A költő némelykor komikus sajnálkozását mutatja az érthetetlen hűtlenségen, mely a mainzi Gano családjában otthonos volt, a Durindana nevű kard fáradságos megszerzésén stb., sőt a hagyomány neki már csak nevetséges ötletek, epizódok, irányzatos kifakadások (melyek közt több igen

[1] Orlandinája, első kiadás 1526.

szép van p. o. VI. fej. vége) és trágárságok alapjául szolgál. Ezen fölül félreismerhetetlen még bizonyos gúny Ariostóra, és bizonyára szerencse volt az Orlando furiosóra nézve, hogy az Orlandino lutheri eretnekségeivel nemsokára az inquisitiónak és a mesterséges elfeledtetésnek esett prédájául. Felismerhető paródia nyilatkozik p. o. abban, midőn (VI. fej. 28. v. sz.) a Gonzaga-házat Guidone leventétől származtatja, pedig állítólag Orlandótól a Colonnák, Rinaldótól az Orsiniak és Ruggierótól — Ariosto szerint — az Esték származnak. Meglehet, hogy Ferrante Gonzaga, a költő pártfogója, az Este-ház ellen való e példálódzástól nem állt távol.

Hogy végül Torquato Tasso Gerusalemme liberatájában a jellemzés a költő egyik főgondja, már magában is bizonyítja, hogy gondolkozás-módja mennyire eltér attól, a mely fél századdal előbb uralkodott. Csodálatra méltó műve valójában az időközben végbement ellenreformáczionak és czélzatának emlékjele.

———

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az életrajzírás.

A költészet területén kívül az olaszokban jelentkezett legelőször az összes európaiak között az általános hajlam és tehetség arra, hogy a történeti embert külső és belső vonásai és tehetségei szerint pontosan leírják.

Igaz ugyan, hogy már a korábbi középkor sincs e nembeli figyelemre méltó kisérletek híján, és hogy a legendának, az életrajz állandó feladataként, legalább egy bizonyos fokig fent kellett tartani az egyéni leírás iránti érdeklődést és a hozzá való ügyességet. A kolostori és káptalani évkönyvek nem egy egyházi főt, mint p. o. paderborni Meinwerket és hildelsheimi Godehardot igen elevenen írnak le és több német császárról maradtak fenn ókori minták, talán Suetonius után készült rajzok, melyekben sok igen becses vonás van; sőt ezek és az efféle profán *vitae*-k (életrajzok) lassanként egy párhuzamos sorozattá fejlődnek a szentek történetéhez. Azonban sem Einhardot, sem Radevicust[1] nem lehet

[1] *Radevicus,* de gestis Friderici imp. különösen II. 76. — A kitünő Vita Henrici IV. éppen személyleírást nem igen tartalmaz; épp úgy a Vita Chuonradi imp., Wipótól.

Joinvillenek szent Lajosról szóló leírása mellett említeni, mert ez az új európai embernek első tökéletes szellemi képmása, s mint ilyen meglehetősen magára áll. Jellemek, minő szent Lajos, általában ritkák, és ehhez járul az a ritka szerencse, hogy egy teljesen naiv leíró az élet egyes vonásaiból és összes eseményeiből az érzületet kiismerte és híven mutatja be. Minő szegényes forrásokból kell egy II. Frigyes és egy Szép Fülöp belső lényegét kitalálni. A mi továbbá a középkor végéig életrajzként szerepel, abból nagyon sok voltakép csupa kortörténet, mely teljesen híjával van a dicsőítendő ember egyénisége iránti érzéknek.

Az olaszoknál már most uralkodó iránynyá lesz a kiváló férfiak jellemző vonásainak fölkeresése, és ez az a mi őket a többi nyugatiaktól megkülönbözteti, a kiknél az efféle jobbára csak véletlenül vagy rendkívüli esetekben fordul elő. Ilyen kifejlett érzéke az egyéni iránt általában csak annak lehet, a ki a fajból maga is kilépett és egyénné lett.

A hírnév messze kiható fogalmával kapcsolatban (I. köt. 202. l. s ff.) gyűjtő és összahasonlító életrajzirodalom támad, a mely többé nem szorul arra, hogy magát dinasztiákhoz és papi kategoriákhoz tartsa, mint Anastasius, Agnellus[1] és követőik, vagy mint Velencze dogéinak életrajzírói. Sőt akkor és azért szabad az embert leírni, ha és mert jelentékeny. Mintául szolgálnak Suetoniuson kívül Cornelius Nepos is, továbbá a „viri illustres“ és Plutarchus, a mennyire eredetiből vagy fordításból ismerték; az irodalomtörténeti feljegyzésekre úgy látszik a

[1] A ravennai püspökség történetének szerzője (IX. század), Wattenbach, Deutsche Geschichtsquellen, 227. l.

grammatikusok, rhetorok és költők azon életrajzai szolgáltak voltaképen mintául, melyeket Suetonius mellékleteiként ismerünk,[1] továbbá Donatus sokat olvasott műve Vergilius életéről.

Hogyan kezdődtek a XIV. századdal az életrajzi gyűjtemények, hírneves férfiak, hírneves nők életrajzai, már (I. k. 201. l. s ff.) említettem. A mennyiben nem kortársakat rajzolnak, természetesen az előző íróktól függnek; az első kitűnő önálló mű bizonyára Dante élete Boccacciótól. Könnyen és lendületesen van oda vetve, és bár igen sok benne az önkényesség, mindazáltal élénk benyomást nyerünk belőle Dante lényének rendkívüliségéről.[2] Következnek azután a XIV. század végén kitünő firenzeiek «vite"-i Filippo Villanitől. Mindenféle szakbeli emberek: költők, jogtudósok, orvosok, nyelvészek, theologusok, astrologusok, művészek, államférfiak és harczosok, köztük még élők is. Úgy tárgyalja az író itt Firenzét, mint egy tehetséges családot, melyben följegyzik azon ivadékokat, melyekben a ház szelleme különös erősen fejeződik ki. A jellemzések csak rövidek, de igazi tehetség van bennük a jelentékeny iránt és különösen érdekesek a külső és belső lényeg összefoglalása által.[3]

[1] Mily korán Philostratus is, nem merném eldönteni.

[2] V. ö. a szép méltatást *Landau*-nál, Boccaccio 180—182. l. és Boichhorst tanulmányát: Aus Dantes Verbannung, 191—226. l., melynek az az eredménye, hogy a két fenmaradt fogalmazvány Boccacciótól ered, s mely azon életrajz fogyatkozásait és előnyeit szellemesen és éleselműséggel fejtegeti.

[3] L. e mű I. kötetét, 196. l. 1. jegyz. Az eredetit (latin nyelven) csak 1847-ben adta ki Firenzében Galletti e czím alatt: Philippi Villani liber de civitatis Florentiae famosis civibus; régi olasz fordítása 1747 óta többször jelent meg, utoljára Triesztben 1858-ban. Ide csak a második könyv tartozik; az első, mely soha ki nem nyomatott,

Innentől fogva[1] a toscánaiak soha sem szüntek meg az emberek leírását specziális tehetségök feladatának tekinteni, és tőlük bírjuk a XV. és XVI. század olaszainak legfontosabb jellemzéseit általában. Giovanni Cavalcanti (firenzei történetéhez írt toldalékaiban, 1450 előtt)[2] gyűjti a polgári kitünőség és föláldozás, a politikai belátás és a harczi derékség példáit, mind csupa firenzeitől. II. Pius pápa Commentárjaiban híres kortársak becses életrajzait adja; újabban egy a fiatalabb korából eredő műve[3] jelent meg újra, mely mintegy az előmunkálatokat tartalmazza ezen arczképekhez, de sajátos vonásokkal és szinekkel. Volterrai Jakabnak a római curiáról néhány pikáns arczképet köszönünk[4] IV. Sixtus idejéből. Vespasiano Fiorentinóról már több ízben volt szó, és mint forrás egészben a legfontosabbak egyike; jellemző tehetsége azonban még nem jöhet számba Machiavelli, Niccolò Valori, Guicciardini, Varchi, Fracesco Vettori és mások mellett, a kik az európai történetírásnak tán épp oly világosan mutatták meg az útat, mint a régiek. Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy e szerzők közül többen latin fordításokban korán találtak útat észak felé.

Firenze és Róma őstörténetét tartalmazza. Különösen érdekes Villani értekezésében a „de semipoetis" cz. rész, mely olyanokat tárgyal, kik részint prózában, részint versben írtak, vagy olyanokat, a kik egyéb hivatásszerű dolgozataikon kívül költeményeket is kiadtak.

[1] Itt ismét l. B. Albertinek e mű I. k. 187. l. s ff. kivonatolt (ön)-életrajzára utalok, valamint a számos firenzei életrajzíróra: *Murat.* Archivio storico id. h.

[2] Storia fiorentina, kiad. F. L. Polidori. Firenze, 1838.

[3] De viris illustribus, a Stuttgarter literarischer Verein kiadásai között, 1. sz. Stuttgart, 1839. V. ö. *Voigt*, II. 324. l. A 65 életrajz közül 21 elveszett.

[4] Diarium Romanum-ja 1472—1484. *Murat.* XXIII. 81—202. l.

Épp úgy nem lenne még arezzói Giorgio Vasari és rendkívül fontos műve nélkül, művészettörténetünk az északról és az újabb Európáról általában.[1]

A XV. század felső-olaszai közül Bartolommeo Fazionak (Spezziából) van nagyobb jelentősége (I. k., XII. kitérés, 229. l.). Platina, ki a cremonai kerületben született, „II. Pál életében" (I. k., 3. szakasz, 6. fejez.) már az életrajzi torzképet képviseli. Különösen fontos azonban az utolsó Visconti életírása Piercandido Decembriótól,[2] mely Suetoniusnak nagy és terjedelmes utánzása. Sismondi sajnálja, hogy ennyi fáradságot ilyen tárgyra fordított, noha nagyobb emberhez talán a szerző nem lett volna elegendő, holott teljesen alkalmas arra, hogy Filippo Mária vegyes jellemét és rajta s benne a kényuralom egy bizonyos nemének föltételeit, formáit és következtetéseit bámulatos pontossággal bemutassa. A XV. század képe tökéletlen volna ez életrajz nélkül, mely egyetlen a maga nemében és a legfinomabb miniatürpontocskáig jellemző. — Később Milanónak egy jelentékeny arczképfestője van Corio történetíróban; azután következik a comói Paolo Giovio, a kinek nagyobb életrajzai és kisebb elogiái világhírűek és minden országbeli utánzónak mintaképül szolgáltak. Könnyű száz helyen is kimutatni Giovio elhamarkodottságát, gyakran, de

[1] Ugolini Verini poetae Florentini (Lorenzo kortársának, Landinus tanítványának Fol. 13. és Petrus Crinitus tanítójának Fol. 14.) de illustratione urbis Florentinae libri tres. Páris, 1583. — Műve, különösen a második könyve szintén említést érdemel. Dante, Petrarca, Boccaccio minden rosszaló megjegyzés nélkül vannak említve és jellemezve; így szintén néhány nő, Fol. 11.

[2] Petri Candidi Decembrii Vita Philippi Mariae Vicecomitis, *Murat.* XX. V. ö. e mű I. k. 49. l. és 1. jegyz.

nem oly sürűn a rosszhiszeműségét is; komolyabb és magasabb szándék pedig általában soha nincs az olyan emberben, a minő ő volt. Azonban a század fuvalma lengi át lapjait és Leója, Alfonsója, Pompeo Colonnája élnek és mozognak előttünk teljes igazsággal és szükségességgel, ámbár lényük legmélyét e leírások előttünk föl nem fedik.

A nápolyiak között Tristan Caracciolo (I. k., 46. lap, 1. jegyz.), a mennyire megítélhetjük, kétségkívül a legelső helyet foglalja el, noha szorosan véve nincs is életrajzírói szándéka. Az alakokban, melyeket bemutat, bűn és végzet csodálatosan fonódik össze, sőt öntudatlan tragikusnak lehetne őt mondani. Az igazi tragédia, melynek akkor a szinpadon hely nem jutott, hatalmas lépésekkel haladt át a palotákon, utczákon és téreken. — „Nagy Alfonso szavai és tettei", melyet Antonio Panormita [1] a király életében írt, és melyben éppen ezért több a hizelgés és csodálat, mint a mennyi a történeti igazsággal összefér, érdekesek, mint adomák, a bölcs és tréfás beszélgetés ilyfajú gyűjteményének egyik legkorábbika.

A többi Európa csak lassan követte az olaszokat a szellemi jellemzésben, noha a nagy politikai és vallásos mozgalmak nem egy köteléket szakítottak szét és annyi ezer és ezeret ébresztettek szellemi életre. Az akkori európai világ legfontosabb személyiségeiről nagyjában ismét az olaszok a legmegbízhatóbb szavatosaink, írók épp úgy, mint diplomaták. A XVI. és XVII. századi velenczei követek jelentései mily gyorsan és ellenmondás nélkül kiküzdötték legújabban a személyiségek rajzát illetőleg az első helyet.

[1] L. e mű I. kötetét, 3. szakasz, 6. fej.

Az önéletírás is itt-ott szintén hatalmas röptöt vesz az olaszoknál, mélységben és távolságban, és a legtarkább külső élet mellett meghatóan rajzolja a bensőt, míg más nemzeteknél, a reformáczió-korbeli németeknél is, az érdekesebb külső eseményekhez ragaszkodik és a szellemet jobbára csak az előadásmód sejteti.[1] Mintha Dante Vita nuovája a maga kiméletlen igazságával a nemzetnek a helyes útat mutatta volna meg.

Ez Petrarcának „az utókorhoz" intézett levelével kezdődik; eleje ez egy önéletrajznak, a minőt Petrarca világos szavai szerint előtte alig kisérlett még meg valaki;[2] következnek azután a XIV. és XV. század házi és családi történetei, a melyek állítólag, különösen a firenzei könyvtárakban, még meglehetős számban kéziratban fenmaradtak; a ház és író érdekében szerkesztett naiv életírások, minő p. o. Buonaccorso Pittié.

Mélyebb önbirálatot II. Pius Commentárjaiban sem kell éppen keresnünk; a mit itt róla mint emberről megtudunk, első tekintetre csupán annak elmondására szorítkozik, hogyan ment az életben előre. Azonban behatóbb elmélkedés után egészen máskép fogjuk e különös könyvet megitélni. Vannak emberek, kik voltaképen annak tükrei, a mi őket környezi; igazságtalanok vagyunk velük szemben, ha meggyőződésüket, belső harczaikat és mélyebb életeredményeiket állhatatosan tudakoljuk. Így lesz Aeneas Sylvius tökéletesen egy a dolgokkal, a nélkül hogy bármely erkölcsi összeütközésen valami nagyon tépelődnék; e tekintetben jó, kifogástalan katholikus orthodoxiája kellőleg megvédte. Miután

[1] L. az V. sz. kitérést a szakasz végén.

[2] *Petr.* epp. var. 25 quod ante me: ut arbitror, fecit nemo.

minden szellemi kérdésben, melyek századát mozgatták, részt vett és nem egyet közülök lényegesen előmozdított, pályája végén még elég temperamentumot őrzött meg arra, hogy a törökök elleni keresztes hadjáratot sürgesse és meghiúsítása fölött való bánatában meghaljon.

Benvenuto Cellini önéletrajzának is nem éppen az a czélja, hogy bensejét megfigyelje. Mindazáltal az egész embert rajzolja le, részben akarata ellenére elragadó igazsággal és teljességgel. Valóban nem csekélység, hogy Benvenuto, kinek legjelentékenyebb művei puszta tervezetek maradtak vagy elpusztultak, és a ki előttünk csak a kis diszítő szakban tünik fel művésznek, egyebekben pedig, ha fenmaradt művei szerint ítéljük meg csak, annyi nálánál nagyobb kortársának mögötte kénytelen maradni — hogy Benvenuto mint ember az embereket a világ végeiglen fogja foglalkoztatni. Nem árt neki, hogy az olvasó sokszor sejti, hogy most hazudott vagy hetvenkedett, mert a hatalmasan energikus, teljesen kiművelt természet benyomása sokkal túlnyomóbb. Északi önéletrajzíróink p. o., noha irányukat és erkölcsi lényüket némelykor sokkal többre becsülhetni, előadásukban ő mellette mégis összehasonlíthatatlanul tökéletlenebbeknek tetszenek. Oly ember ő, ki mindent bír, mindent mer és önmagában hordja mértékét.[1]

Még egyet kell itt megemlítenünk, ki állítólag szintén nem ragaszkodott mindig szorosan az igazsághoz; milanói Girolamo Cardanót (szül. 1500). Könyvecskéje, „*De-*

[1] Az északi önéletrajzírók közül vele talán leginkább Agrippa d'Aubigné (persze sokkal későbbi) önéletrajzát hasonlíthatni össze, a mennyiben t. i. az egyéniség egészen találó és hű kifejezéséről van szó.

propria vita" (saját életemről),[1] még a természetkutatás és bölcsészet történetében való nagy emlékét is túl fogja élni és harsogni, épp úgy, mint Benvenuto műveit önéletrása, noha a mű becse lényegileg más. Cardano, mint orvos maga figyeli meg érverését és leírja természeti, értelmi és erkölcsi személyiségét a föltételekkel együtt, a melyek közt fejlődött, még pedig őszintén és tárgyilagosan, a mennyire ez tőle telett. Bevallott mintaképét, Marcus Aurelius beszélgetéseit e tekintetben azért haladhatta meg, mert stoikus parancs nem kötötte. Sem magát, sem a világot nem akarja kimélni; életírása is azzal kezdődik, hogy anyjának nem sikerült a magzat megkisérlett elhajtása. Már sok, hogy a csillagzatoknak, melyek születése órájában uralkodtak, csak sorsát és értelmi tulajdonságait tulajdonítja és nem egyúttal az erkölcsieket is; egyébiránt nyiltan bevallja (10. fejezet), hogy astrologiailag szerzett azon balhite, mely szerint a negyvenedik és legfölebb a negyvenötödik életévet nem fogja túlélni, neki ifjú korában sokat ártott. Azonban nem járja, hogy ily nagyon elterjedt és minden könyvtárban meglévő művet itt kivonatoljunk. A ki olvassa, hatalmába kerül e férfiúnak, míg be nem fejezi. Cardano bevallja ugyan, hogy hamis játékos, boszúálló, megbánást soha sem ismerő és a beszédben szántszándékkal sértő volt; bevallja pedig, nem szemtelenséggel és szívbeli töredelemmel, vagy hogy általa érdekessé legyen, hanem a természettudósnak egyszerű, objectiv igazságérzékével. És a mi legbotránkoztatóbb, a 76 éves férfiú a borzasztó élmények, p. o. legidősb fiának kivég-

[1] Öregkorában, 1576-ban írta. — Cardanóról, mint kutatóról és fölfedezőről v. ö *Libri*, Hist. des sciences mathém. III. 167. l. s ff.

zése után, a ki bujálkodó nejét megmérgezte (27. 50. fej.) s az emberekhez való nagyon megingatott bizalma után mégis meglehetős boldognak érzi magát: hiszen él még egy unokája, megmaradt rendkívüli tudása, munkáival szerzett hírneve, szép vagyona, rangja és tekintélye, hatalmas barátai, titkok ismerete és a mi legbecsesebb: Istenben való hite. Utólag megszámlálja, hány foga maradt; még tizenöt.

De midőn Cardano írt, inquisitorok és spanyolok már Olaszországban is gondoskodtak róla, hogy az ilyen emberek vagy többé ki ne fejlődhessenek, vagy valami módon elpusztuljanak. Nagy az ugrás innen Alfieri emlékiratáig.

Azonban igazságtalanok volnánk, ha az önéletrajzírók ez összeállítását bezárnók, a nélkül hogy a szót egy épp oly tiszteletre méltó, mint boldog embernek át ne engednők. Luigi Cornaro ez (szül. 1467.), az ismeretes életbölcs, a kinek lakása Páduában már mint épület is classikus és egyúttal az összes múzsák otthona volt. Híres értekezésében „a mértékletes életről“ [1] mindenekelőtt a szigorú életrendet írja le, melynél fogva sikerült neki a régi mértéktelenség és a belőle származott betegeskedés után egészséges és nagy kort — akkor 83 éves volt — elérnie; azután azoknak felel, a kik az életet a 65. éven túl általában mint eleven halált megvetik; bebizonyítja nekik, hogy élete felette eleven és éppen nem holt. „Jőjjenek csak, lássák és csodálják, mily jól érzem magam, hogy segítség nélkül

[1] Discorsi della vita sobria, mely a voltaképi „trattató“-ból áll, mely után egy „compendio“ következik, majd az „esortazione“ és egy „lettera“ Danielo Barbaróhoz. — Többször jelent meg nyomtatásban.

tudok lóra ülni, lépcsőkön, halmokon felsietni, hogy víg, mulattató és megelégedett vagyok, hogy elmémet nem nyomja gond, sem kelletlen gondolat. Öröm és béke nem távoznak mellőlem . . . Bölcs, tudós és kitünő rangbeli emberekkel társalgok, és ha ezek nincsenek nálam, olvasok, írok és azon vagyok, hogy ezzel, valamint minden más úton-módon, felebarátaimnak erőmhöz képest hasznára legyek. E dolgok közül mindent a maga idejében teszek, kényelmesen, szép házamban, a mely Pádua legjobb tájékán fekszik és az építészet minden eszközével nyárára, télire be van rendezve és folyóvíz mellett fekvő kertekkel is ellátva. Tavaszszal és őszszel néhány napra felmegyek dombomra az euganei emelkedés legszebb vidékén, a hol kút, kert, kényelmes és díszes lakás áll rendelkezésemre; van rá eset, hogy itt könnyű és élvezetes vadászatban is részt veszek, a milyen koromhoz illik. Egy darab időt azután a lapályon fekvő szép villámban[1] is töltök; ott az útak mind egy térre futnak össze, a melynek közepén csinos templom emelkedik; a Brenta erős ága folyik a telepen keresztül, mindenfelé csupa termékeny és jól művelt földek, mindenütt sürűn laknak most, a hol azelőtt mocsár és dögletes levegő volt és inkább kígyók, mint emberek számára való lakhely. Én magam csapoltam le a vizeket; ekkor a levegő megjavult és az emberek letelepedtek és megszaporodtak, és a hely úgy épült ki, a hogy most látni, úgy, hogy igazság szerint mondhatom: e helyen Istenemnek oltárt és templomot adtam és lelkeket, kik imádnák. Ez az én vigaszom és boldogságom, valahányszor ott tartózkodom. Tavaszszal és őszszel fölkeresem a

[1] Ez talán a 48. lapon említett codevicói villa?

közeli városokat is, társalgok barátaimmal és általuk más kitünő emberekkel kötök ismeretséget, építészekkel, festőkkel, szobrászokkal, zenészekkel, és falusi gazdákkal. Megnézem a mi újat teremtettek, a mit már ismertem, újra megtekintem, és palotákon, kerteken, régiségeken, városi ültetvényeken, templomokon és várműveken mindig sokat tanulok, a mi hasznomra van. Mindenekfölött azonban elragad utazásaimban a vidékek és a helységek szépsége, mint terülnek el köröskörül a lapályon, majd a dombokon, folyók és patakok mellett épületeikkel és kertjeikkel. És ez élvezeteimet nem csökkenti, hogy látásom és hallásom kevesbedik; minden érzékem, hála Isten! kitünő állapotban van, az íz is, a mennyiben most az a kevés és egyszerű, a mivel táplálkozom, jobban ízlik, mint hajdanában a nyalánkság, mindőn rendetlenül éltem. Nem vagyok elkényeztetve, sőt úton is mindenütt tudok aludni, a nélkül hogy nyugtalanító álmok kínoznának: még álmaim is szépek és kellemesek."

Miután erre megemlékezik a lecsapoló munkákról, melyeket a köztársaság érdekében végzett és a tőle állhatatosan javasolt tervekről, mint lehetne a lagunákat fentartani, így fejezi be: „Ezek igazi üdülései az Isten segítségével egészségben megmaradt öregségnek, vagy aggkornak, mely ment maradt mindazon szellemi és testi bajoktól, melyek alatt sok fiatalabb ember és sok sínlődő aggastyán összeroskad. És ha szabad a nagyhoz a csekélyet, a komolysághoz a tréfát csatolni, megemlíthetem, hogy mértékletes életemnek az is egyik gyümölcse, hogy most folyó 83 esztendőmben még egy igen mulatságos komédiát írtam, mely tele van tisztes enyelgéssel. Az ilyen különben az ifjúság gondja, valamint

a tragédia az öregségé, ha pedig annak a híres görögnek dicsőségeül tudjuk be, hogy még 73. évében tragédiát költött, nem vagyok-e én tíz évvel később egészségesebb és derültebb, mint ő akkoriban volt? — És hogy aggkorom teljének semmi vigaszban híja ne legyen, magam előtt látom utódaimban a testi halhatatlanság egy nemét. Ha haza jövök, magam előtt látok, nem egy vagy két, hanem tizenegy unokát, két és tizennyolcz év között, mindnyája egy apától, egy anyától, mindnyája egészséges mint a makk és (a mennyire eddig láthatni) műveltséghez és jó erkölcshöz tehetséggel és hajlammal megáldva. A kicsinyek egyike mindig mellettem van, mint kis bohóczom (buffoncello), mert hiszen a gyermekek hároméves koruktól fogva az ötödikig született buffonék; a nagyobbakkal már úgy bánok, mint társaságommal és azon is örülök, hogy gyönyörű a hangjok, hogy hallom őket énekelni és különféle hangszereken játszani; sőt én magam is éneklek, most sokkal jobb, tisztább és zengőbb a hangom, mint valaha. Ime az én aggkorom örömei. Eleven és nem holt életet élek tehát és nem cserélném be öregségemet az olyannak ifjúságáért, a ki szenvedélyeknek a rabja."

A „figyelmeztetésben", melyet Cornaro sokkal később 95. évében hozzá csatol, egyebek közt azt is szerencséjének vallja, hogy „értekezésének" sok követője akadt. Páduában halt meg 1565-ben majdnem száz éves korában.

HATODIK FEJEZET.

Népek és városok jellemzése.

Az egyes egyének jellemzése mellett előáll egész népességek megítélésének és leírásának képessége is. A középkor idején egész nyugaton városok, fajok és népek egymást kölcsönösen gúny- és tréfa-szókkal üldözték, a melyek, jóllehet többnyire nagy eltorzításban, igaz magvat is tartalmaztak. Az olaszok azonban régtől fogva abban tűntek ki, hogy tudták, micsoda szellembeli különbség van városaik és vidékeik között; helyi patriotismusuk — mely oly nagy vagy tán nagyobb volt, mint bármely középkori népé — már azelőtt irodalmi kifejezést teremtett magának s a hírnév fogalmával társult; a helyrajz párhuzamosan áll elő az életrajzzal. (I. k. 199. l. s ff.). Midőn tehát minden nagyobb város prózában és versben magát dicsőíteni kezdte,[1] oly írók is fölléptek, a kik az összes nevezetesebb városokat és népségeket részint egymás után

[1] Ez részben már nagyon korán történt a lombardiai városokban, már a XII. században. V. ö. Landulfus senior, Ricobaldus és (*Murat.* X.) az érdekes névtelent: De laudibus Papiae, a XIV. századból. — Továbbá (*Murat.* I, b) Liber de situ orbis Mediol. V. ö. *Lorenz O.* Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter seit dem XIII. Jahrhundert, Berlin, 1877. II. 243. l. s ff.

komolyan leírták, részint elmésen gúnyolták, nem egyszer oly hangon is, hogy komolyság és gúny alig választható el egymástól.

Mindenek előtt Brunetto Latini említendő. Hazáján kívül ismeri Francziaországot is, hol hét évet töltött; kimerítően tárgyalja, mi a különbség a franczíák és olaszok lakása és életmódja között, s mily ellentét van Francziaország monarchikus kormányformája és az olasz városok köztársasági alkotmánya között.[1] A Divina Commedia néhány híres helye után Uberti Dittamondója említhető. Itt különösen csak egyes feltünő jelek és jelenségek soroltatnak fel: a st. apollinarei varjúünnep Ravennában, a kútak Trevisóban, az óriási pincze Vicenzában, a nagy vámok Mantuában, a töméntelen sok torony Luccában; de fordulnak elő közben magasztalások és másnemű czélzatos kritikák is. Arezzo már gyermekeinek kiváló tehetségével szerepel, Génua asszonyainak mesterségesen befeketített szemeivel és fogaival (?), Bologna pazarlásával, Bergamo durva tájbeszédével és okos fejeivel s hasonlók.[2] A XV. században azután mindenki a maga szülőhelyét dicsőíti más városok rovására. Michele Savonarola p. o. Páduája mellett csak Velenczét és Rómát ismeri el nagyszerűbbnek, Firenzét legfölebb vidámabbnak,[3] a mi persze a tárgyila-

[1] Li tresors kiad. Chabaille. Páris, 1863. 179—180. l. V. ö. u. i. 577. l. (III. könyv, II. rész, 1. fej.)

[2] Párisról, mely akkoriban, a középkor hagyománya alapján, még sokkal többet nyomott az olasz ember szemében, mint száz évvel később. L. Dittamondo IV. 18. fej. Az ellentétet Franczia- és Olaszország között Petrarca is kiemeli: Invectivae contra Gallum.

[3] Savonarola, *Murat.* XXIV. Col 1186. V. ö. e mű I. k. 199. l. s ff. — Velenczéről e mű I. k. 80. l ff. Róma legrégibb leírása Signo-

gos megismerésnek nem sok hasznára volt. A század végén Pontanus „Antonius"-ában koholt utazást ír le Olaszországon át, csakhogy gonosz megjegyzéseket tehessen. A XVI. századdal azonban az igazi és mély jellemzések egész sora kezdődik,[1] a minőkkel akkoriban ilyen mértékben más nép bizonyára nem bírt. Machiavelli néhány rendkívül becses értekezésben rajzolja a németek és a franczíák módját és politikai állapotát, úgy hogy a született északvidéki is, a ki országa történetét ismeri, hálásan fogadja a firenzei bölcs fényt derítő villantásait. A firenzeiek továbbá (I. k. 95—96. és 100. l.) örömest írják le önmagukat,[2] a midőn szellemi hírnevük bőven kiérdemelt fényében sütkéreznek; önérzetük tán akkor nyilatkozik meg legerősebben, mikor p. o. Toscana művészeti elsőbbséget egész Olaszország felett még csak nem is különös geniális képességből, hanem erőmegfeszítésből és tanulmányokból magyarázzák.[3] Más vidékek híres olaszainak hódolatát, mint p. o. Ariosto nagyszerű tizenhatodik Capitolóját alkalmasint köteles hódolat adójaként fogadták.

rilitől (kéziratban) V. Márton pápasága alatt (1417.) iratott. V. ö. Gregorovius VII. 569. Róma legrégibb leírása német embertől, H. Muffeltól (a XV. század közepén), kiadta Vogt V. Tübinga, 1876.

[1] A bergamóiakat, kik fáradhatatlanul tevékenyek, a mellett gyanakvók és kiváncsiak, ügyesen jellemzi *Bandello,* Parte I. Nov. 34.

[2] Így *Varchi*, a Storie Fiorentine IX. könyvében (III. k. 56. l. s ff.).

[3] *Vasari*, XII. 158. l. vita di Michelangelo; a kezdete. Máskor meg mégis elég hangosan a természetnek mondanak köszönetet, mint p. o. Alfonso de' Pazzi szonettjében a nem toscánai Annibale Caróhoz (Truchi, id. h. III. 187. l.):

Misero il Varchi! e più infelici noi
Se a vostri virtudi accidentali
Aggiunto fosse 'l natural, ch'è in noi!

Kitünően írja le az olaszokat, különböző foglalkozásaik és jellemök szerint, — noha csak röviden és a luccaiak különös kiemelésével; a mű luccai embernek van ajánlva — Ortensio Landi, a ki persze a nevével való bujósdit és a történeti tényekkel való szabad gazdálkodást annyira szerette, hogy a hol leírása komolynak tetszik, ott is csak óvatosan és gondos vizsgálat után használható.[1] Ugyanez a Landi, talán egy évtizeddel később, névtelenül egy Commentariót adott ki,[2] a mely sok balgaság között nem egy becses czélzást tartalmaz a szerencsétlen, elzüllött állapotok okáról a század közepe táján. Leandro Alberti[3] az egyes városok géniusának leírásában nem oly tartalmas, mint hinnők.

Hogy a népek ez összehasonlító megfigyelése, különösen az olasz humanismus által, miképpen hathatott más nemzetekre, közelebbről ki nem mutathatjuk.[4] Bizonyos, hogy az elsőség e pontban Olaszországé, valamint a cosmographiában általában is.

[1] L. a VI. sz. kitérést a szakasz végén.

[2] L. a VII. sz. kitérést a szakasz végén.

[3] Descrizione di tutta l'Italia, 1562.

[4] A városok bohózatos felsorolásával ezentúl sürűn találkozni; p. o. Macaroneide Phantas. II. Franczia ország számára azután Rabelais, ki a Macaroneidet ismerte, gazdag forrása a helyi és vidéki tréfáknak, vonatkozásoknak és gonoszságoknak.

HETEDIK FEJEZET.

A külső ember leírása.

Azonban az ember fölfedezése nem állapodik meg egyesek és népek szellemi leírásánál; Olaszországban a külső ember is egészen más módon tárgya a megfigyelésnek, mint északon.[1]

A nagy olasz orvosok szerepéről a physiologia haladásai körül nem merünk szólani; az emberi alak művészeti kinyomozása pedig nem ide tartozik, hanem a művészet történetébe. Azonban igenis szólnunk kell itt a nem általános míveléséről, a mely Olaszországban a test szépségéről és rútságáról tárgyilagos és egyetemesen érvényes ítéletet tett lehetségessé.

Figyelmesen olvasván az akkori olasz szerzőket, csodálkozást kelt mindenek előtt pontosságuk és élességük a külső vonások megjelölésében és teljességük némely személyes leírásokban általában. Még mai nap is, különösen a rómaiakban, megvan a tehetség, hogy az embert, a kiről éppen beszélnek, három szóval felismerhe-

[1] Igaz, hogy némely már hanyatlófélben levő irodalmak is buzgók a rendkívül pontos leírásban. V. ö. p. o. Sidonius Apolinarisnál a nyugati gót király rajzát (Epist. I. 2.), egy személyes ellenségét (Epist. III. 13.), vagy költeményeiben az egyes germán népségek typusait.

tővé tudják tenni. A jellemzőnek e gyors felfogása pedig lényeges előföltétele a szép megismerésének és leírása képességének, költőknél persze a körülményes leírás hiba lehet, minthogy egyetlen vonás, melyet mélyebb szenvedély sugall, az olvasóban az illető alakról sokkal hatalmasabb képet ébreszthet. Dante Beatricejét sehol nem magasztalta megkapóbban, mint a hol azt a fényt írja le, melybe lénye egész környezetét bevonja. De itt nem a költészetről van szó, mely mint ilyen a saját czéljait követi, hanem arról a tehetségről, hogyan lehet egyes létezőt, valamint ideális formákat szókkal festeni.

Ebben Boccaccio igazi mester, nem a Decameronében, minthogy a novella minden hosszadalmas leírást tilt, hanem regényeiben, a hol szabad ráérnie és neki lendülnie. Ametójában egy szőkét és egy barnát úgy ír le, a hogy őket körülbelül egy festő száz év mulva festette volna — mert a műveltség itt is sokkal megelőzi a művészetet. A barnáknál (vagy igazában csak kevésbbé szőkéknél) már néhány oly vonás jelentkezik, melyeket classikusoknak nevezhetnénk: e szavaiban „la spazioza testa e distesa“ nagy formák sejtelme fekszik, melyek a takarosat meghaladják; a szemöldökök nem formálnak többé, mint a byzantinusok ideáljánál, két ívet, hanem együttvéve egy kanyarodó vonalat; az orrot az úgynevezett sasorrhoz közeledőnek látszik képzelni;[1] a széles mell, a mérsékelten hosszú karok, a szép kéz hatása, a mint a bíborszinű ruhán nyugszik — mind e vonások lényegileg egy jövendő idő szép-érzékére utalnak, a mely egyúttal a

[1] Itt nyilván megrontott olvasattal van dolgunk. A hely így hangzik (Ameto, Venetia 1586. 54. l.): del mezo de' quali non camuso naso in linea diritta discende, quanto ad aquilineo non essere dimanda il dovere.

remek classikus ókoréhoz öntudatlanul közeledik. Más leírásokban Boccaccio megemlékezik az egyenes (nem középkorilag domború) homlokról s a gömbölyű, nem kivájt, nyakról, de még az igen modern „kis lábacskákról“ is és egy fekete hajú nymphánál már a „két hamisan forgó szemekről“ is[1] és hasonlók.

Adott-e a XV. század írásban számot szépségi ideáljáról, nem tudom megmondani; a festők és szobrászok művei nem tennék oly egészen nélkülözhetővé, mint első tekintetre látszik, mert hiszen lehetséges, hogy éppen az ő realismusokkal szemben az írókban a szépség bizonyos követelménye tovább élt volna.[2] A XVI. században föllép Firenzuola, a női szépségről írt rendkívül érdekes művével.[3] Mindenekelőtt ki kell belőle választani a mit csak ókori szerzőktől és művészektől tanult, mint a mérték-meghatározásokat fejhossz szerint, egyes elvont fogalmakat stb. A mi megmarad, saját valódi megfigyelése, s ezt csupa Pratóból való asszonyok és lányok példájával igazolja. Minthogy művecskéje olyan előadásféle, melyet a pratói nők, tehát legszigorúbb birái előtt tartott, valószinű, hogy kénytelen volt az igazsághoz ragaszkodni. Elve bevallottképen a Zeuxisé és Lucianusé:

[1] Due occhi ladri nel loro movimento. Az egész mű gazdag az ily leírásokban.

[2] Giusto de' Conti igen szép énekes könyve: La bella mano (gyakran jelent meg nyomtatásban, utóljára Firenzében 1882.) sem tud annyit kedvesének e híres kezéről mondani, mint Boccaccio Ametójának tíz helyén nymphái kezeiről.

[3] Della bellezza delle donne, az Opere di Firenzuola I. kötetében, Milano, 1802. — Nézetét a testi szépségről, mint a lelki szépség jeléről v. ö. II. 48—52. l. a novelláit megelőző „ragionamenti“-ben. — A sokak közül, kik ezt részben a régiek módjára vitatják, csak Castiglionét említjük, il Cortigiano. L. IV. fol. 176.

egyes legszebb részek összekeresése a legnagyobb szépség előállítása végett. Meghatározza a bőr és haj színének kifejezéseit és elsőséget ad a *biondó*nak (szőkének), mint a mely az igazi és szép hajszín,[1] csakhogy rajta a barnáshoz közeledő gyönge sárgát érti. Továbbá azt kivánja, hogy a haj sürű, fodros és hosszú legyen, a homlok derült és kétszer oly széles, mint magas, a bőr világosan fénylő (candido), de ne holt fehérségű (bianchezza), a szemöldök sötét, selyem puhaságú, középen legsürűbb, orr s fül felé véknyuló, a szem fehérje kevéssé kékes, a szivárványhártya ne éppen fekete, noha a költők mind az *occhi neri* (fekete szemek) mint a Venus ajándéka után áhítoznak, pedig az égszínkék maguknak az istennőknek szine és a gyönge, derült tekintetű sötétbarna mindenkinek kedves. Maga a szem nagy legyen és kiálló; a szemhéjak legszebbek ha fehérek, alig látható piros erecskékkel; a szempillák ne legyenek nagyon sürűek, sem nagyon hosszúak, sem sötétek. A szemüreg szine olyan legyen, mint az arczé.[2] A fül középnagyságú s kemény legyen és ügyesen elhelyezve, kanyarodó részében élénkebb szinű, mint a hol lapos, szegélye átlátszó és vereses fényű legyen, mint a gránát. A halánték akkor legszebb, ha fehér és lapos, és nem túlságosan szűk.[3] Az arczokon a pír a kerekséggel növekedjék. Az

[1] A mire nézve mindenki egyetértett, nemcsak a festők a szinezésre való tekintettel. V. ö. még alább.

[2] L. a VIII. sz. kitérést a szakasz végén.

[3] Ez alkalomból, midőn a halánték formáját a haj elrendezése módosítja, F. komikus támadást intéz a hajba tüzdelt túlságosan sok virág ellen, melyek oly kinézést adnak az arczuak, „mint egy cserép szegfűnek, vagy mint egy darab kecskehúsnak, mikor a nyárson sül“. Általában nagyon jól ért a torzításhoz.

orr, mely az arczél mivoltát lényegesen megszabja, fölfelé igen szeliden és egyenletesen fogyjon; a hol a porczogó végződik, szabad egy kis emelkedésnek lenni, de ne olyan, hogy sasorrá legyen, mert asszonyon ez nem tetszik; az alsó rész ne legyen oly szines mint a fül, de fagyos fehér se, a középső fal az ajkon felül kissé pirosas. A szájat szerzőnk inkább kicsinynek akarja, de ne legyen se hegyes, se lapos, az ajkak ne legyenek nagyon véknyak, hanem szépen egymásra illjenek; véletlen kinyílásnál (azaz ha nem nevet vagy beszél) legfölebb hat felső fogat szabad látni. Különös szépségek a gödröcske a felső ajkban, az alsó ajknak szép duzzadása, a bal szájszöglet kedves mosolygása stb. A fogak ilyenek legyenek: ne nagyon aprók, továbbá egyenletesek, egymástól szépen elválók, elefántcsont szinűek; a foghús ne legyen nagyon sötét, olyan éppen ne, mint a piros bársony. Az áll gömbölyű legyen, ne felgyűrt, sem hegyes, az emelkedés felé pirosas, legnagyobb ékessége a gödröcske; a nyak fehér és gömbölyű legyen, inkább nagyon hosszú, mint rövid; gödör és ádámcsutkája csak mintegy jelezve; a bőr minden fordulásnál szép redőket vessen. A vállakat széleseknek kivánja, a mellnél meg éppen a szélességben látja a szépség legmagasabb követelményét; azon fölül nem szabad rajt csontot látni, telése, fogyása alig észrevehető legyen, szine pedig *candidissimo.* A lábszár hosszú és alsó részében gyöngéd legyen, de a szárcsontnál ne legyen nagyon hústalan és azon fölül erős fehér lábikrája legyen. A láb kicsiny legyen, de ne sovány, a fejháta (úgy tetszik) magas, szine fehér, mint az alabástrom. A karok fehérek legyenek és az emelkedő részeken gyöngén pirosak; mivoltuk húsos és izmos, de gyöngédek

mint a Pallaséi, midőn Ida hegyén a pásztor előtt állott, egy szóval: ízes, friss és kemény. A kézről azt akarja, hogy különösen fönn fehér legyen, de *nagy* és kissé telt, tapintásra olyan, mint finom selyem, rózsás belsején kevés, de világos, ne keresztezett vonala legyen és dombjai ne legyenek nagyon magasak, a tér a mutató- és hüvelykujj közt élénken szinezett és redőtlen legyen, az ujjak hosszúak, finomak és a vége felé észrevétlenül vékonyabbak legyenek, világos, kissé hajlott, ne nagyon hosszú, se pedig nagyon négyszögletes körmökkel, melyeket csak késfok szélességnyire szabad levágni.

E részletes aesthetika mellett az általános csak alárendelt helyet foglal el. A tetszésnek legmélyebb okai, melyek szerint a szem „senza appello" (feljebbezés nélkül) ítél, Firenzuola számára is, a mint nyiltan bevallja, titok; Leggiadria-, Grazia-, Vaghezza-, Venusàt-, Aria-, Maestàról adott meghatározásai pedig részben, mint már megjegyeztem, philologiai úton szerzettek, részben pedig sikertelen küzködés a kimondhatatlannal. A nevetést — alkalmasint egy régi szerző után — nagyon csinosan, úgy határozza meg, hogy az a lélek felcsillogása.

A középkor végén minden irodalom mutathat fel néhány kisérletet, mely a szépséget mintegy dogmatikusan akarja meghatározni [1] Azonban Firenzuolával alig fog valamely mű versenyezhetni. A jó félszázaddal későbbi Brantome p. o. vele szemben csekélyebb szakértő, mert őt a bujavágy vezérli, nem pedig a szépérzék.

[1] A minnesängerek szépségi ideálját lásd *Falke* művében: Die deutsche Trachten- und Modenwelt, I. 85. l. s ff.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A sürgő-forgó élet leírása.

Az ember fölfedezéséhez számíthatjuk végül a sürgő-forgó emberi élet iránt leírásokban nyilatkozó érdeklődést is.

A középkori irodalmak komikus és satyrikus része a maga czéljaira szintén fölhasználta a mindennapi élet képét; de egészen más az, ha a renaissance-kor olaszai e képet, a saját maga kedvéért, szinezik ki, mivel magában érdekes, mivel egy része a nagy általános világéletnek, a mely őket varázsszerűen körül hullámozza. A szántszándékos komikum helyett és mellett, a mely házakban, utczákon és falvakban csatangol, mert polgáron, paraszton, papon ütni akar egyet — itt az irodalomban a valódi életkép kezdeteivel találkozunk, sokkal előbb, mintsem a festészet vele foglalkoznék. Hogy a kettő aztán később gyakran szövetkezik, nem szünteti meg különböző mivoltukat.

Mennyi tényleg megtörtént dolgot kellett Dantének figyelemmel és érdeklődéssel kisérnie, míg az ő túlvilágának eseményeit annyi érzéki igazsággal írhatta le.[1] Híres képei a sürgés-forgásról a velenczei arzenálban, a vakok egymásra támaszkodásáról a templomajtók

[1] Tér-érzékének igazságáról v. ö. 8. l. 2. jegyz.

előtt[1] és más effélék, korántsem az egyetlen idevágó bizonyítékok; már abbeli művészete is, hogyan tudja a lelki állapotot taglejtéssel bemutatni, az élet nagy és állhatatos tanulmányozására vall.

A költők, kik utána következnek, e tekintetben ritkán érik el, a novellistáknak pedig irodalmi fajuk legfőbb törvénye tiltja az egyesnél való megállapodást. Oly terjengősek lehetnek az előkészítésben, az elbeszélésben, a mint nekik tetszik, de genreszerűen leírniok nem szabad. Várnunk kell, míg az ókor férfiainak kedvük és alkalmuk támad leírásra adni magukat.

Itt megint *az az* ember lép elénk, a kinek minden iránt van érzéke: Aeneas Sylvius. Nemcsak a táj szépsége, nemcsak a mi helyrajzilag, vagy régészetileg érdekes (I. k., 252. l. II. k., 24. ff.), ingerli őt a leírásra, hanem az eleven élet minden esete is.[2] Emlékiratainak számos helyei közül, a hol oly jeleneteket is leír, a melyektől akkor alighanem mindenki még egy tollvonást is sajnált volna, itt csak a bolsenai tavon lefolyt versenyevezést emeljük ki.[3] Aligha lehet kideríteni, minő ókori levélírókból, vagy elbeszélőkből vette ő az ily csupa élettől duzzadó képekhez a specziális ösztönzést, a mint hogy általában a szellemi érintkezés az ókor és renaissance között gyakran rendkívül finom és titokzatos.

Ide tartoznak továbbá ama leíró latin költemények, melyekről fentebb (I. k., 3. szakasz, 10. fej.) volt szó:

[1] Inferno XXI. 7. Purgat. XIII. 61.

[2] Nem kell túlságosan komolyan venni, hogy udvaránál csúfolkodót tartott, a firenzei Grecót, „hominem certe cuiusvis mores, naturam, linguam cum maximo omnium qui audiebant risu facile exprimentem. *Platina*, Vitae Pontiff. 310. l.

[3] *Pii II.* Comment. VIII. 391. l.

vadászatok, utazások, szertartások stb. Van efféle olasz nyelven is; mint p. o. a híres medici-lovagjátékok leírásai Polizianótól és Luca Pulcitól.[1] A voltaképeni epikus költőket: Luigi Pulcit, Bojardót és Ariostót tárgyuk már gyorsabban hajtja előre; de valamennyinél föl kell ismernünk mesteri voltuk fővonását: a könnyed pontosságot a mozgalmasság leírásában. Franco Sacchetti egyszer azzal mulatja magát, hogy följegyzi néhány szép asszonynak rövidszavú beszélgetését,[2] kiket az erdőben az eső meglepett.

A sürgőforgó valóság egyéb leírásait leginkább a katonai íróknál és más efféléknél találjuk (v. ö. I. k., 127. l.). Egy terjedelmes költemény[3] már a legkorábbi időkből fentartotta számunkra egy XIV. századbeli zsoldos csata hű képét, különösen a kiabálásokat, parancsokat, beszélgetéseket, a melyek ilyen alkalommal előfordulnak.

E nemben a legérdekesebb a parasztélet valódi leírása, mely különösen Lorenzo magnificónál és környezete költőinél figyelhető meg.

Petrarca óta[4] volt egy hamis conventionalis pásztor-

[1] L. a IX. sz. kitérést e szakasz végén.

[2] Az úgynevezett *Caccia* egy római kéziratból van lenyomtatva: Lettere del conte B. Castiglione, kiad. Pierantonio Serassi, II. kötet (Pádua, 1771.) 269. l. (Magyarázat Castiglione Eklogájához.)

[3] A firenzei Giannozzo Serventeséjét l.: *Trucchi*, Poesie italiane inedite, II. 99. l. A szók részben teljesen érthetetlenek, azaz valójában, vagy látszólag az idegen zsoldosok nyelvéből vannak kölcsönözve. Machiavellinek leírása Firenzéről a pestis idején, 1527-ben, bizonyos tekintetben szintén ide tartozik. Megannyi eleven képe egy szörnyű állapotnak.

[4] Mint *Boccaccio* följegyezte (Vita di Dante 77. l.), már Dante költött két latin eklogát. V. ö. Fraticelli, Opp. min. di D. I. k. 417. l. s ff. Petrarca bukolikus költeményét lásd P. Carmina minora, kiad. Rossetti I. V. ö. A. Hortis, Scritti inediti di F. P. Trieszt, 1874.

költészet vagy eklogaköltés, mely Vergilt utánozta, majd latin-, majd olasznyelvű versekben. Mellékfajaiként lép föl a pásztor-regény, Boccacción kezdve (I. k., 3. szakasz, 10. fej.) egész Sannazaro Arcadiájáig és később a pásztori színjáték Tasso és Guarini módjában — a leggyönyörűbb prózában és a legtökéletesebb verselésben írt művek, a melyekben azonban a pásztorság csak külső ideális jelmez oly érzelmek számára, melyek egészen más műveltségi körből erednek. Így már Boccaccio Ametójában (fenn 76. l.) mythusi álruhába öltözött Decamerone-félét ad és némelykor egész komikusan kiesik a jelmezből. Nympháinak egyike jó katholikus, kire a főpapok Rómában buja vágygyal tekintenek; egy másik férjhez megy. A Ninfale Fiesolanóban a viselős Mensola nympha egy „öreg bölcs nymphától" tanácsot kér stb.

E mellett azonban a XV. század vége felé a falusi élet igazi genreszerű tárgyalása bejut a költészetbe. Ez csak Olaszországban volt lehetséges, mert csak itt volt a parasztnak (épp úgy a *colonének*, telepesnek, mint a tulajdonosnak) emberi méltósága, személyes szabadsága és szabad költözködő joga, bármily nehéz volt is egyébként némelykor a sorsa.[1] A parasztok sorsának javításában Firenze járt elől. Az 1415-ik évi szabályzatban foglalt törvény megszabja „köteles és feltétlen megszüntetését a jobbágyságnak és hűbérségi viszonynak, a földbirtok megkötöttségének, mindennemű robotnak és a magánosok közti oly jogviszonyoknak, melyekből a személyes

[1] Általában azonban az olasz parasztok akkoriban jobb módúak voltak, mint bármely más ország parasztsága. V. ö. Sacchetti, nov. 88. és 222. l. L. Pulci, Beca di Dicomano (Villari, Machiavelli I. 198. l. 2. jegyz.).

szabadságra nézve hűbérjogi függést, vagy közjogi alattvalóságot szülő kötelezettségek erednének".[1] A különbség város és falu között korántsem oly nagy, mint északon; tömérdek kis várost kizárólag parasztok laknak, kik este városi embereknek mondhatják magukat. A comói kőmívesek vándorlása majd egész Olaszországon végigvonult; Giotto gyermekkorában ott hagyhatta nyáját és Firenzében bevették a czéhbe; általában a vidék állandóan a városok felé tódult és bizonyos hegyi lakosságok erre mintegy rászülettek.[2] Műveltségi gőg és városi magahittség ugyan még mindig gondoskodik róla, hogy költők és novellisták a *villano*ból (falusiból) tréfát űzzenek,[3] a rögtönző komédia meg (fenn 47. l.) mintha ebben éppenséggel főfeladatát látta volna. De hol van a *vilains*-ek (falusiak) ellen való ama kegyetlen és megvető fajgyűlöletnek csak egyetlen hangja is, mely a nemesrendű provencei költőket és helylyelközzel a franczia krónika-írókat is eltölti? Ellenkezőleg, itt egy földbirtokos, kit a nála bérben lakó parasztok kapzsisága és csalárdsága megkárosít, azzal vigasztalódik, hogy így tanulhatjuk meg, hogyan kell az emberekhez alkalmazkodni; Lombardiában meg a XVI. század elején a nemes emberek nem resteltek a parasztokkal tán-

[1] *Pöhlmann*, 4. l. s ff. L. alább a X. sz. kitérést.

[2] Nullum est hominum genus aptius urbi, mondja Battista Mantovano (Ecl. VIII.) a Monte Baldo és a Val Sassina mindenre alkalmas lakosairól. Tudvalevőleg némely vidéki lakosságnak ma is előjoga van bizonyos foglalkozásokhoz a nagy városokban.

[3] Tán egyike a legerősebb helyeknek: Orlandino, V. fej. 54—58. vsz. Az igen nyugodt és nem tudós Vesp. Bisticci is azt mondja egy ízben (Comm. sulla vita di Giov. Mannetti 96. l.): Sono dua ispezie di uomini difficili a sopportare per la loro ignoranza, l'una sono i servi, la seconda il contadini.

czolni, birkózni, ugrani és versenyt futni.[1] Minden rendbéli olasz szerző továbbá azt, a mi a parasztéletben nagy és jelentékeny, önként elismeri és kiemeli. Gioviano Pontano csodálkozással sorol föl[2] néhány vonást a vad abruzzóiak lelki erejéről; az életrajzi gyűjteményes munkákban, valamint a novellaíróknál nem hiányzik a heroikus parasztlány sem,[3] a ki életét koczkáztatja, hogy ártatlanságát vagy családját megvédelmezze.[4]

Ily előzmények után a parasztélet költői megfigyelése lehetséges volt. Mindenekelőtt megemlítendők itt Battista Mantovano hajdanában sokat olvasott és még ma is olvasásra méltó eklogái (legkorábbi műveinek egyike, még mint deák írta 1480-ban). Még ingadoznak az igazi és a conventionális falusiasság között, de az előbbi túlnyomó. Velejében a jóindulatú falusi pap beszél belőlük, nem minden felvilágosító buzgóság nélkül. Carmelita-szerzetes létére alkalmasint sokat érintkezett a falusi néppel.

Azonban egészen más erővel helyezi magát Lorenzo magnifico a paraszti felfogásba. „Nencia da Barberinó"-ja[5] úgy tetszik, mintha foglalatja volna a Firenze-környékbeli igazi népdaloknak, összeöntve az ottavák egy nagy

[1] *L. B. Alberti*, Trattato del governo della famiglia, 86. l. — Il cortigiano, lib. II. fol. 54.

[2] *Jovian. Pontan.* de fortitudine, lib. II.

[3] A híres valtellini parasztnővel, Bona Lombardával, mint Pietro Brunoro zsoldosvezér feleségével, Jacobus Bergamensisből és Porcelliusból ismerkedünk meg: *Murat.* XXV. Col. 43. l. — V. ö. e mű I. k., 52. l.

[4] L. a X. sz. kitérést e szakasz végén.

[5] Poesie di Lorenzo magnif. I. 37. l. — Az igen érdekes költemények a német Minnegesang korából, melyek Neithard von Reuenthal nevét viselik, mégis csak annyiban mutatják be a parasztéletet, a mennyiben a lovag, mulatság okáért, bele elegyedik. Reuenthal gú-

folyamába. A költő tárgyilagossága akkora, hogy kétségben maradunk, vajjon a beszélő iránt (Vallera paraszt legény iránt, a ki Nenciának szerelmet vall) rokonérzést vagy gúnyt táplál-e? Tudatos ellentét, a Pánnal és nymphákkal való conventionális pásztorköltéssel szemben, félreismerhetetlen; Lorenzo szántszándékkal rajzolja a mindennapi parasztélet nyers és durva realismusát, de az egész mégis kiváló költői benyomást tesz.

A Nencia bevallott párdarabja Luigi Pulcinak „Beca da Dicomano"-ja.[1] Azonban mélyebb tárgyilagos komolyság hiányzik belőle; a Becát szerzője nem azon belső ösztönből költötte, hogy egy darab népéletet mutasson be, hanem inkább azért, hogy valami hasonlóval a művelt firenzeiek tetszését kinyerje. Innen a genreszerűnek nagyobb és szándékosabb nyersesége és a közbekevert trágárságok. A falusi szerelmes felfogását azonban igen ügyesen mutatja be.

A harmadik e társaságban Angelo Poliziano, latin hexameterekben írt „Rusticus"-ával.[2] Vergilius Georgicajától függetlenül, különösen a toscanai parasztélet egy évét írja le, az őszön kezdve, a midőn a földmíves új ekét farag és a téli vetést ellátja. Nagyon gazdag és

nyolódásai ellen fordulnak a parasztok az ő igazi dalaikban. V. ö. *Schröder Károly:* Die höfische Dorfpoesie des deutschen Mittelalters: Gosche Richard, Jahrbuch für Literaturgeschichte, I. k. 1875. Berlin, 45—98. l., különösen 75. l. s ff.

[1] Poesie di Lorenzo magn. II. 149. l.

[2] Egyebek közt: Deliciae poetar. ital. és Poliziano műveiben. Első külön kiadás. Firenze, 1493. — Rucellai tanköltéményeiben „Le Api" először nyomt. 1539. és „La coltivazione" először Páris, 1546., van némely idevágó dolog. — V. ö. még Lorenzo Valla nyaralójának leírását, a midőn a *villicus* stb. kötelességei fölsoroltatnak: Galater, De situ Japygiae, Basel, 1558. 163—168. l.

gyönyörű a mezők leírása tavaszszal, és a nyárban is kitünő helyek fordulnak elő; a szüret leírása őszszel pedig az összes új-latin költészet igazi gyöngye. Poliziano olaszul is többfélét költött, a miből kitetszik, hogy Lorenzo körében szabad volt már az alsóbb rendek szenvedélyesen mozgalmas életéből egy-egy képet realistikusan tárgyalni. Egy költeménye, a czigány szerelmes verse,[1] bizonyára egyik legkorábbi terméke azon teljesen modern iránynak, mely szerint az író magát valamely osztály helyzetébe költői tudatossággal beleképzeli. Komikus szándékkal az ilyest ugyan már régtől fogva próbálták — ide tartozik már a különféle tájbeszédek utánzása, a melyhez országszokások utánzása járulhatott — az álarczos menetek énekei Firenzében; erre meg éppen minden farsang visszatérő alkalmat nyújtott. Új azonban másnak érzelmi világába való elmélyedés, a melynél fogva Nencia és e „canzone zingaresca" a költészet történetében emlékezetre méltó új kezdetet jelöl.

Végül itt is rá kell mutatni arra, hogy a műveltség a művészetet megelőzi. A Nenciától Jacopo Bassano és iskolája falusi genre-festéseig nyolczvan évnél több múlik el.

A következő szakaszból ki fog tetszeni, hogy Olaszországban akkoriban a születésbeli különbségek az egyes osztályok között nem érvényesültek. Bizonyára sokban hozzájárult ehhez, hogy az embereket és az emberiséget mélyebb lényegük szerint itt ismerték meg először tökéletesen. Már a renaissance ez egyetlen eredménye is örök hálaérzettel tölthet el bennünket. Az emberiség logikai fogalmát kezdettől fogva bírták, de a renaissance tudta, mi maga az emberiség.

[1] Poesie di Lorenzo magn. II. 75. l.

A legmagasabb sejtéseket e téren Pico della Mirandola fejezi ki, az emberi méltóságról való beszédjében,[1] melyet bizonyára e korszak egyik legnemesebb hagyományának mondhatni. Isten a világ teremtésében legutolsónak hagyta az embert, a végből, hogy a világegyetem törvényeit megismerje, szépségét szeresse, nagyságát csodálja. Nem kötötte őt szilárd röghöz, sem meghatározott cselekvéshez, vagy kénytelenséghez, hanem mozgékonyságot adott neki és szabad akaratot. „A világ közepébe — így szól Ádámhoz az alkotó — helyeztelek, hogy annál könnyebben tekinthess magad körül és mindent láthass, a mi benne van. Oly lénynek teremtettelek, mely egymagában sem égi, sem földi, sem halandó, sem halhatatlan, hogy a magad szabad formálója és legyőzője lehess; állattá fajulhatsz, és mint istenhez hasonló lény újjászülethetsz. Az állatok az anyaméhből magukkal hozzák, a minek birtokára szükségük van, a magasabb szellemek pedig eleitől fogva vagy legalább nemsokára azután[2] azokká válnak, a mik örökkön-örökké maradnak. Csak neked egyedül van fejlődésed és növekedésed szabad akaratod szerint, benned mindenfajta életre megvannak a csirák.“

[1] L. a XI. sz. kitérést a szakasz végén.

[2] Vonatkozás Lucifer és társai bukására.

Kitérések.

I.

(A 6. laphoz.)

A XVI. században Olaszország még soká azt hitte, hogy a cosmographiai irodalomnak főkép ő a hazája, mikor maguk a fölfedezők már majd kizárólag az atlanti népek közül kerülnek ki. A hazai geographia a század közepe táján Leandro Alberti: Descrizione di tutta l'Italia 1582 czímű nagy és igen tekintélyes művével dicsekedhetett. Olaszországnak pergamenre írt térképét 1438-ban Niccolo Strozza magával vitte Nápolyba s Alfonso királynak ajándékozta (v. ö. Lettere di Alessandra Strozzi, kiad. Guasti, 1877., 76. l.). Hogy valóban ez ajándékozta-e Flavio Biondónak, a ki olasz térképeket kért, a mint Voigt, Wiederbelehrung I. 158. jegyz. sejti, kétlem. — Berchet, il planisfero di Giovanni Leandro del'anno 1452 fa-simil nella grandezza dell'original Nota illustrativa 16. S. 4⁰. Venezia 1879. Más tudósítások XV. századbeli térképekről Voigtnál II. 516. V. ö. továbbá G. B. de Rossi itt idézett művét: Piante iconografice di Roma anteriori ad secolo XVI. Roma 1879. Petrarca kisérletéről Olaszország térképének megrajzolására l. Flavio Biondo: Italia illustrata Basel, 352. l. V. ö. továbbá Petr. Epist. var. LXI. kiad. Fracass. (lat.) III. 476. Petrarca tervéről, mely szerint nagy geographiai munkát akart írni, l. az igazoló adatokat: Attilio Hortis: Accenni alle scienze naturali nelle opere di S. Boccacci. Trieszt, 1877., 45. l. ff. A medici

könyvtár lajstromában találni (Arch. stor. ital. 19., 280. az 1510. évhez): Duae tabulae quae plicantur in quibus est Lombardia depicta, és 21., 112. (1456-hoz): Libro d'una descriptione d'Italia; libro d'una et dell'altra parte di Lombardia. — Igen érdekes térkép-kisérlet: Europa, Asia, Africa, Brumae, látható anjoui IV. Károly egy érmén, melyet Francesco da Laurana 1462. metszett. Anjoui René király eszközlésére készült, a ki nagy előszeretettel viseltetett a földrajz iránt. Bizonyítéka veronai Guarino Strabo-fordítása, mely neki van ajánlva és a kép, melyet ez alkalomból csináltatott. V. ö. A. Heisz F. d. L. (Les médailleurs da la Renaiss. II. Paris, 1882.) 28., 29. l. A XVI. század első felében Olaszország a térképei és atlaszai által is meghaladja a többi országokat. V. ö. Wieser: Der Portulan des Infanten Philipp II. von Spanien: Sitzungsberichte der Wiener Akad. phil.-hist. Kl. 82. k. 1876., 541. ff. Egyes olasz térképekre, fölfedező utazásokra nézve Peschel Oszkár kitünő gyűjteményére: Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde, Lipcse, 1878., utalhatunk. Fontos tudósítások fölfedező utazásokról, egyes térképek másai stb. találhatók Sophus Ruge szép munkájában: Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen, Berlin, 1881—1883.

II.

(A 14. laphoz.)

Így küld p. o. Firenze Ulászló lengyel királynak (1406. május 23.) egy hím és egy nőstény oroszlánt, ut utriusque sexus animalia ad procreandos catulos haberetis. A küldeményt a következő természettudományi oktatás és philologico-philosophiai magyarázat kiséri, mely diplomatikus okiratban rendkívül mulattató: Sunt equidem hi leones Florentini, et satis quantum natura promittere potuit mansueti, deposita feritate, quam insitam habent, hique in Gaetulorum nascuntur regionibus et Indorum,

in quibus multitudo dictorum animalium evalescit, sicuti prohibent naturales. Et cum leonum complexio sit frigoribus inimica, quod natura sagax ostendit, natura in regionibus aestu ferventibus generantur, necessarium est, quod vestra serenitas, si dictorum animalium vitam et sobolis propagationem, ut remur desiderat, faciat provideri, quod in locis calidis educentur et maneant. Conveniunt nempe cum regia majestate leones quoniam leo graece latine rex dicitur. Sicut enim rex dignitate, potentia, magnanimitate ceteros homines antecellit, sic leonis generositas et rigor imperterritus animalia cuncta praeit. Et sicut rex sic leo adversus imbecilles et timidos clementissimum se ostendit, et adversus inquietos et tumidos terribilem se offert animadversione justissima. A fölötte jellemző okirat megjelent nyomtatásban: Cod. epistolaris saeculi XV. (Mon. med. aevi hist. res gestas Poloniae illustr. Krakó, 1876, 25. l.)

III.

(A 17. laphoz.)

Ez alkalomból hadd álljon itt egy pár jegyzet a rabszolgaságról Olaszországban, a renaissance idején. Rövid főhely: Jovianus Pontanus, de obedientia L. III. cap. 1.: An homo, cum liber natus sit, domino parere debeat. Felső-Olaszországban nem voltak rabszolgák; különben vettek keresztényeket is a török birodalomból, bolgárokat és cserkeszeket is, kiket addig tartottak szolgálatban, míg a vételárt le nem szolgálták. A négerek ellenben rabszolgák maradtak, csak nem volt szabad őket — legalább a nápolyi birodalomban — kiherélni. — *Moro* a sötétszinűt általában jelenti; a néger neve: Moro nero. — Fabroni, Cosmus, Adn. 110. (II. k., 214. l.): okirat cserkesz rabszolganő vételéről (1427., kitől Cosmusnak Carlo nevű fia született). — Adn. 141. (II. köt., 254. ff.): Cosimo rabszolganőinek lajstroma. — Nanti-

porto, Murat. III. II. Col. 1106.: VIII. Incze száz morót kap ajándékba kathol. Ferdinándtól, s tovább ajándékozza őket bíborosoknak és más uraknak (1488.). — Massuccio, Novelle 14.: rabszolgákat el lehet adni; — 24. és 25.: néger rabszolgák, kik egyúttal (gazdáik javára?) mint fachinik dolgoznak és az asszonyok szerelmét élvezik; 39.: egy olasz nő Tunisba fogságba megy; — 48.: Catalanok tuniszi morókat fognak el, egyebek közt a király fiát, és Pisában eladják őket. — Gaye, carteggio I. 360.: egy néger rabszolgának szabadonbocsátása és megajándékozása egy firenzei végrendeletben (1490.). — Paul. Jov. Elogia, sub Franc. Sfortia primo 138. l.; Porzio congiura, lib. III. 195. l. és Comines, Charles VIII., 17. fej.: négerek mint az aragoniai háznak fogadott hóhérai és porkolábjai Nápolyban. — Paul. Jov. Elog. sub Galeatio: négerek mint fejedelmek kisérői, midőn kijárnak. — Aeneae Silvii opera, 456.: néger rabszolga, mint zenész. — Paul. Jov. de piscibus, 3. fej.: egy (szabad?) néger, mint úszómester és buvár Génuában. — Alex. Benedictus de Carolo VIII., Eccard, scriptores II., Col. 1608.: egy néger (Aethiops), mint magasabb rangú velenczei tiszt; e szerint Othellót is négernek vehetjük. Pontano „Aethiops servus"-a ennek művében: de reb. coel. lib. XVI. Opp. III. 2587. l. Egy sarmata rabszolganő, ki szicziliai urat szolgál, s hogy szerelmeskedései elől kitérjen, megöli magát, Pontanus dicsőíti: tumulorum lib. 4. Opp. IV. 3397. — Jegyzetek egy rabszolganőről (1450.): Alessandra Strozzi, Lettere, 1877., 104. l. — Sannazarónak volt egy rabszolgája, kinek tehetsége annyira elragadta, hogy fölszabadítja és nevével megajándékozza. Aless. Alessandri geneal. dierum, Colon. 1539., 49. l. — Bandello, Parte III. Nov. 21. (14.) Ha egy rabszolga Génuában fenyítést érdemel, eladják a baleári szigetekre, még pedig Ivizába, sóhordásra.

Újabban a rabszolgakereskedésről Olaszországban többféle jelent meg. Filippo Zamboni igen különös könyve: Gli Ezzelini, Dante e gli schiavi, ossia Roma e la schia-

vitù personale domestica. Con documenti inediti. Seconda adizione aumentata, Bécs, 1870., nem tartalmazza ugyan ezt, a mit a czím igér, de a 241. l. ff. becses jegyzeteket tartalmaz a rabszolgakereskedésről, a 270. l. egyes rabszolgák névjegyzékét (a vétel és eladás helye, honossága, kora és ára szerint) a XIII—XVI. századból. Wattenbachnak egy értekezése: Sklavenhandel im Mittelalter (Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit 1874., 37—40. l.) csak részben vonatkozik Olaszországra: V. Kelemen azt határozza 1309., hogy a fogoly velenczeiek rabszolgaságra jussanak; 1501. Capua elfoglalása után sok capuai nőt Rómában olcsó áron eladnak. Monum. historica Slavorum meridionalium, kiad. Vinc. Macuscev. Tom. I. Vol. I. Varsó, 1874., egyebek közt a 199. lapon egy határozatot tartalmaz (Ancona, 1458.), hogy a Greci, Turci, Tartari, Sarraceni, Bossinenses, Burgari vel Albanenses mindig rabszolgák legyenek és maradjanak, kivéve, ha gazdáik őket, jegyzőileg hitelesített okirat alapján, bocsátották szabadon. A 443. l. rabszolganőt Chiosból egy firenzei elad Pisába, majd Palermóba (1456.). — Egnatius, exempl. ill. vir. Ven. Fol. 246. a. dicsőíti Velenczét: „servorum Venetis ipsis nullum unquam usum extitisse"; azonban ezzel szemben összehasonlítandó Zamboni, 223. l. és különösen Vincenzo Lazari: del traffico e delle condizioni degli schiavi in Venezia nei tempi di mezzo: Miscellanea di stor. ital. Turin, 1862., I. kötet, 463—501. Cibrario művét: Storia della schiavitù in Italia, nem szerezhettem meg.

IV.

(A 46. laphoz.)

Franc. Sansovino: Venezia, fol. 169. A hely az eredetiben így hangzik: „Si sono anco spesso recitate delle tragedie con grandi apparecchi, composte da Poeti antichi o da moderni. Alle quali per la fama degli apparati, concorrevano le genti estere et circonvicine per vederle

et udirle. Ma hoggi le feste de particolari si fanno fra i parenti et *essendosi la città regolata per se medesima da certi anni in quà*, si passano i tempi del Carnovale in Comedie e in altri piu leti e honorati diletti. — Burckhardt a *parenti* helyett *pareti*-t ír, a mire alig van szükség: a részvevő rokonok szembeállíttatnak az azelőtt jelenvolt idegenekkel. A dőlten nyomtatott helynek talán ez az értelme: Minthogy néhány év óta a város belsőleg újra rendeztetett. (A törökökkel való békekötés után, 1573? Romanin, Storia di Ven. VI. 341.)

V.

(A 64. laphoz.)

Comines-ről v. ö. e mű I. k., 122. l. jegyz. Míg Comines, mint ott jelezve van, objectiv ítélő képességét részben olasz érintkezésének köszöni, addig a német humanisták és államférfiak, ámbár sokszor hosszú évekig tartózkodtak Olaszországban, s a classikus tanulmányokkal szorgalmasan s nagy sikerrel foglalkoztak — a jellemfestés és az életrajzi előadás képességéből keveset, vagy éppen semmit sem sajátítottak el. Sőt a német humanisták útleírásai, életrajzai, történeti vázlatai a XV. és igen sürűn még a XVI. század első évtizedeiben sem egyebek száraz fölsorolásoknál, vagy szókkal pompázó, de tartalmilag üres declamatiók.

De vannak egyes kivételek: Hutten néhány levele, melyek önéletrajzi adatokat tartalmaznak, Sastrow Bertalan Krónikájának és Keszler János Sabbatájának néhány szakasza kitünően láttatják a beszélő személyek belső harczait, melyeket persze többnyire nem általánosan emberi, hanem kiválóan vallásújítási érdekek gyulasztanak.

VI.

(A 74. laphoz.)

Forcianae questiones, in quibus varia Italorum ingenia explicantur, multaque alia scitu non indigna. Autore Philalete Polytopiensi cive. Alatta: Mauritii Scaevae carmen.

Quos hominum mores varios quas denique mentes
Diverso profert Itala terra solo
Quisve vinis animus, mulierum et strennua virtus
Pulchre hoc exili codice lector habes.

Neapoli excudebat Martinus de Ragusia. Anno MDXXXVI. 24. l. kis 8⁰. A művecskét, melyet *Ranke* Päpste I. 385. l. fölhasznált, Ortensio Landinak tulajdonítják (v. ö. Tiroboschi VII., 800—812.), a nélkül persze, hogy benne a szerzőre bármi utalás történnék. A czímet az magyarázza, hogy a füzet társalgásokat közöl, melyeket Forciumban, egy Lucca melletti fürdőben, férfiakból és nőkből álló nagyobb társaság (az alig koholt neveket l. Fol. 3b, Fol. 14b) arról a kérdésről folytat: honnan ered a fönnálló nagy különbség az emberek közt. A kérdést ugyan meg nem oldják, de az akkori olaszok közt megfigyelhető különbségek egy részét a következők okoznák: a tanulmányok, a kereskedés, a harczképesség (ezt a helyet használta föl Ranke), a hadi fölszerelés készítési módja, az életmód, a viselet, a nyelv, az ész, a hajlandóság gyűlölethez és szerelemhez, a szerelem elnyerésének módja, a vendégek fogadása, az evés módja; a sort a bölcsészeti rendszerek különbségéről való elmélkedés zárja be. Különösen nagy fejezet van az asszonyoknak szentelve: a köztük való különbségnek általában, szépségök hatalmának, különösen pedig annak a kérdésnek, vajjon a nők a férfiakkal egyenrangúak-e, vagy talán meghaladják-e őket. A művecskének ezen és más egyéb szakaszai alább egyes helyeken föl vannak használva. Itt elég lesz, ha próbakép a következő szakasz foglal helyet (Fol. 7b ff.): „Aperiam nunc quae sit in consilio aut dando aut accipiendo dissimilitudo. Praestant

consilio Mediolanenses, sed aliorum gratia, potius quam sua. Sunt nullo consilio Genuenses. Rumor est Venetos abundare. Sunt perutili consilio Lucenses, idque aperte indicarunt, cum in tanto totius Italiae ardore, tot hostibus circumsepti suam libertatem, ad quam nati videntur semper tutati sint, nulla quidem, aut capitis, aut fortunarum ratione habita. Quis porro non vehementer admiretur? Quis callida consilia non stupeat? Equidem quotiescunque cogito, quanta prudentia ingruentes procellas evitarint, quanta solertia impendentia pericula effugerint, adducor in stuporem. Lucanis vero summum est studium, eos deludere, qui consilii captandi gratia adeunt, ipsi vero omnia inconsulte et temere faciunt. Brutii optimo sunt consilio, set ut incommodent, ac perniciem afferant, in rebus quae sunt magnae deliberationis dictu mirum quam stupidi sint, eisdem plane dotibus instructi sunt Volsci quod ad caedes ac furta paulo propensiores sint. Pisani bono quidem sunt consilio, sed parum constanti, si quis diversum ab eis senserit, mox acquiescunt, rursus si aliter suadeas, mutabunt consilium, illud in caussa fuit, quod tam duram ac diuturnam obsidionem ad extremum usque non pertulerint. Placentini utrisque abundant consiliis, scilicet salutaribus, ac pernitiosis, non facile tamen ab eis impetres pestilens consilium, apud Regienses neque consilii copiam invenias. Si sequare Mutinensium consilia, raro cedet infeliciter, sunt enim peracutissimo consilio, et voluntate plane bona. Providi sunt Florentini (si unum quemque seorsum accipias), si vero simul conjuncti sint, non admodum mihi illorum consilia probabuntur; feliciter cedunt Senensium consilia, subita sunt Perusinorum; salutaria Ferrasiensium, fideli sunt consilio Veronenses; semper ambigui sunt in consiliis aut dandis aut accipiendis Patavini. Sunt pertinaces in eo quod coeperint consilio Bergomates, respuunt omnium consilia Neapolitani, sunt consultissimi Bononienses.

VII.

(A 74. laphoz.)

Commentario delle piu notabili et mostruose cose d'Italia et altri luoghi, di lingua Aramea in Italiana tradotto. Con un breve catalogo degli inventori delle cose che si mangiano et beveno, novamente ritrovato. In Venetia 1553. (először nyomt. 1548.; iratott egy utazás alapján, melyet Ortensio Landi 1543. és 1544-ben Olaszországban tett). Hogy valóban Landi a Commentario szerzője, kitetszik Nicolo Morra utószavából (Fol. 46. a.): il presente commentario nato del constantissimo cervello di M. O. L. és az egésznek aláírásából (Fol. 70. a.): SUISNETROH, SUDNAL, ROTUA TSE = est autor Landus Hortensius. A művecske először egy csodálatos aggastyán jóslatát közli Olaszországról, azután egy utazás leírását Sziciliából egész Olaszországon át Görögországba és a keletre. Olaszország minden egyes városáról több vagy kevesebb részletességgel szól; hogy Luccát kiváltképen dicséri, a szerző gondolkodásmódja mellett érthető; különösen Velenczéről, a hol állítólag Pietro Aretinóval sokat volt együtt, azonkívül Milanóról szól bővebben, ez utóbbiról sok bolondos történetet mondván el (Fol. 25. ff.). Különben is sok ilyen van benne: előfordulnak rózsák, melyek egész éven át virágoznak, csillagok, melyek délben világítanak, madarak, melyek emberekké voltak elváltoztatva és emberek, kik ökörfejjel járnak, tengeri emberek, férfiak, kik tüzet okádnak, stb. Közbeközbe többrendbeli oly értesítés, melyek közül néhányat a maga helyén föl fogunk használni, a lutheránusok rövid említése (Fol. 32. a., 38. a.) és gyakori panaszok a rossz időről és a szomorú viszonyokról, melyek közt éldegélnek. Így ezt mondja egy ízben: Son questi quelli Italiani liquali, in un fatto d'arme uccisero ducento mila Francesi? sono finalmente quelli, que di tutto'l mondo s'impadronirno? Hai quanto (per quel che io vego)

degenerati sono. Hai quanto dissimili mi paiono dalli antichi padri loro, liquali et singolar virtu di cuore et disciplina militare ugualmente mostrarno havere. — Az iratunkat függelékül követő étlapról l. alább a XXIV. kitérést.

VIII.

(A 78. laphoz.)

Ez alkalomból hadd álljon itt pár adat Lucrezia Borgia szeméről, egy ferrarai udvari költő, Ercole Strozza distichonjai nyomán (Strozzii poetae fol. 85., 88.). Tekintetének hatalmát oly módon jellemzi, hogy azt csak a művészies kor magyarázhatja, mai nap az ilyet kikérnők magunknak. E szemről majd azt olvasni, hogy föltüzel, majd hogy megkövesít. A ki soká tekint a napba, megvakul; a ki Medusát nézi, kővé válik; de a ki Lucrezia arczát látja:

Fit primo intuitu caesus et inde lapis.

Sőt termeiben a márványból vésett alvó Cupido is állítólag az ő tekintetétől kövült meg:

Lumine Borgiados saxificatus Amor.

Csak arról lehet vitatkozni, vajjon az úgynevezett praxitelesi vagy a Michelangelóé értendő-e, mert mind a kettő Lucrezia birtokában volt.

Ugyanaz a tekintet egy más költőnek, Marcello Filossenónak, csak szelid és büszke, mansueto e altero. (Roscoe, Leone X. kiad. Bossi, VII. 306. l.) Szemének szine kék, bianco, volt, mint kortársa, parmai Cagnolo (Gregorovius, Lucr. Borgia I. 226.) mondja; a toscanai dalokban előforduló: occhi bianchi-nak értelme ma is: kék szem.

Ókori ideális alakokkal való összehasonlítások akkoriban elég gyakran előfordulnak. (L. e mű I. k. 39. l. ff. 254. l.) Egy tízéves fiúról ezt olvasni az Orlandinóban (II. 47. vsz.): antik metszésű feje van, ed ha capo romano.

IX.

(A 83. laphoz.)

Lorenzo és Giuliano lovagjátékairól v. ö. Reumont, Lorenzo, 2. kiad. I. 195., 263.; II. 44., 53., 458. s az ott idézett helyeket. Az elsőé az 1469. évre esik, az utóbbié 1475-re. Amazt egy kéziratos tudósításon kívül — mely az „Il Borghini" cz. folyóiratban, Firenze, 1864. jelent meg nyomtatásban — Luca Pulci-nak (a Luigi Pulci bátyjának) „Ciriffo Calvaneo" cz. hősköltemény e tárgyalja; lásd p. o. e kiadást: C. C. con la giostra del magnifico Lorenzo de Medici, Firenze, 1572., 75—91. l.; az utóbbiról l. Aug. Polizianónak egyik befejezetlen, valószinűleg 1476-ban, tehát közvetlenül az esemény után megkezdett költeményét, legjobb a G. Corducci kiadása: Le Stanze, l'Orfeo e le Rime di M. A. P. Firenze, 1863. Poliziano költeménye ott ér véget, a midőn leírja, hogyan indul Giuliano a lovagjátékba; Pulci ellenben körülményesen leírja a harczfeleket és a harczmodort; Lorenzo leírása különösen szép (82. l.).

X.

(A 86. laphoz.)

Az akkori olasz parasztság helyzetéről általában és az egyes vidékekéről különösen, nem igen tudunk bővebben szólani. Hogyan viszonylott akkoriban a szabad földbirtok a bérletthez, minő volt mind a kettőnek a megterhelése a mai korhoz viszonyítva, azt kimutatni szakmunkák feladata. Jó összeállítást nyújt Pohlmann Róbert fontos munkájának első szakasza: Die Wirthschaftspolitik der Florentiner Renaissance und das Princip der Verkehrsfreiheit. Jutalmazott pályamű. Lipcse, 1878. Zivataros időkben a parasztok némelykor szörnyen elvadulnak (Arch. stor. XVI., I. 451. l. ff. az 1440. évhez. — Corio, fol. 259. — Annales Foroliv. (Murat.

XXII. Col. 227.; itt csak az áll, hogy „rustici machinantes contra statum scelera“ akasztófára kerülnek), de nagy, közös parasztháborúvá a dolgok sehol sem fejlődnek. Némi tekintetben fontos s magában igen érdekes a parasztlázadás Piacenza körül 1462. V. ö. Corio, Storia di Milano, fol. 409. Annales Placent., Murat. XX., Col. 907. Sismondi V. 138. l. V. ö. még alább 6. szakasz, 1. fej. — A parasztélet leírásai között egyike a legelsőknek: F. Bapt. Mantuani Bucolica seu adolescentia in decem eclogas divisa; többször nyomt. p. o. Strassburg, 1504. Iratása évét megállapíthatni az 1498-ban készült előszóból, melyből az is kitetszik, hogy a 9. és 10. ekloga később csatoltatott a műhöz. Az utolsónak feliratában ez áll: post religionis ingressum, a 7-ikében ellenben: cum jam autor ad religionem aspiraret. Az eklogák éppen nem foglalkoznak kizárólag a parasztélettel; sőt az mindössze csak kettőnek a tárgya, ugyanis a 6.-nak: de disceptatione rusticorum et civium (melyben a költő inkább a parasztok részén van), és a 8.-nak: de rusticorum religione; a többinek tárgya a szerelem, a gazdagok viszonya a költőkhöz, a valláshoz való megtérés s a római curia erkölcsei.

XI.

(A 89. laphoz.)

Jo. Pici oratio de hominis dignitate. Az illető hely így hangzik: Statuit tandem optimus opifex ut cui dari nihil proprium poterat commune esset quidquid privatum singulis fuerat. Igitur hominem accepit indiscretae opus imaginis atque in mundi positum meditullio sic est alloquutus: Nec certam sedem, nec propriam faciem, nec munus ullum peculiare tibi dedimus, o Adam, ut quam sedem quam faciem quae munera tute optaveris, ea pro voto pro tua sententia habeas et possideas. Definita caeteris natura intra praescriptas a nobis leges coerce-

tur, tu nullis angustiis coercitus pro tuo arbitrio, in cujus manus te posui, tibi illam praefinies. Medium te mundi posui et circumspiceres inde commodius quidquid est in mundo. Nec te caelestem neque terrenum, neque mortalem, neque immortalem fecimus, ut tui ipsius quasi arbitrarius honorariusque plastes et fictor in quam malueris tute formam effingas. Poteris in inferiora quae sunt bruta degenerare, poteris in superiora quae sunt divina ex tui animi sententia regenerari. O summam dei patris liberalitatem, summam et admirandam hominis felicitatem. Cui datum id habere quod optat, id esse quod velit. Bruta simulatque nascuntur id secum afferunt, ut ait Lucilius (Non. 78., 14.) e bulga matris quod possessura sunt; supremi spiritus aut ab initio aut paulo mox id fuerunt quod sunt futuri in perpetuas aeternitates. Nascenti homini omnifaria semina et omnigenae vitae germina indidit pater: quae quisque excoluerit illa adolescent et fructus suos ferent in illo. Si vegetalia, planta fiet, si sensualia, obbrutescet, si rationalia, caeleste evadet animal, si intellectualia, angelus erit et dei filius et si nulla creaturarum sorte contentus in unitatis centrum suae se receperit, unus cum deo spiritus factus in solitaria patris caligine qui est super omnia constitutus omnibus antestabit.

A beszéd először Joh Picus: commentationes fordul elő, külön czím nélkül; a felirat: de hominis dignitate, csak később került az élére. Nem egészen illő, a mennyiben a beszéd főrészének az a rendeltetése, hogy Picus sajátos bölcsészetét védelmezze és a zsidó kabbalát dicsőítse. Picóról v. ö. különösen e mű I. k. 275. l. ff.; továbbá alább 6-ik szakasz, 4. fej. újra lesz róla szó. Többel, mint kétszáz évvel előbb azt mondotta Brunetto Latini (Tesoro, I. k., 13. fej. kiad. Chabaille, Páris, 1863., 20. l.): Toutes choses dou ciel en aval sont faites pour l'ome; mais li hom at faiz pour lui meisme. E mondást egy kortárs túlságosan önérzetesnek találta s ezt tette hozzá: et por Dieu amer et servir et por avoir la joie pardurable.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A TÁRSAS ÉRINTKEZÉS ÉS AZ ÜNNEPSÉGEK.

ELSŐ FEJEZET.

A rendek kiegyenlítődése.

A kultura minden korszaka, mely egy magában teljesen kifejlődött egészet tüntet föl, nemcsak az állami együttélésben, a vallásban, művészetben és tudományban fejeződik ki fölismerhetően, hanem a társas életre is rányomja bélyegét. Így volt meg a középkornak udvari és nemesi erkölcse és illeme, mely országok szerint csak kevéssé tért el egymástól, így volt meg a maga meghatározott polgári rendje.

Az olasz renaissance erkölcse ennek a leglényegesebb dolgokban igazi ellentéte. Már az alap is más, a menynyiben a felsőbb társas életben nincs többé osztálykülönbség, hanem igenis van egy művelt rend modern értelemben, a melyre születésnek és eredetnek már csak akkor van befolyása, ha ezek örökölt vagyonnal és biztosított henyéléssel vannak összekötve. Ez nem veendő absolut értelemben, minthogy a középkori rendek kategóriái hol erősebben, hol enyhébben még érvényesülésre törekszenek, már csak azért is, hogy az Olaszországon kívüli, európai előkelőséggel valamely rangbeli viszonyban megmaradjanak; a kor általános vonása azonban bizonyára a rendek egybeolvasztása volt a modern világ értelmében.

Főfontosságú volt erre a nemesek és polgárok együttlakása a városokban, legalább a XII. század óta,[1] a mi által közös lett a sors és az élvezet, és már eleitől fogva ki volt zárva, hogy a világnak a várkastélyból való szemlélete kifejlődhessék. Az egyház továbbá Olaszországban sohasem nyugodott bele abba, hogy mint északon, a nemesség ifjabb fiainak javadalmazására szolgáljon; püspökségek, kanonoki székek és apátságok sokszor a legméltatlanabb tekintetek, de még sem kiválóan családfák szerint osztattak szét, és ha a püspökök sokkal számosabbak és szegényebbek voltak és rendszerint minden világi fejedelmi méltóság nélkül szűkölködtek is, de megmaradtak azon város lakóinak, a hol székesegyházuk állott és káptalanukkal egyetemben a város művelt lakosságának egy részét alkották. Midőn később absolut fejedelmek és kényurak kaptak hatalomra, a nemességnek a legtöbb városban alkalma és módja volt magánéletét úgy rendeznie be (l. I. k., 209—210. l.), hogy az politikailag veszélytelen volt és az élet minden finomabb élvezetével ékeskedett, e mellett azonban a gazdag polgárokétól bizonyára alig volt megkülönböztethető. És midőn az új költészet és irodalom Dante óta mindenkit[2] érdekelt, midőn az ókor értelmében vett műveltség és az érdeklődés az ember, mint ilyen iránt is hozzájárult és másrészt condottierékből fejedelmek váltak és nemcsak az egyenrangúság, hanem a törvényes

[1] A piemonti nemességnél a falusi kastélyokban való lakás kivételszámba ment. *Bandello*, Parte II., Nov. 12.

[2] Ez már jóval a könyvnyomtatás előtt így volt. Tömérdek kézirat, még pedig a legjava, firenzei munkások birtokában volt. Savonarola máglya-áldozata nélkül még sokkal több maradt volna belőlük. V. ö. e mű I. k. 278. l.

születés is megszünt a trón kelléke lenni (I. k. 26—27. l.): azt hihette az ember, hogy az egyenlőség korszaka földerül, a nemesség fogalma teljesen elenyészik.

Az elmélet, ha az ókorra hivatkozott, már az egy Aristotelesből is állíthatta vagy tagadhatta a nemesség jogosultságát. Dante p. o. még az egy aristotelesi meghatározásból „nemesség a kiválóságon és örökölt vagyonon alapszik“ vonja le[1] a maga tételét: nemesség a saját kiválóságon vagy az elődökén nyugszik. Más helyeken azonban ezzel már be nem éri. Korholja magát,[2] a miért még a paradicsomban is ősével Cacciaguidával való beszélgetésében megemlékezik nemes származásáról, pedig ez csak köpönyeg, melyből az idő folyton le-levág, ha naponként újabb becsesel meg nem toldjuk. A Convitóban[3] pedig a *nobile* (nemes) és *nobilta* (nemesség) fogalmát majd egészen függetlenné teszi a születés minden föltételétől és minden erkölcsi és értelmi kiválóságra való rátermettséggel azonosítja; különös nyomatékkal emeli ki e közben a felsőbb műveltséget, azt állítván, hogy a *nobilta* a *filosofia* testvére.

Mennél következetesebben hajtotta ezentúl szolgálatába a humanismus az olaszok felfogása módját, annál erő-

[1] *Dante*, de monarchia, II. könyv, 3. fej.

[2] Paradiso, XVI. kezdete.

[3] *Dante*, Convito, majdnem az egész Trattato IV. és több más h. Már Brunetto Latini azt mondja (Il tesoro I. Könyv 2. r. 50. fej. kiad. Chabaille 343. l.): «De ce (la vertu) nasqui premierement la nobleté de gentil gent, non pas des ses ancêtres» és (II. könyv, 2. r. 196. fej. 440. l.) óv a rossz cselekedetektől, mert általuk az igazi nemességet el lehet veszteni. Hasonlókép Petrarca: de rem. utr. fort. I. könyv, XVII. dial., a hol egyebek közt e mondat fordul elő: Verus nobilis non nascitur sed fit.

sebben győződtek meg arról is, hogy a származás az ember értékét korántsem szabja meg. A XV. században már ez volt az uralkodó elmélet. Poggio „a nemességről“[1] való beszélgetésében közbeszólóival — Niccolò Niccolival és Lorenzo Medicivel, a nagy Cosimo testvérével — már egyetért abban, hogy nincs többé más nemesség, mint a személyes érdemé. A legkeményebb fordulatokkal gúnyolódik sokról, a mi közönséges előítélet szerint a nemesi élethez tartozik. „Az igazi nemességtől az ember annál távolabb áll, mennél tovább voltak elődei merész gonosztevők. A madarászat és vadászat iránt való buzgóságnak csak akkora a nemesség-szaga, mint az illető állatok fészkeiben a balzsamszag. Földmívelés a régiek módjára sokkal nemesebb, mint ez oktalan lótás-futás erdőn-mezőn, a midőn az illetők leginkább magukhoz az állatokhoz hasonlatosak. Szórakozásnak az ilyesmi megjárja, foglalkozásnak azonban éppen nem.“ Teljességgel nem-nemes az ő szemökben a franczia és angol lovagi élet a vidéken és az erdei kastélyokban, a német rabló-lovagság pedig még annyira sem. A Medici erre némileg a nemességnek fogja pártját, azonban — igen jellemzően — nem veleszületett érzésre való hivatkozással, hanem, mert Aristoteles a Politika V. könyvében a nemességet létezőnek elismeri és meghatározza, olyasminek ugyanis, mely éppen kiválóságon és öröklött vagyonon nyugszik. Niccoli azonban azt feleli: Aristoteles ezt nem mint a saját meggyőződését, hanem mint általános nézetet adja elő; az Ethikában, a hol azt mondja, a mit gondol, az olyat nevezi nemesnek,

[1] *Poggii* opera, Dial. de nobilitate. — Aristoteles nézetét B. Platina egyenesen megtámadja: de vera nobilitate, Opp. Köln, 1573.

a ki a valódi jó után törekszik. Hiába hozza föl ekkor ellene a Medici, hogy a „nemes"-nek megfelelő görög szó annyi, mint: előkelő születés, *eugeneia;* Niccoli helyesebbnek találja a római szót: *nobilis*, azaz: figyelemre méltó, mert ez a nemességet a tettektől teszi függővé.[1] Ez okoskodások mellett a nemesség állását Olaszország különböző vidékein a következőkép vázolják. Nápolyban a nemesség tunya és sem birtokaival, sem pedig a szégyenletesnek tartott kereskedéssel nem foglalkozik; vagy otthon lopja a napot,[2] vagy lovon ül. A római nemesség is megveti a kereskedést, de birtokain maga gazdálkodik; sőt a ki földet művel, annak a nemesi rang önkényt megnyílik;[3] „ez tisztességes, habár paraszti nemesség". Lombardiában is az öröklött jószágok jövedelméből élnek a nemesek; itt már a származás és a közönséges foglalkozástól való tartózkodás teszik a nemességet.[4] Velenczében a *nobili*-k, az uralkodó osztály,

[1] A születési nemességnek e megvetésével azután sűrűn találkozni a humanistáknál. V. ö. az erős helyeket: *Aen. Sylvius*, Opera, 84. l. (Hist. bohem. 2. fej.) és 640. (Lucretia és Euryalus története.)

[2] Még pedig a fővárosban. V. ö. *Bandello*, Parte II. Nov. 7. — *Joviani Pontani* Antonius (a hol a nemesi erő hanyatlása az aragoniaiakkal kezdődik).

[3] Egész Olaszországban legalább az járta, hogy a kinek fekvő birtok után nagy jövedelme volt, a nemességtől többé nem lehetett megkülönböztetni. — Csupán hizelgés-e, ha *J. A. Campanus* II. Pius elbeszélését földolgozván, e helyhez (Commentarii 1. l.): gyermekkorában szegény szüleinek a mezei munkánál segítségökre volt — hozzáteszi: ez az elme földerítése végett történt és szokása volt a fiatal nemeseknek? (Voigt, II. 339.)

[4] A nemesség megbecsülésére Felsőolaszországban nincs minden fontosság nélkül *Bandello* többszörös polemiája az egyenlőtlen házasságok ellen. Parte I. Nov. 4, 26. Parte III. 60. IV. 8. A milanói «nobile» mint kereskedő, kivétel. Parte III. Nov. 37.

mindnyájan kereskedést űznek; szintúgy Génuában nemesek és nem-nemesek mindnyájan kereskedők és tengerjárók s csak a születés különbözteti meg őket egymástól; néhányan persze várkastélyaikban mint útonállók is leselkednek. Firenzében a régi nemesség egy része kereskedésre adta magát; egy másik (s bizonyára a sokkal kisebb) része örül rangjának és semmi egyébbel nem foglalkozik, csak vadászattal és madarászattal.[1]

A döntő az volt, hogy majdnem egész Olaszországban még azok is, a kik születésükre netán büszkék voltak, a műveltséggel és a gazdagsággal szemben még sem lehettek gőgösek, és hogy politikai vagy udvari előjogaik bennök semmiféle magasabb rendi érzést nem támaszthattak. Velencze itt csak látszólagos kivétel, mert a nobilik is kizárólag polgári s csak kevés előjog által megkülönböztetett életet éltek. Másképp áll azonban, igaz, a dolog Nápolyban, melyet nemességének szigorúbb különválása és pompaszeretete bármily más oknál jobban elzárt a renaissance szellemi mozgalmától. A longobard és norman középkor és a késői franczia nemesvilág erős utóhatásához itt már a XV. század közepe előtt hozzájárult az aragoniai uralom és így itt legkorább megtörtént, a mi Olaszország többi részében csak száz évvel később hatalmasodott el: az élet részben való elspanyolosodása, mely főleg a munka megvetésében és a nemesi czímek után való sóvárgásban állott. Ennek befolyása már 1500 előtt még kis városokban is mutatkozik; La Cavából ezt panaszolják: a helység gazdagságáról ismeretes volt, a meddig ott kőmívesek és posztószövők éltek; most, a midőn kőmíves-szerszámok és

[1] L. a XII. sz. kitérést a szakasz végén.

szövőszékek helyett csak sarkantyút, kengyelt és aranyozott övet látni, midőn mindenki a jognak vagy orvostudománynak doktora, jegyző, tiszt, vagy lovag igyekszik lenni, nagy a szegénység mindenfelé.[1] Firenzében hasonló fejlődés csak Cosimo, az első nagyherczeg alatt állapítható meg: köszönetet mondanak neki azért, hogy a fiatal embereket, a kik most a kereskedést és ipart megvetik, a maga István-rendjében lovagi életre szoktatja.[2] Egyenes ellentéte ez ama korábbi firenzei felfogásnak, a midőn az atyák fiaikra nézve a foglalkozást az örökség egyenes föltételévé tették (I. k., 102. l.). Ha ezzel szemben már a XV. században Vespaziano Fiorentino (518., 632. l.) azt mondja, hogy a gazdagok öröklött vagyonukat ne szaporítsák, hanem évenként egész jövedelmüket elköltsék, úgy ez egy firenzei ember szájában csak a nagybirtokosokra vonatkozhatik.

Azonban a rangvágy egy különös fajtája nem egyszer komikus módon keresztezi különösen a firenzeieknél a művészet és műveltség kiegyenlítő cultusát, értem a lovagi méltóságra való törekvést, a mely mint divatbolondság különösen akkor vett lendületet, a midőn már igazi jelentőségének még árnyékát is elvesztette.

„Néhány évvel ezelőtt — írja Franco Sacchetti[3] a XIV. század végén — mindenki láthatta, hogy mesteremberek, le egészen a pékekig, sőt a gyapjúfésülőig, uzsorásig, pénzváltóig és semmirekellőig lovaggá tétették magukat. Minek kell hivatalnoknak, ki mint *rettore* vidéki

[1] *Masuccio*, nov. 19. A novellák először 1476-ban jelentek meg.

[2] Jac. Pitti I. Cosimóhoz, Archiv. stor. IV., II. 99. l. Felsőolaszországban is hasonlóan csak a spanyol uralommal kezdődött. *Bandello*, parte nov. 40. e korból származik.

[3] *Franco Sacchetti*, Nov. 153. V. ö. Nov. 82. és 150.

városba megy, a lovagi méltóság? Hiszen közönséges kenyérkeresethez e czím éppen nem illik. Oh mennyire hanyatlottál te szerencsétlen méltóság! A mit e lovagok cselekesznek, az a lovagi kötelességek egész hosszú lajstromának éppen az ellenkezője. Azért akartam e dolgokról szólani, hogy olvasóim eszméljenek rá, hogy a lovagság meghalt.[1] A mint most még holtakat is lovagoknak jelentenek ki, épp úgy lehetne fából vagy kőből való bábot, sőt akár egy ökröt lovagnak megtenni." — A történetkék, melyeket Saccheti igazolásul elbeszél, valóban ékesszólók; megolvashatni itt, Bernabo Visconti hogyan diszíti gúnyolódva e czímmel egy ivópárbaj győztesét s azután a legyőzöttet is; hogyan űznek tréfát sisakdíszes és jelvényes német lovagokkal stb. Később Poggio[2] gúnyolódva említi a sok lovagot, kiknek se lovuk, se harczi gyakorlottságuk. A ki a rang tiszteleti jogait, p. o. hogy zászlósan mehetett lóháton, érvényesíteni akarta, annak Firenzében épp úgy a kormánynyal, mint a csúfolódokkal szemben nehéz volt a helyzete.[3]

Közelebb tekintve, észrevenni, hogy e minden születési nemességtől független, elkésett lovagság részben csupán nevetséges és czímkóros hiúság dolga ugyan, de hogy van neki más oldala is. A lovagjátékok ugyanis még

[1] Che la cavallerie è morta.

[2] *Poggius*, de nobilitate fol. 27. V. ö. még e mű I. k. 24. l. 3. jegyz., valamint az ott idézett helyeket. — Enea Silvio (hist. Fried. III. kiad. Kollar, 294. l.) helyteleníti, hogy Frigyes Olaszországban nagyon is sűrűn osztogatta a lovagi czímet.

[3] Vasari, III. 49. és jegyz., Vita di Dello. A község Firenzében azt a jogot követeli magának, hogy ő avathasson lovaggá. A lovaggá emelés szertartásáról 1378. és 1389-ben l. *Reumont*, Lorenzo II. 444. l. ff.

egyre folynak és a ki bennök részt akar venni, a forma kedvéért lovagnak kell lennie. A zárt pályán való viadal azonban, különösen a szabályszerű, s az esetleg némelykor igen veszélyes lándzsa-verseny az erő és bátorság kimutatására szolgáltat alkalmat, melyről a kifejlődött egyén — bármilyen származású is — nem akar elmaradni.[1]

Nem használ semmit, hogy már Petrarca a legnagyobb utálattal emlékszik meg a lovagi játékról, mint egy veszedelmes oktalanságról; nem térítette meg az embereket pathetikus felkiáltásával: „sehol sem olvasni, hogy Scipio vagy Caesar lovagjátékban részt vettek volna!" A dolog éppen Firenzében valósággal népszerű lett; a polgár a lovagjátékát — kétségkívül kevésbbé veszélyes formában — az igazi élvezet egy nemének kezdte tekinteni, és Franco Sacchetti[2] fentartotta egy ilyen műkedvelői lovagjátékosnak, egy hetvenéves jegyzőnek, végtelen komikus képét. Ez Peretolára, a hol olcsó pénzen lehetett lovagjátékot űzni, festőmestertől bérelt lovon koczog ki, a melynek aztán dévajkodó emberek bogáncsot kötnek a farka alá; az állat szaladásnak indul és a sisakos lovaggal, a kit esztelen útján számos sérülés ér, vissza száguld a városba. A történet elkerülhetetlen befejezése az ily nyaktörő vállalkozás miatt felbőszült feleség kukli-prédikácziója.[3]

[1] L. a XIII. sz. kitérést a szakasz végén.

[2] Nov. 64. — Azért áll az Orlandinóban (II. 7. vsz.) Nagy Károly alatt lefolyt lovagjátékról: itt nem szakácsok és kukták viaskodtak, hanem királyok, herczegek és őrgrófok.

[3] Mindenesetre a lovagjátékok egyik legrégibb paródiája. Körülbelül 60 évig tartott még, míg Jacques Coeur, VII. Károly polgári pénzügyminisztere, Bourges-ban lévő palotájára szamár-versenyt vése-

Az első Mediciek végül igazi szenvedélylyel fogják a lovagjátékok pártját, mintha ők, a nem-nemes magánemberek, éppen ebben akarták volna megmutatni, hogy az ő társadalmi körük bármely udvarral egyenrangú.[1] Már Cosimo alatt (1459.), azután az idősebb Pietro alatt messze földön híres lovagjátékok folytak le Firenzében; az ifjabb Pietro az ily törekvések kedvéért elhanyagolta még az uralkodást is és csak pánczélban akarta magát lefestetni. VI. Sándor udvarában is voltak lovagjátékok. Midőn Ascanio Sforza bíboros Dsem török herczeget (I. k. 118. és 141. l.) kérdezte, hogyan tetszik neki a látványosság, ez igen bölcsen így felelt: az ő hazájában ilyesmit rabszolgákkal adatnak elő, a kikért, ha elesnek, nem kár. A keleti ember itt öntudatlanul a régi rómaiakkal egyet ért a középkor szokásával szemben.

A lovagi méltóságnak eme nem lényegtelen pártfogásán kívül voltak már p. o. Ferrarában (I. k. 69. l.) valóságos udvari rendjelek, melyekkel a cavaliere (lovag) czím járt.

Bármilyenek voltak is azonban a nemesek és lovagok egyes igényei és hiúságai, bizonyos, hogy az olasz nemesség ez élet közepén, nem pedig külső szélén foglalt állást. Valamennyi renddel folyvást úgy bánik, mint magával egyenrangúval, és a tehetség és a műveltség vele egy tető alatt lakik. Igaz ugyan, hogy a fejedelemnek csak az lehet igazi cortigianója (udvarbeli), a ki nemes eredetű,[2] azonban bevallottképpen főleg

tett (1450 körül). A legkitünőbb e nemben, az Orlandinónak éppen idézett második éneke, csak 1526-ban jelent meg.

[1] L. a XIV. sz. kitérést a szakasz végén.

[2] *Bald. Castiglione*, il Cortigiano, L. I. fol. 18.

az emberek előítélete miatt (per l'oppenion universale) és világos tiltakozással azon balhiedelem ellen, mintha a nem-nemesnek ép oly belső becse ne lehetne. Hogy máskülönben nem-nemesek a fejedelem közelében ne lehettek volna, az meg éppenséggel nem volt kizárva; csak is azt kivánták, hogy a tökéletes ember, a cortigiano, egyetlen képzelhető előny nélkül se szűkölködjék. Ha azután minden dologban bizonyos tartózkodást szabnak eléje, ez nem onnan van, mert nemesebb vérből származik, hanem mert gyengéd egyéni természete úgy kivánja. Modern előkelőség ez már, csakhogy mindenütt a műveltség és gazdagság a társadalmi érték fokmérője; még pedig a gazdagság annyiban, a mennyiben ez teszi csupán lehetővé, hogy az ember az életet a műveltségnek szentelje és ennek érdekeit nagyban előmozdítsa.

MÁSODIK FEJEZET.

Az élet külső finomodása.

Mennél kevésbbé adtak tehát a születés különbségei valamiben elsőbbséget, annál inkább volt az egyén mint ilyen arra utalva, hogy minden előnyét érvényesítse; annál inkább kellett a társas érintkezésnek is a saját erejéből korlátozódnia és nemesülnie. Az egyes fellépése és a társas érintkezés felsőbb formája szabad és öntudatos művészi alkotássá válik.

Már az ember külső megjelenése, környezete és mindennapi életmódja tökéletesebb, szebb, finomultabb, mint az Olaszországon kívül lakó népeknél. A felsőbb rangúak lakását a műtörténet tárgyalja, itt csak az emelendő ki, hogy kényelemben és összhangzatos eszes tervezésben mennyire fölülmulta az északi nagy urak kastélyát, városi udvarházát, vagy városi palotáját. Az öltözet annyira változott, hogy lehetetlen más népek divatjával állandó párhuzamba vonni, különösen mert a XV. század vége óta gyakran ez utóbbiakhoz illeszkedett.[1]

[1] Gyászviseleten kívül 67. v. ö. e mű I. k. 67. l. — szokásban voltak fekete szegélyű vagy pecsétű levelek. V. ö. *Porcellius* (Trium poetarum opuscula, Páris, 1539, fol. 80 a.) Gismondo Malatestához Isotta haláláról: Te color hujus enim . . . docebit . . . magni facta mali.

A mit az olasz festők az akkori idők viseletéül bemutatnak, rendszerint a legszebb és a legjobban álló, a mi akkoriban Európában látható volt, de nem tudni bizonyosan, azt mutatják-e be, a mi tényleg uralkodott, és hogy ezt pontosan mutatják-e be? Annyi azonban bizonyára kétségen kívül áll, hogy sehol a viseletre oly nagy súlyt nem fektettek, mint Olaszországban. A nemzet hiú volt és az maradt; azonkívül még a komoly emberek is a lehető szép és alkalmas öltözetet hozzá számították az ember tökéletességéhez. Hiszen volt Firenzében oly idő is, midőn a viselet valami egyéni volt, midőn mindenki a saját divatját hordta (I. k. 94. l. 1. jegyz.) és még a XVI. század elején is voltak jelentékeny emberek, a kikben ez a bátorság meg volt;[1] a többi meg az uralkodó divatba legalább valami egyénit tudott belevinni. Olaszország hanyatlásának egyik jele, ha Giovanni della Casa a feltünőtől s az uralkodó divattól való eltéréstől óv.[2] A mi korunk, mely legalább a férfi viseletben a fel nem tünést legfőbb törvénynek tartja, ezzel nagyobb dologról mond le, mintsem képzeli. Azonban sok időt takarít meg vele s ez (az elfoglaltságról való mostani mértékünk szerint) ama hátránynyal már egymagában felér.

Velenczében[3] és Firenzében a renaissance idejében a férfiak számára elő volt írva a viselet, a nők fényűzését

[1] *Paul Jovii* Elogia vir. litt. ill. 138. l. ff., 112 ff. és 143 ff. sub. tit. Petrus Gravina, Alex. Achillinus, Balth. Castellio stb.

[2] Casa, il Galateo, 78. l.

[3] L. erről a velenczei viseletre vonatkozó könyveket és *Sansovino*: Venetia, fol. 150 ff. Velenczében a Proveditori alle pompe intézménye. 1514. Közléseket szabályzataikból l. *Armand Baschet*: Souvenirs d'une mission, Páris 1857. Aranyruhákat eltiltottak Velenczében

pedig törvények korlátozták. Az utóbbiak részben oly szigorúak és kemények voltak, hogy az asszonyi ravaszság állandó harczát idézték fel a férfi erőszakosság ellen; némelykor, p. o. Génuában, nagy állami tényekedéseknek nézték, a melyek egészen alkalmasak a város hanyatlott jóllétének emelésére.[1]

A fényűzés ellen hozott törvények azonban, melyek még a papiroson is aránylag csak rövid életet éltek, a gyakorlatban teljességgel nem voltak keresztül vihetők és elég bizonyság maradt arra, mily kevésbe vették őket. Ilyen p. o. ama nászajándékok jegyzéke, melyeket Marco Florenti menyasszonyának, Catarinának, Alessandra Marcinghi leányának adott (1447). Itt előfordul: fehér damasz ruha nyestprémmel díszítve, egy ruha világoskék szövetből, alexandriai bársonyból készült ujjakkal, tizenhét hímzett ing, tíz törülköző, harmincz zsebkendő, egy „Baccio" fehér damaszból, egy imádságos könyv, két sor nagy korall, hat selyem-sapka, három tűszekrényke, két elafántcsont fésű, egy hímzett zsebkendő, három pár piros nadrág, egy ruha piros atlaszból és bársony

1481, azelőtt még pékek feleségei is hordtak ilyeneket; e helyett minden „gemmis unionibus" lett díszítve, úgy hogy „frugalissimus ornatus" 4000 aranyforintba kerül. *M. Ant. Sabellic.* epist. Lib. III. (M. Anto. Barbavarushoz). A menyasszonyi viselet az eljegyzéskor — fehér, a vállakra omló bontott hajjal — a Tizian Florájáé. Lucretia Borgia, *Pistofilo* szerint — ferrarai I. Alfonso életrajzírója szerint — Ferrarában reformálja a divatot: Eddigelé oly ruhákat hordtak, hogy látszott a „carni nude del petto e delle spalle" (a meztelen mell és váll); Lucretia kezdte meg az „uso di gorgiere«-t (a nyakfodrot), mely az egész testrészt „dalle spalle fin sotto li capelli" (a válltól egész a hajig) elfödte.

[1] V. ö. egy génuai ruhatilalmat 1499. évből, közölte: Eyssenhardt F. Im neuen Reich, 1881, I. 35. sz.

brokátból fehér prémmel bélelve, egy felső ruha ugyanazon szövetekből aranynyal és gyöngygyel kirakva, egy koszorú, páva farkakból, ezüstbe foglalva, gyöngygyel, aranylevelekkel és zománczozott virágokkal, egy vörös aranynyal átszött öv aranyozott csattal, egy arany válldiszítés két zafirral és három gyöngygyel, egy gyöngy nyakék.

A hol szabad volt tetszés szerint öltözködni, mint p. o. Nápolyban, ott az erkölcsírók nem minden fájdalom nélkül azt konstatálják, hogy nemes és polgár között[1] nem vehetni többé észre különbséget. Azonfölül panaszkodnak a divatnak már is rendkívül gyors változásáról és (ha a szókat jól magyarázzuk) mindannak oktalan tiszteletéről, a mi Francziaországból ered, pedig eredetileg olasz divatok azok gyakran, a melyeket a francziáktól csak visszavesznek. A mennyiben már most a ruhaformák sűrű változása és franczia és spanyol divatok elfogadása[2] a közönséges piperevágynak szolgál, nem szükséges vele bővebben foglalkoznunk; de ebben azonfelül culturtörténeti bizonyságot látunk arra, hogy mily gyor-

[1] *Jovian. Pontan.* de principe: Utinam autem non eo impudentiae perventum esset, ut inter mercatorem et patricium nullum sit in vestitu ceteroque ornatu discrimen. Sed hac tanta licentia reprehendi potest, coerceri non potest, quamquam mutari vestes sic quotidie videamus, ut quas *quarto ante mense* in deliciis habebamus, nunc repudiemus et tanquam veteramenta abjiciamus. Quodque tolerari vix potest nullum fere vestimenti genus probatur, quod e Galliis non fuerit adductum, in quibus levia pleraque in pretio sunt tametsi nostri persaepe homines modum illis et quasi formulam quandam praescribant.

[2] Erről p. o. Diario Ferrarese, *Murat.* XXIV. Col. 297, 320, 376, 299. Az utolsó helyen a német divatról is történik említés, egyszer azt mondja a krónikaíró: che pareno buffoni tali portatori.

san élt Olaszország általában az 1500 körüli évtizedekben. Olaszország egyes részeinek az idegenek által való elfoglalása nemcsak idegen divatok elfogadására birta a lakosságot, hanem gyakran arra is, hogy a viseletbeli fényűzésről teljesen lemondjanak; Milano városa felfogásának ilyen fordulatáról emlékezik meg Landi. A viselet különfélesége azonban, mint ugyanő bizonyítja, tovább is megmaradt. Nápoly, mint azelőtt, rendkívüli pompaszeretete által tünt ki, Firenze divatját pedig a tudósító nevetségesnek tartotta.[1]

Különös figyelmet érdemel a nők abbeli fáradozása, hogy kinézésüket mindenféle pipere-eszközökkel lényegesen megváltoztassák. A római birodalom bukása óta bizonyára Európa egyetlen országában sem támadtak rá annyi oldalról az alakra, bőrszínre, hajnövésre, mint akkoriban Olaszországban. Átlagos, normális külsőre törekszik mindenki, még a legfeltünőbb, a legkézzelfogható áltatás árán is. Egészen eltekintünk itt a viselet egyéb részeitől, mely a XIV. században [2] rendkívül tarka és díszszel terhelt, később már inkább nemesebb gazdagságot feltüntető volt és csak a szorosabb értelemben vett piperére, toilette-re szorítkozunk.

[1] L. a XV. sz. kitérést a szakasz végén.

[2] A firenzei nőkről l. a fontosabb helyeket: *Giov. Villani* X. 10. és 152 (viseletre vonatkozó rendeletek és felfüggesztések); *Matteo Villani* I. 4. (Az óriási fényűzés a pestis következtében). Az 1330. nagy divatrendelet, egyebek közt a női ruhákon csak beleszőtt alakokat enged meg; azokat, a melyek csak úgy vannak „ráfestve“ (dipinto), ellenben eltiltja. (Itt nem divatos nyomásról van szó; sőt az alakok alkalmasint kézzel voltak ráfestve, a mi a ruhát sokkal drágábbá tette s bizonyára ez volt az oka, a miért ezt az egész rendkívüli fényűzést eltiltották. Modellnyomás sokkal olcsóbb lett volna, mint szőtt alakok.) A nőktől alkalmazott sokféle kendőzés felsorolását l. *Boccacció*nál, de cas. vir. ill. Lib. I. 18. fej. „in mulieres“.

Mindenekelőtt nagy mennyiségben hordtak hamis hajbetéteket, még fehér és sárga selyemből is,[1] majd eltiltották s megint hordták, míg talán egy bőjti prédikátor a világias elméket meghatja; ilyenkor aztán nyilvános téren ékes alakú máglya (talamo) emelkedik, a melyen lantok, játékeszközök, álarczok, varázsczédulák, daloskönyvek és egyéb hiábavalóságok mellett hajbetétek[2] is feküdtek. A tisztító láng mindent magával ragadt a magasba. Az ideális szín pedig, melyet a saját, valamint az idegen hajban elérni törekedtek, a szőke volt. S minthogy a napról azt hitték, hogy a hajat szőkévé változtathatja,[3] voltak hölgyek, a kik szép időben állandóan a napon sütkéreztek,[4] különben használtak festőszereket is és a hajnövesztésre mixturákat. Ehhez járul még egész fegyvertára a szépítő vizeknek, kovászos flastromoknak és kendőző szereknek az arcz minden egyes része számára, még a szempillák és a fogak

[1] A melyek valódi hajból készültek, azoknak *capelli morti* volt a nevök. Parókát férfiak is hordanak, igy Gianozzo Mannetti, *Vesp. Bist.* commentario 103. l. (a nem egészen világos hely alkalmasint így értendő). Egy olasz főpap elefántcsontból készült vendégfogat rakat, de csak a tiszta kiejtés okából: *Anshelm*, Berner Chronik, IV. 30. l. 1508. Elefántcsont-fogról l. már *Boccaccio* id. h.: Dentes casu sublatos reformare ebore fuscatos pigmentis gemmisque in albedinem revocare pristinam.

[2] Infessura, *Eccard*, scriptores II. Col. 1874. — Allegretto, *Murat* XXIII. Col. 823. L. továbbá alább a festőket Savonaroláról.

[3] *Sansovino*, Venezia, fol. 152. capelli biondissimi per forza di sole. V. ö. 65. l. s az *Yriarte*, Vie d'un patricien de Venise, 1874, 56. lapon idézett ritka iratokat.

[4] A mi Németországban is megtörtént. — Poesie satiriche, Milano 1808, 119. l. *Bern. Giambullari* satyrájában: per prender moglie (107—126. l.). Foglalatja a kendőzés egész chemiájának, a mely nyilvánvalóan még nagyon támaszkodik a babonahitre és varázslásra.

számára is, a mikről a mi korunknak már fogalma sincs; hiszen a *facies picta* (festett arcz) ama három híres ajándék közé tartozik, melyeket aragoniai Bona a vőlegényének, lengyel Zsigmondnak, hozott. Sem a költő gúnyja,[1] sem a bőjti prédikátorok haragja, sem figyelmeztetés a bőr kora hervadására nem tarthatta vissza az asszonyokat a szokástól, hogy arczuknak más színt, sőt részben más alakot is ne adjanak. Lehetséges, hogy a mysteriumok gyakori és remek előadásai, a midőn sok száz embert, a ki ekkor el volt foglalva, kiföstöttek és kidíszítettek,[2] a visszaélést a mindennapi életben elősegíté; ez a visszaélés mindenesetre általános volt és a falusi lányok is ebben tehetségök szerint résztvettek.[3] Hiába mondották, hogy ilyesmi a kéjhölgyet árulja el; éppen a legtisztességesebb nők, a kik különben az egész esztendőben hozzá nem nyúltak az arczfestékhez, ünnepkor, midőn nyilvánosan megjelentek, mégis festették magukat.[4] — Akár a barbárság jelének tekintsük e

[1] A kik pedig mindenképen azon erőlködtek, hogy e mázolás undorító, veszedelmes és nevetséges voltát kiemeljék. V. ö. *Ariosto* Satira III. 202 vsz. ff. — *Aretino*, il marescalco. Atto II. scena 5 és a Ragionamenti több helye. További *Giambullari*, id. h. — *Phil. Beroald.* sen. Carmina. *Filelfo* is satyráiban, Velencze 1502, IV. 2 ff. 5 ff.

[2] *Cennino Cennini*, Trattato della pittura (Kiad. C. és G. Milanesi Firenze 1859, németre ford. Ilg A. Bécs 1871.) a 161. fejezetben pontos utasítást ad, hogyan kell az arczot festeni, nyilván mysteriumok és álarczos felvonulások számára, mert a 162. fejezetben komolyan óv a kendőzéstől és a szépségvizektől általában, melyekkel, úgymond, leginkább Toscanában élnek (146. l. ff.).

[3] V. ö. La Nencia di Barberino, 20. és 40. vsz. A szeretője igéri, hogy arczkenőcsöt és fehérólmot hoz egy kis papirzacskóban a városból.

[4] Trattato del governo della famiglia, 118. l. A szerző persze e visszaélés ellen is erősen tiltakozik.

fonák szokást, a minek a vademberek arczfestésében mását találhatni, akár azon óhaj következményének, mely kinézésre és színre normális, fiatalos szépséget akart mutatni, a mi mellett talán e piperézés nagy gondja és sokoldalúsága tanúskodik — mindenesetre áll, hogy a férfiak nem fukarkodtak az óvással és az intéssel. Voltak azonban oly férfiak is, nem egyszer maguk a korholók is, a kik maguk használták a szereket, a melyek ellen kikeltek; fiatal emberek legalább hajukat és szakálukat festették, részben hogy különösen szép színével a nők tetszését kinyerjék, részben p. o. Velenczében, hogy fiatalságuk daczára tisztes kinézésük legyen és hivatalt kapjanak.[1]

Az illatszerek használata szintén meghaladt minden mértéket és az ember egész környezetére kiterjedt. Ünnepségek alkalmával még az öszvérektől sem sajnáltak kenőcsöket és illatokat[2], és Pietro Aretino I. Cosimónak illatosított pénzküldeményeért mond köszönetet.[3]

Az olaszok akkoriban meg voltak továbbá győződve, hogy tisztábbak, mint az északiak. Általános culturtörténeti

[1] *L. Tansillo*, Capitoli, Nápoly, 1870, 107—116. l. Német humanisták is kemény szavakkal kelnek ki a haj fodorítása és festése ellen. *Wimpfeling* azt mondja, de adolescentia, 1505, fol. XXI.: O si coma viro et adolescenti ignominiam afferens sacris literis interdicta est, quanto est gravius flagitium pilos quos natura planos ac rectos dedit et geniali colore tinxit non solum torquere torvosque et crispos efficere, verum etiam adulterino colore inficere atque fucare. ly eljárás inkább a pokolba visz, mint maga a sátán.

[2] Tristan. Caracciolo, *Murat*. XXII. Col. 87. — *Bandello* Parte II. Nov. 47; sőt úgy látszik még ezeket is festették, *Tansillo*, 109. l.

[3] Capitolo I., Cosimóhoz: Quei cento scudi nuovi e profumati che l'altra di mi mandaste a donare. Abból a korból származó tárgyak némelykor még most is szagosak.

okoknál fogva ez igényüket csakugyan inkább helyben lehet hagyni, mintsem elvetni, a mennyiben a tisztaság hozzá tartozik a modern egyéniség kialakulásához, az egyéniség pedig az olaszoknál legkorább volt kifejlődve; hogy az akkori világ egyik leggazdagabb nemzete voltak, szintén inkább mellette szól, mint ellene. Bizonyítani azonban természetesen e pontban sohasem lehet majd, és ha a tisztasági szabványok elsőségéről van szó, valószinű, hogy a középkor lovagköltészete alkalmasint régiebbeket tud felmutatni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a renaissance néhány kiváló képviselőjénél egész lényüknek kiváló tisztaságát, különösen az asztal mellett, nyomatékkal kiemelik,[1] és hogy minden piszok foglalatjának, olasz előítélet szerint, a németet tekintik.[2] Micsoda tisztátalan szokásokat hozott Massimiliano Sforza német neveléséből haza, hogy p. o. asszonyok se vehették rá, hogy alsó ruhát váltson, és hogy az oly rossz szokások mily kellemetlenül hatottak, megtudjuk Gioviótól.[3] Feltünő e mellett, hogy legalább a XV. században a vendégfogadókat nagyobbrészt németek kezében hagyták,[4] a kik valószinűleg leginkább a római zarándokok kedvéért adták magukat ez üzletre. De lehet, hogy az illető tudósítás kiválóan a vidéket érti, mert a nagyobb városokban

[1] *Vespasiano Fiorent*, 458. l. Donato Acciajuoli életében és 625. l. Niccoli életében. V. ö. még e mű I. k. 299. l. — A zsebkendőt (fazzoletto) már a XIII. század egy zsidó-olasz írója említi, v. ö. Güdemann, 192. l. 4. jegy.

[2] L. a XVI. sz. kitérést a szakasz végén.

[3] *Paul. Jov.* Elogia, 289. l.

[4] *Aeneas Sylvius* (Vitae Paparum, *Murat.* III., II. Col. 880) ezt mondja Baccanóról szólván: pauca sunt mapalia, eaque hospitia faciunt Theutonici; hoc hominum genus totam fere Italiam hospitalem facit; ubi non reperis hos, neque diversorium quaeras.

bizonyos, hogy az olasz vendéglők voltak a legkitünőbbek.[1] A tűrhető vendéglőkben való hiányt faluhelyen a csekély közbiztonság is megmagyarázhatja.

A XVI. század első feléből való az udvariasság azon iskolája, melyet a firenzei születésű Giovanni della Casa, *Il Galateo* czím alatt adott ki. Itt nemcsak a szorosabb értelemben vett tisztaság, hanem a leszokás mind arról, a mit mi „illetlennek" mondunk, ugyanazzal a csalhatatlan biztossággal van törvényül megszabva, a melylyel a morálista a legfőbb erkölcstörvények érdekében emel szót. Más irodalmak az ilyenre nem annyira rendszeresen, mint inkább közvetve tanítanak az által, hogy a szennyest és undokot elrettentően írják le.[2]

Azonfelül azonban a Galateo szépen és szellemesen írt oktatás jó életmódra, finomságra és tapintatra általában. Nagy haszonnal olvashatják még ma is minden rangbeli emberek és a vén Európa udvariassága aligha fog valaha az ő szabályain túl tenni. A mennyiben a

[1] *Francho Sacchetti*, Nov. 21. Pádua 1450-ben egy nagy palotaszerű vendéglővel dicsekszik, melyben 200 ló számára voltak istállók Michele Savonar. *Murat.* XXIV. Col. 1175 ff. — Firenzében a Porta S. Gallo előtt egyike volt a legnagyobb és legszebb Osteriáknak (vendéglőknek), de úgy látszik, csak üdülő helyül szolgált a városi lakosságnak. *Varchi* Stor. fiorent. III. 86. Ellenben még VI. Sándor idejében Róma legjobb vendéglője egy német ember kezében volt. V. ö. *Burcardus* igen érdekes följegyzését: *Gregorovius*, Gesch. d. Stadt Rom VII. 361., 2. jegyz. v. ö. u. i. 93. l. 2. és 3. jegyz.

[2] V. ö. p. o. a megfelelő helyeket: Brandt Sebestyén Narrenschiff, Erasmus Colloquien, a Grobianus cz. latin költeményben stb., továbbá költeményeket az asztali fegyelemről, a hol rossz szokások leírásán kívül arról is találni szabályokat, hogyan lehet illendő magaviseletet tanúsítani; v. ö. *Weller E.* Deutsche Geschichte des XVI Jahrhunderts. Tübinga 1875. Neudrucke, kiad. *Braune*, 34. és 35. f. Halle, 1882.

tapintat a szív dolga, bizonyára minden népnél, mihelyt kulturája fejlődni kezd, akadnak egyes emberek, kikkel a tapintat velük született, mások meg alkalmasint akaratuk erejénél fogva sajátítják azt el — de hogy a tapintat egyetemes társasági kötelesség, meg hogy ismertető jele a műveltségnek és nevelésnek, azt legelőször az olaszok ismerték föl. És Olaszország maga két század óta nagyon megváltozott. Tisztán érezni, hogy a *burle* és *beffe* kora (I, k. 208—213 l.), a gonosz tréfáké, mely eddigelé ismerősök és félismerősök között járta, ezentúl a jó társaságban lehetetlen,[1] hogy a nemzet kilép városainak falai közül és kosmopolitikus, neutrális udvariasságot és illemet fejt ki. A voltaképeni, positiv társas érintkezésről alább lesz szó.

Általában a XV. és a kezdődő XVI. században az egész külső lét megfinomodott és megszépült, mint a hogy a világ egyetlen népénél sem. Már azon kis és nagy dolgoknak tömege, melyek együttvéve a modern kényelmet, a comfortot teszik, kimutathatólag részben Olaszországban voltak meg legelőbb. Az olasz városok jól kövezett utczáin a kocsikázás általánosabb lett, míg egyebütt az emberek mindenütt gyalog mentek, vagy lovagoltak, vagy legalább is nem élvezetből kocsikáztak. Milanóról azt mondja Bandello, hogy többje van hatvan négy-lovas kocsinál, kétlovas pedig számtalan sok, csupa gazdag selyem, tarka, aranynyal átszőtt takaróval, elannyira, hogy ha az asszonyok az utczán végig kocsiznak, az ember

[1] Hogy a *burla* tartózkodóbb lett, kitetszik a Cortigiano példáiból. L. II. Velencze 1549. fol. 96 ff. Firenzében a rosszfajtájú *burla* mégis addig tartotta magát, a meddig csak lehetett. Antonio Francesco Grazzini (kit il Lasca-nak neveztek, szül. 1503, megh. 1582) novellái, melyek 1550-ben Firenzében megjelentek, ennek tanúbizonyságai.

szinte azt hiszi, diadalmenet vonul át a városon, a hogy a rómaiaknál is szokásban volt, midőn triumphusban tértek haza.[1] Puha, rugékony ágyakkal, gyönyörű padló-szövetekkel, pipereszerekkel, a mikről még sehol egyebütt nincs szó, különösen a novella-íróknál ismerkedni meg.[2] A fehérnemű sokaságát és csinosságát többször különösen is kiemelik. Némely dolog már egyúttal a művészet körébe is tartozik ; csodálkozással veszszük észre, miként nemesíti meg a művészet minden oldalról a fényűzést, miként díszíti nemcsak a hatalmas pohárszéket és a könnyed állványt felséges edényekkel, a falakat a szőnyegek mozgékony pompájával, a csemegét végtelen sok plasztikus czukrász-süteménynyel, hanem miként vonja különösen az asztalos-munkát is csodálatos módon egészen a maga körébe. A középkor későbbi szakában az egész nyugat, mihelyt módja volt hozzá, hasonló utakon próbálkozott, azonban részint gyerekes tarka játékban, részint az egyoldalú góthikus díszítő stílben akadt meg, holott a renaissance szabadon mozog, minden feladatnak sajátos értelméhez alkalmazkodik és a résztvevők és megrendelők sokkal nagyobb köre számára dolgozik. Ezzel függ össze a mindenféle olasz díszítő-formák könnyű győzelme az északiak fölött a XVI. század folyamán, noha vannak e győzelemnek nagyobb és egyetemesebb okai is.

[1] *Bandello*, Parte II. Nov. 4., 9. — *Ariosto*, sat. III. 127. vsz.
[2] *Bandello*. Parte I. Nov. 3. III. 42. IV. 25.

HARMADIK FEJEZET.

A nyelv mint a társas érintkezés alapja.

A felsőbb társas érintkezésnek, mely itt mint művészi alkotás, mint a népélet legfelsőbb és öntudatos terméke lép fel, legfontosabb előfeltétele és alapja a nyelv.

A középkor virágzása idején a nyugati nemzetek nemessége azon volt, hogy az érintkezés, valamint a költészet számára „udvari“ nyelvet tartson fenn. Így Olaszországban is, a melynek tájnyelvei már korán oly igen szétágozódtak, a XIII. században volt egy úgynevezett „*Curiale*“, a melyet az udvarok és költőik közösen használtak. A döntő tény már most az, hogy ezt a „curialét“ öntudatos fáradozással valamennyi művelt ember nyelvévé és irodalmi nyelvvé tenni iparkodtak. A még 1300 előtt szerkesztett „száz régi novella“ bevezetése e czélját nyiltan bevallja. A nyelvet itt pedig világosan úgy tárgyalják, mint a mely a költészet alól felszabadult; a legfőbb, a mire törekszenek az egyszerűen világos, értelmileg szép kifejezés, rövid beszédekben, mondásokban és válaszokban. Ez olyan tiszteletben áll, mint valaha a görögöknél és araboknál: „Hányan vannak, kiktől egy hosszú életen keresztül egyetlen *bel parlare* (szépbeszéd) sem tellett!“

De a dolog, a mely szóban forgott, annál nehezebben

ment, mennél buzgóbban próbálták azt több oldalról is mozgatni. Dante e harcz kellő közepébe vezet be; irata „az olasz nyelvről“[1] nemcsak a nyelvre magára nézve fontos, hanem az első mű, mely egy modern nyelvről általában elmélkedik. Gondolatmenete és eredményei a nyelvtudomány történetébe tartoznak, a hol igen előkelő helyet foglalnak el örökre. Itt csak azt kell kiemelnünk, hogy jóval e mű írása előtt a nyelv már szükségképen mindennapi fontos életkérdés volt, hogy valamennyi tájbeszédet részrehajló előszeretettel vagy ellenérzéssel tanulmányoztak és hogy az egyetemes ideális nyelv születését a legnagyobb vajúdás kisérte.[2]

A legjavát persze Dante maga végezte nagy költeményével. A toscanai tájszólás lett voltaképen az új ideálnyelv alapja[3] Ha ezzel nagyon is sokat találtam mondani, úgy külföldi létemre elnézést kérek, midőn egy sokat vitatott kérdésben egyszerűen az uralkodó nézethez csatlakozom.

Meglehet, hogy e nyelvről való vita, a purismus az irodalomban és költészetben, ép annyit ártott, mint

[1] De Vulgari eloquio. *Boccaccio* szerint, vita di Dante 77. l. kevéssel halála előtt írta; v. ö. ezzel szemben *Wegele* megjegyzését, Dante 261. l. — Milyen gyors és észrevehetően változott a nyelv még az ő életében, arról a Convito elején nyilatkozik.

[2] Ide tartoznak oly kutatások is, minőket p. o. *Leonardo Aretino* (Epist. kiad. Mehus, II, 62. l. ff. Lib. VI. 10) és *Poggio* (Historiae disceptativae convivales tres, Opp. fol. 14. ff.) végeztek: vajjon azelőtt a nép és a tudósok nyelve azonegy volt-e? Leonardo tagadja a kérdést, Poggio, egyenesen elődje ellen fordulván, igenli. — V. ö. még L. B. Alberti kimerítő fejtegetését a „della famiglia“ bevezetésében, 3. könyv: az olasz nyelv szükséges voltáról a társas érintkezésben.

[3] L. a XVII. sz kitérést a szakasz végén.

használt, lehet hogy nem egy, különben igen tehetséges szerzőt megfosztott a kifejezés naivitásától. Mások meg, a kik a nyelvnek a szó legfőbb értelmében urai voltak, ennek pompásan hullámzó menetére és hangzására bízták rá magukat, mint a tartalomtól független előnyre. Ilyen hangszeren ugyanis még középszerű dallam is felségesen hangzik. De bárhogy álljon is a dolog, társadalmi tekintetben e nyelvnek nagy becse volt. Kiegészítése volt az a nemes és megfelelő fellépésnek általában; arra kényszerítette a művelt embert, hogy a mindennapi dolgokban is tartsa meg magaviseletét és szokatlanabb pillanatokban külső méltóságát. Persze sok piszok és gonoszság is takaródzott e classzikus ruhába, mint hajdan a legtisztább atticismusba, de a legfinomabb és a legnemesebb is benne találta meg hiteles kifejezését. Különösen fontos lett azonban a nyelv nemzeti tekintetben, mint ideális hazája a korán szétszaggatott ország valamennyi államabeli művelteknek.[1] Azonfölül a nyelv nemcsak a nemeseké volt, vagy bármely más rendé, hanem a legutolsó szegénynek is volt ideje és módja, hogy elsajátítsa, mihelyt akarta. Még manapság is (s talán inkább mint valaha) Olaszország oly vidékein, a hol különben a legérthetetlenebb tájszólás uralkodik, az idegent gyakran szegény embereknél és parasztoknál igen tiszta és tisztán beszélt olasz nyelv lepi meg és hiába erőlteti meg emlékezetét, nem tud hasonló tapasztalatra hivatkozni a megfelelő osztályok közt Francziaországban, még kevésbbé Németországban, a hol még a műveltek is a vidéki kiejtéshez ragaszkodnak. Persze az olvasni tudás Olaszországban sokkal elterjedtebb, mint a hogy az ember

[1] Így érti már *Dante*, De vulgari eloquio I. 17. és 18. fej.

némely tartomány egyéb állapotai után hinné; de mit érne ez azon általános és kétségbe nem vont tekintély nélkül, melylyel itt a tiszta nyelv és kiejtés, mint nagy és becses birtok iránt viseltetnek? Egyik vidék a másik után hivatalosan alkalmazkodott hozzá; Velencze, Milano és Nápoly is, még az irodalom virágzása idején, sőt részben éppen e miatt. Piemont még csak a mi századunkban, szabad elhatározásból, lett igazi olasz országgá, midőn a nemzet e legfontosabb birtokához, a tiszta nyelvhez csatlakozott.[1] A tájnyelvi irodalomnak már a XVI. század kezdete óta önként és szándékosan engedtek át bizonyos tárgyakat, még pedig talán nem csupa komikust, hanem komolyat is.[2] A stilus, mely ebben fejlődött, minden feladattal meg tudott birkózni. Más népeknél az ilynemű öntudatos szétválasztás csak sokkal később történt.

A műveltek felfogását a nyelv becséről, mint a felsőbb társas érintkezés közegéről, a cortigiano[3] igen tökéletesen mutatja be. Már akkor, a XVI. század elején voltak emberek, a kik szántszándékkal ragaszkodtak Dante és a többi toscanai írók avult kifejezéseihez, csak azért, mert avultak voltak. De hogy e kifejezésekkel élő beszédben is éljenek, az ellen a cortigiano szerzője már határozottan tiltakozik — mert Petrarcának és kortársainak csak

[1] Piemontban már sokkal előbb toscanai nyelven írtak és olvastak, csakhogy igen keveset írtak és olvastak.

[2] Azt is igen jól tudták, hová való a mindennapi életben a tájbeszéd és hová nem való. Giovanni Pontano a nápolyi trónörököst világosan óvja a használatától (*Jov. Pontan.* de principe). Tudvalevőleg az utolsó Bourbonok e tekintetben kevésbbé voltak aggódók. Egy milanói biboros kigúnyolását, a ki Rómában is ragaszkodott a tájszóláshoz, l. *Bandello*, Parte. II. Nov. 31.

[3] *Bald. Castiglione*, il cortigiano L. I. fol. 27. ff. A párbeszédes formából mégis mindenütt kitetszik a saját nézete.

nincsen nagyobb tekintélyük, mint Polizianónak és az ő kortársainak — sőt írásban sem akarja őket megengedni, minthogy ez csak a beszédnek egy módja. Erre következik azután természetesen az engedmény, hogy az a beszéd a legszebb, a mely a szépen megírt művekhez leginkább közeledik. Igen világosan van az a gondolat kifejezve, hogy a kiknek fontos mondani valójuk van, maguk formálják nyelvöket, és hogy a nyelv mozgékony és változó, mert élő valami. Használjanak tetszés szerinti szép kifejezéseket, csak a nép is használja még őket, olyanokat is, melyek nem Toscana vidékéről valók, sőt itt-ott franczia és spanyol kifejezéseket is, ha meghatározott dolgok számára a használat már elfogadta őket.[1] Így áll elő, szellemmel és gonddal, oly nyelv, mely ugyan nem tisztán régi toscanai, de igenis olasz, bőségben gazdag, mintegy gyönyörű kert telve virággal és gyümölcscsel. Igen lényegesen hozzátartozik a cortigiano általános virtuózitásához, hogy az ő finom módja, szelleme és költészete csakis ebben ez egészen tökéletes ruházatban lép a világ elé.

Minthogy a nyelv az eleven társalgás ügyévé vált, azért az archaisták és puristák minden erőfeszítésük

[1] De ebben tovább menni nem volt szabad a kelleténél. A satirikusok spanyol és Folengo (Limerno Pitocco álneve alatt) franczia kifejezéseket mindig csak a gúny kedvéért kevertek írásaikba. A komédiákban előfordul, hogy egy spanyol, teszem spanyolból és olaszból való zagyvalékot hadar össze. Nagyon kivételes dolog, hogy egy utczának Milanóban, melyet a franczíák ideién 1500—1512-ig, 1515—1522-ig, Rue belle-nek hívtak, ma is Rugabella a neve. A hosszú spanyol uralomnak alig látszik meg a nyoma a nyelven; épületeken és utczákon legfölebb itt-ott maradt meg egy alkirálynak a neve. Csak a XVIII. században jutott a franczia irodalom gondolataival sok fordulat és egyes kifejezés is az olaszba; a századunkbeli purismus azon volt s most is azon van, hogy őket megint kiírtsa.

mellett sem tudtak diadalmaskodni. Sokkal több és kitünőbb szerző és társalgó ember volt magában Toscanában, a kik ezek törekvésein magukat túl tették vagy gunyolódtak rajtok; az utóbbi, különösen akkor történt, ha az ilyen jámbor bölcs másunnan jött és velük, a toscanaikkal, akarta elhitetni, hogy a saját nyelvöket nem értik.[1] Már egy olyan írónak léte és hatása, mint Machiavelli, átszakította mindezeket a pókhálókat, a mennyiben hatalmas gondolatai, világos és egyszerű kifejezésmódjai egy olyan nyelven szóltak, melynek minden egyéb előnye meg volt inkább, csak az nem, hogy tiszta „trecentismo". Másfelől nagyon sok volt a felső-olasz, római, nápolyi stb., a kik bizonyára örültek neki, ha a kifejezés tisztaságának követelményeit írásban és társalgásban nagyon magasra nem csigázták. Teljesen megtagadják ugyan tájszólásuk nyelvi alakjait és kifejezéseit, és a külföldi könnyen álszerénységnek fogja tartani, ha p. o. Bandello gyakran ünnepélyesen tiltakozik: „nincs stilusom; nem irok a firenzeiek módjára, hanem sokszor barbár módra; nem vágyom a nyelvnek új díszt kölcsönözni; csak lombardi vagyok, sőt a liguri határról való".[2] Azonban a szigorú párttal szemben tényleg úgy állották meg legkönnyebben a helyüket, ha a magasabb igényekről határozottan lemondtak s helyette a nagy általános nyelvet a lehetőséghez képest a magukévá tették. Nem mindenki tehetett úgy, mint Pietro Bembo, a ki született velenczei létére teljes életében a legtisztább toscanai nyelven írt, de majdnem úgy, mintha idegen

[1] *Firenzuola*, opere I, az előszóban a női szépséghez, és II. a Ragionamentiben a novellák előtt.

[2] *Bandello*, Parte I, Proemio és Nov. 1 és 2. — Egy másik lombardi, az épen említett Teofilo Folengo az Orlandójában a dolgot tréfás gúnynyal intézi el.

nyelven írt volna, vagy mint Sannazaro, a ki nápolyi létére ép így cselekedett. Az volt a fődolog, hogy mindenki kénytelen volt élőszóban és írásban egyforma tisztelettel bánni a nyelvvel. E mellett elnézték a puristák fanatismusát, nyelvcongressusaikat[1] s más efféléket; kártékonyak igazán csak később lettek, midőn az eredetiség fuvalma az irodalomban különben is gyengült és még más, sokkal rosszabb befolyásoknak esett áldozatul. Végül szabadságában állott az Academia della Cruscának, hogy az olaszt holt nyelvként tárgyalja. Azonban annyira hatástalan volt, hogy a múlt században még a nyelv szellemi elfrancziásodását sem birta megakadályozni.

Ez a szeretett, kiművelt, minden lehető módon hajlékonnyá tett nyelv volt az, mely mint társalgás az egész társas érintkezés alapjául szolgált. Míg északon a nemesség és a fejedelmek szabad idejöket vagy magányosan, vagy harczban, dáridóban és czeremóniákban töltötték el, a polgárok meg játékban és testgyakorlásban, legfeljebb még versfaragással és ünnepségekkel — addig Olaszországban ezenfelül volt még egy neutralis pont, a hol bármily származású emberek, hacsak megvolt hozzá a tehetségük és műveltségük. magukat nemes formában társalgásra, komoly és víg dolgok megbeszélésére adhatták. Minthogy a vendéglátás itt mellékes volt, tompa elméjű és falánk egyéneket nehézség nélkül lehetett távol tar-

[1] Ilyent Bolognában akartak tartani 1531 végén, Bembo elnöklete alatt, miután egy korábbi kisérlet dugába dült. L. a levelet Claud. Tolomeihez, *Firenzuola* opere, II. k., mellékletek, 231. l. ff. Azonban itt alkalmasint nem annyira a purismusról van szó, mint a régi vitáról toscanaiak és lombardok között.

tani. 1550 felé Luigi Cornaro (a Trattato della vita sobria, Értekezés a józan életről cz. műve elején) azt panaszolja, hogy rövid idő óta Olaszországban a (spanyol) czeremóniák és bókolások, a lutherség és a dorbézolás harapódznak el. A mértékletesség és a szabad, könnyebb társalgás egyszerre tüntek fel. Ha a párbeszédek íróit szószerint vehetnők, akkor a lét legfelsőbb problémái képezték a kiváló elmék beszélgetésének legfőbb tárgyát, s legmagasztosabb gondolatokat, nem mint az északiaknál, rendszerint egyesek külön, hanem többen közösen produkálták volna. Azonban mi itt csupán a játszi s minden külön praetensio nélküli társas érintkezésre szorítkozunk.

NEGYEDIK FEJEZET.

A társas érintkezés felsőbb formája.

E forma, legalább a XVI. század elején, szabályosan szép volt és azon a hallgatag, sokszor azonban hangos szóval is helyeselt és előírt megjegyzésen alapult, a mely a czélszerűség és illendőség szerint szabadon igazodott el és a puszta illemnek, etikettnek egyenes ellentéte volt. Nyersebb körökben, a hol az ilyesmi az állandó szövetkezés jellegét öltötte, voltak alapszabályok és formális belépések is, mint p. o. firenzei művészek bolondos társaságaiban, melyekről Vasari beszél;[1] az ily együttlétel tette azután a legfontosabb akkori komédiák előadását is lehetővé. A pillanat könnyed társalgása ellenben örömest alkalmazkodott a szabványokhoz, a melylyeket esetleg egy hirneves hölgy rendelt el. Mindenki ismeri Boccaccio Decameronéjának bevezetését, és Pampineának a társaság fölötti uralkodását kellemes fictiónak tartja; bizonyára ez esetben is ilyesmiről van szó, noha

[1] *Vasari* XII, 9, és 11. l. Vita di Rustici. — Továbbá a korhely művészek emberszóló csoportja XI. 216. ff. Vita d'Aristotile. — Machiavelli Capitoli-i egy mulató társaság számára (opere minore 407. l.) a társulati alapszabályok komikus karikaturái, a felfordult világ módjára. Páratlan mind máig római művészek esti mulatságának amaz ismeretes leírása *Benvenuto Cellini*nél I. 30. fej.

egy sokszor előforduló valóságos gyakorlaton alapszik Firenzuola, a ki majd kétszáz évvel később (1523.) Boccaccióra való egyenes utalással hasonló módon kezdi novella gyűjteményét, bizonyára még sokkal közelebb jár a valósághoz, midőn társasága királynéjának valóságos trónbeszédet ad ajkára arról, hogy a tervezett közös vidéki tartózkodás alatt hogyan oszszák be idejöket — és pedig: a reggeli óra bölcsészeti beszélgetésekben fog eltelni, miközben egy magaslatra sétálnak; következik a lakoma[1] lant és ének mellett; azután hűs helyen egy ujonnan készült canzonét fognak szavalni, melynek thémáját mindig már az előző estén kitüzik; erre esti séta egy forráshoz, a hol helyet foglalnak és mindenki egy novellát beszél el; végül az estebéd és derült beszélgetések „olyanfélék, hogy mi asszonyok még elég tisztességesnek tarthatjuk őket, nektek férfiaknak meg nem kell hinnetek, hogy csak a borital sugalhatta". Bandello az egyes novellák bevezetéseiben vagy ajánlásaiban nem közöl ugyan ily fölavató beszédeket, a mennyiben a különféle társaságok, melyekben történeteit elmondják, már mint adott körök megvannak, azonban eléggé sejteti más módon, hogy a társas előfeltételek mily gazdagok, sokfélék és kedvesek voltak. Nem egy olvasó azt fogja hinni, hogy az oly társaságon, mely ily erkölcstelen elbeszéléseket képes volt meghallgatni, nincs sem nyerni sem veszteni való. Helyesebb lesz így fejezni ki a dolgot: mily biztos alapokon kellett a társas érintkezésnek nyugodnia, mely ama históriák mellett sem lazította meg kötelékeit, sem fel nem bomlott s közben komoly ügyek felett való

[1] A melyet alkalmasint délelőtt kell elképzelni 10 és 11 óra között. V. ö. *Bandello* Parte II. Nov. 10.

tárgyalásra és tanácskozásra mindig képes maradt. Mert a társas érintkezés magasabb formái iránti szükségérzet erősebb volt minden egyébnél. Nem szükséges itt azt az igenis ideálizált társaságot mértékül venni, melyet Castiglione urbinói Guidobaldo udvarán vagy Pietro Bembo az Asolo-kastélyban úgy mutat be, hogy azok a legfőbb érzelmekről és legmagasabb életczélokról elmélkednek. Éppen egy Bandellónak társasága azon frivolitásokkal egyetemben, melyeket eltür, legjobb mértékét szolgáltatja annak az előkelően könnyed magaviseletnek, általános jóindulatnak és igazi szabadelműségnek, valamint a szellemnek és a kecses költői és másféle műkedvelésnek is, mely e köröket éltette. Az ily társas érintkezés értékéről igen fontos útmutatást találunk abban, hogy a hölgyek, a kik e körök középpontját képezték, ez által híresek és nagytekintélyűek lettek, anélkül hogy ez jó hírüknek legkevésbbé is ártott volna. Bandello pártfogói közül p. o. Izabella Gonzaga, született Este (I. k. 56. l.), laza erkölcsű kisasszonyokból[1] álló udvara, nem pedig saját magaviselete miatt keveredett rossz hírbe; Giulia Gonzaga Colonna, Ippolita Sforza férjezett Bentivoglio, Bianca Rangona, Cecilia Gallerana, Camilla Scarampa és mások vagy egészen feddhetetlenek voltak, vagy különben való magukviseletére társadalmi hírük mellett senki súlyt nem helyezett. Olaszország leghíresebb hölgye, Vittoria Colonna (szül. 1490, meghalt 1547), Castiglione és Michelangelo barátnéja[2], éppenségel

[1] *Prato*, Arch. stor. III. 309. l. e nőkről azt mondja, hogy „alquante ministre di Venere".

[2] Tudósításokat életéről és néhány levelét l. v. *Reumont*, Vittoria Colonna. Freiburg im Breisgau 1881.

szent volt. A mi részletet ama körök szabad időtöltéséről a városban, villában, fürdőhelyeken fönntartottak, nem adható úgy elő, hogy belőle a többi Európa társas élete fölött való felsőbbségét tisztára láthatnók. De hallgassuk csak meg Bandellót[1] s aztán gondoljuk meg, lehetséges volt-e ilyesmi p. o. Francziaországban, mielőtt a társas érintkezés e módját éppen a Bandellóhoz hasonlók Olaszországból oda átültették volna.

A mi szellemi téren a legkimagaslóbb, bizonyára akkor is az ilyen szalónok közrehatása és rájuk való tekintet nélkül állott elő; azonban tévednénk, ha becsüket a költészet és művészet fejlődésére nagyon is kevésre becsülnők, mert ha egyebet nem, azt segítettek megteremteni, a mi akkoriban egyetlen országban sem volt meg: a productiók egyforma megítélését és az irántuk való érdeklődést. Azonfelül a társas érintkezés e módja már mint ilyen szükséges virágzása azon bizonyos műveltségnek és existentiának, a mely akkor olasz volt és azóta európaivá lett.

Firenzében a társas életre az irodalom és politika nagy befolyással volt. Lorenzo magnifico mindenekelőtt egy oly egyéniség, ki nem, mint az ember hinné, fejedelmihez hasonló állásánál, hanem rendkívüli mivoltánál fogva teljesen uralkodott a környezetén — éppen azáltal, hogy ez egymás közt annyira különböző embereket szabadon engedte mozogni.[2] Látni p. o. hogyan kiméli nagy házi tanítóját, Polizianót, s hogy a tudós és költő

[1] A fontosabb helyek: Parte II. Nov. 1., 3., 21., 30., 44. II. 19., 34., 55. III. 17. stb.

[2] V. ö. *Lor. magnif. de'Medici*. Poesie, I. 204. (a lakoma); 291 (a sólyomvadászat). — *Roscoe*, Viti di Lorenzo, III. 140. l. és a 17—19 sz. mellékletek.

nagy-úri modora csak alig-alig volt összeegyeztethető a szükséges korlátokkal, melyeket a háznak készülő fejedelmi rangja és az érzékeny feleségre való tekintet előírtak; igenám, de Poliziano a medicei dicsőség hírnöke és vándorló jelképe. Lorenzo aztán igazi Medici módjára örömét találja abban, hogy társas élvezeteit önmaga dicsőítse és monumentálisan leírja. A nagyszerűen rögtönzött „sólyomvadászat" tréfásan írja le társait, sőt a „lakomában" fölötte bohókás módon, azonban úgy, hogy a legkomolyabb érintkezésre való képességet világosan kiérezni. A „lakoma-"czím nem pontos; jobb volna így: hazatérés a szüretről. Lorenzo igen élvezetes módon, ugyanis Dante pokla szerint írt paródiában, írja le, hogyan találkozik többnyire a Via-Faënzában valamennyi jó barátjával egymás után, a kik többé-kevésbbé kapatosan térnek haza a faluról. Nagy komikai hatással van a 8. Capitolóban Piovanno Arlotto képe, a ki világgá indul elvesztett szomját megkeresni és e végett füstölthúst aggatott magára és egy heringet, meg egy karikasajtot, továbbá egy kis kolbászt és négy sardellát „e tutte si cocevan nel sudore" (és szinte főttek mind a verítékben").

Barátaival való komoly érintkezéséről bőven értesülünk Lorenzo levelezéséből és tudós és philosophiai társalgásairól szóló tudósításokból. A későbbi társas körök Firenzében jobbára csak theoretizáló politikai clubbok, melylyeknek egyúttal költői és bölcsészeti jellegük van, mint p. o. az úgynevezett platói akadémiának, midőn Lorenzo halála után a Ruccellaiak kertjeiben összegyül.[1]

[1] Cosimo Rucellairól, mint e kör középpontjáról a XVI. század elején v. ö. *Machiavelli*, Arte della guerra. L. I.

A fejedelmi udvarokon a társas érintkezés természetesen az uralkodó személyétől függött. A XVI. század kezdete óta persze már csak kevesen voltak és e tekintetben már nem igen lehetett jelentőségük. X. Leó igazán páratlan udvara Rómában székelt; oly egészen kivételes jellegű társaság volt ez, a milyennek az egész világtörténetben nincs párja.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A tökéletes társasági ember.

Az udvarok számára, voltakép azonban még inkább a saját maga kedvéért fejlődik ki a cortigiano, a kit Castiglione leír. Tulajdonkép a társaság ideális embere ő, a kit azon idők műveltsége legfőbb virágjának tekint s mint ilyet szükségképen megkövetel s inkább van az udvar az ő számára rendelve, mint ő az udvar számára. Mindent összevéve, az ilyen embernek semmiféle udvarnál nem lehetne hasznát venni, mert benne magában megvan az igazi fejedelem tehetsége s fellépése, és mert nyugodt, negédesség nélküli virtuózitása minden anyagi és szellemi dologban túlságos önállóságot biztosít számára. A belső ösztön, mely hajtja — noha a szerző ezt rejtegeti — nem vonatkozik a fejedelem szolgálatára, hanem saját tökéletesítésére. Egy példa fel fog erről világosítani: háborúban ugyanis[1] a cortigiano még hasznos s veszélylyel vagy buzdítással járó feladatokat is elhárít magától, ha azok nem stílszerűek és nem szépek, minő p. o. egy nyájnak elfogása; hiszen a mi őt háborúban való részvételre bírja, nem a kötelesség magában, hanem *l'honore* (a becsület). Erkölcsi helyzete a fejedelemmel szemben, a mint

[1] Il cortigiano, L. II. fol. 53. — A cortigianóról v. ö. fenn. 114. l.

a negyedik könyv előirja, igen szabad és önálló. Az előkelő szeretkezés elmélete (a harmadik könyvben) igen sok finom psychologiai megfigyelést tartalmaz, de java részében az általános emberi érdekek körébe tartozik; az ideális szerelem nagy, majdnem lyrai magasztalása pedig (a negyedik könyve végén) már éppen nem függ össze a mű speciális feladataival. De mint Bembo Asolanijában, itt is a műveltség rendkívüli magassága mutatkozik abban, hogy az érzelmeket mily finomultan és kicsiszoltan adják elő. A szó szoros értelmében persze nem szabad e szerzőket szavuknál fogni. Hogy azonban efféle beszélgetések az előkelőbb társaságban előfordultak, abban nincs kétség s hogy nem csupán a széptevés, de az igazi szenvedély is e mezben jelent meg, alább fogjuk látni.

A külső képességek közül a cortigianónál mindenekelőtt megkivántatnak az úgynevezett lovagi ügyességek a maguk tökéletességében, azonfelül azonban még egyéb is, a mit csak iskolázott, mindig egyenlő formák közt mozgó, az egyének legnagyobb versengésén alapuló udvar követelhetett, a milyen akkoriban Olaszországon kívül sehol sem volt még; sok egyéb pedig nyilván az egyéni tökéletességről való általános, majdnem elvont fogalmon alapszik. A cortigianónak minden nemes játékhoz értenie kell, továbbá az ugráshoz, versenyfutáshoz, úszáshoz, birkózáshoz; különösen szükséges, hogy jó tánczos és (mint magától értetődő) elegáns lovas legyen. Ezenfelül több nyelvet kell tudnia, az olaszt és latint mindenesetre, kell továbbá a szépirodalomról s a képzőművészetekről is fogalmának lenni; sőt a zenében a gyakorló virtuozitásnak is bizonyos fokát kivánják tőle, s a mellett titkolnia kell, hogy ez megvan benne. Igazán komolyan persze semmit sem vettek mindebből, kivéve a fegyverforgatást;

a soknak kölcsönös kiegyenlítődéséből áll éppen elő az absolut egyén, a melyben egyetlen tulajdonság sem uralkodik a többinek a rovására.

Annyi bizonyos, hogy a XVI. században az olaszok mint elméleti irók és mint gyakorlati tanítók egyaránt oktatói voltak a nyugat összes országainak a nemesebb testi ügyességekben, valamint a felsőbb társasági illendőségben. Lovaglásban, vívásban és tánczban rajzokkal ellátott művek és oktatások útján ők voltak a hangadók; a tornát külön válva a harczi gyakorlástól, valamint a puszta játéktól, talán legelőször Vittorino da Feltre (I. k. 292. l.) tanította s ez aztán hozzátartozott a felsőbb neveléshez.[1] Döntő e mellett az, hogy módszeresen tanították; micsoda gyakorlatok fordultak elő, hogy vajjon a melyeket most kedvelnek, akkor is ismeretesek voltak-e, nincs módunkban megállapítani. De hogy az erőn és ügyességen kívül mennyire tekintették czélnak a kellemet is, nemcsak a nemzetnek egyébként ismeretes gondolkodásából, hanem biztos értesülésekből is kitűnik. Elegendő a nagy montefeltroi Federigóra (I. k. 50. l.) emlékeztetnünk, a ki reá bizott fiatal emberek esti játékait vezette.

A nép játékai és versenygyakorlatai alig különböztek lényegesen a többi napnyugati népekéitől. Tengerparti városokban természetesen hozzájárult a versenyevezés, s a velenczei regatták már korán híresek voltak. Állítólag ezek a Lidóra való utazás alkalmából álltak elő, a hol kézijjal szoktak lőni; a szt. Pál napi nagy általános regattát 1315 óta törvény írta elő.[2] Olaszország classzikus

[1] L. a XVIII. sz. kitérést a szakasz végén.

[2] *Sansovino* Venezia, fol. 172. ff. — Azelőtt Velenczében sokat lovagoltak is, mielőtt az utczákat kikövezték és a vízszintes fahidak

játéka tudvalevőleg a labdajáték volt, és az is maradt s valószinű, hogy ezt már a renaissance idejében sokkal nagyobb buzgósággal és fénynyel gyakorolták, mint másutt Európában. De nem igen lehetséges ez állítás támogatására határozott tanúbizonyságokat összehozni.

E helyen kell a zenéről[1] is szólnunk. A compositio már 1500 körül túlnyomóan a németalföldi iskola kezeiben volt, a melyet munkáinak rendkívüli mesteri és csodálatos volta miatt megbámultak. De volt már e mellett olasz zene is, a mely mostani hangérzetünkhöz kétségtelenül valamivel közelebb állott. Félszázaddal később Palestrina lép fel, a kinek hatalma ma is uralkodik minden elmén; azt is halljuk, hogy nagy újító volt, azonban vajjon ő vagy mások tették-e meg a döntő lépést a modern világ hangnemébe, azt nem fejtegetik oly módon, hogy laikus magának a tényállásról tiszta fogalmat alkothatna. Midőn tehát a zenei compositio történetét teljesen mellőzzük, próbáljuk meg a zene állását az akkori társadalomban kikutatni.

Fölötte jellemző a renaissancera és Olaszországra mindenekelőtt a zenekar gazdag specializálása, új hangszerek, azaz hangnemek keresése és — szoros össze-

helyébe magasan boltozott kőhidakat építettek. Még *Petrarca* (Epist. seniles, IV. 3. Fracassetti, I. k. 227. l. ff. és Fr. jegyzetei 235. l. ff.) 1364-ben egy gyönyörű lovagtornát ír le, mely a Márkus terén folyt le; Steno doge pedig 1400 körül oly pompás istállót tartott, mint akármelyik olasz fejedelem. De a lovaglás e tér körül már 1291. óta rendszerint el volt tiltva. — Később a velenczeieknek persze az volt a hírük, hogy rossz lovaglók. V. ö. Ariosto Sat. V. 208. vsz.

[1] V. ö. a XIX. sz. kitérést a szakasz végén.

köttetésben vele — a virtuózság, azaz az egyéninek érvényesülése bizonyos hangszereken.

Azon hangszerek közt, melyek egy egész harmoniát kifejezhetnek, nemcsak az orgona van oly korán elterjedve és tökéletesítve, hanem a megfelelő húros hangszer is, a *gravicembalo* vagy *clavicembalo;* efféle példányokat a XV. század elejéről tudvalevőleg most is őriznek még, mert a legnagyobb festők díszitették azokat képeikkel. Egyébként a hegedű állt első helyen és már nagy hírnévhez juttathatta müvelőjét. X. Leónál, a kinek már biboros korában tele volt a háza énekesekkel és zenészekkel s a ki mint zeneértő és közreműködő is nagy tekintélyben állott, híresek lettek a zsidó Giovan Mária és Jacopo Sansecondo; az elsőnek Leó grófi czímet és egy városkát ajándékozott[1] az utóbbiról pedig azt hiszik, hogy Rafael Parnassusán az Apolló őt ábrázolja. A XVI. század folyamán azután mindenféle nevezetességek állnak elő és Lomazzo (1580 körül) három-három híressé lett virtuózt említ énekre, orgonára, lantra, lyrára, viola da gambára, hárfára, cziterára, kürtre és harsonára; azt kivánja, hogy képöket magukra a hangszerekre fessék.[2] Ilyen

[1] Leonis vita anonyma, *Roscoe*, kiad. Bossi, XII. 171. l. Vajjon ez-e a Sciarra-képtár hegedűjátékosa? Gerdes lantoskönyvében 1552-ből tizennégy szám van Giovan Máriától. — Egy Giovan Maria de Cornettót dicsőít Orlandino, Milano 1584. III. 27.

[2] *Lomazzo*, Trattato dell'arte della pittura, 347. l. ff. Az utolsó nyilatkozatot nem találni a szövegben. Talán a befejező mondatnak a félreértése: Et insieme vi si possono gratiosamente rappresentar convitti et simili abbellimenti, che il pittore leggendo i poeti et gli historici può trovare copiosamente et anco essendo ingenioso et ricco d'invenzione può per se stesso imaginare? — A lyránál említtetik Lionardo da Vinci is, úgyszintén ferrarai Alfonso (herczeg?). A szerző általában összefoglalja a század kitünőségeit. Több zsidó is van köztük.

sokoldalú, összehasonlító ítélet e korban Olaszországon kívül bizonyára teljességgel képzelhetetlen, bár meglehet, hogy ugyanazok a hangszerek majd mindenütt előfordultak.

A hangszerbeli gazdagság továbbá különösen abból világlik ki, hogy érdemes volt ritkaság okáért belőlük gyűjteményeket állítani össze. A rendkívül zenekedvelő Velenczében[1] volt több is ilyen, és ha néhány virtuóz ilyen helyen találkozott, nyomban megvolt a hangverseny. (E gyűjtemények egyikében antik ábrák és leírások után készített sok zenehangszert lehetett látni, de arról nem tudunk meg semmit, játszathatott e rajtok valaki és milyen hangot adtak.) Nem szabad felednünk, hogy az ily tárgyak egy részének ünnepies és pompás külsejük volt, és hogy szépen lehetett őket csoportosítani. Ez okból másféle ritkaságok és műtárgyak gyűjteményeiben is érdekes ráadásként szoktak szerepelni.

A zenélők maguk, a voltaképi virtuózokon kívül, vagy egyes zenekedvelők, vagy ilyenekből álló egész zenekarok, nem egyszer mint „Akadémia" testületszerűleg összeállítva.[2] Sok képzőművész a zenében is

A XVI. század korábbi és későbbi nemzedékre osztott híres zenészeinek leggazdagabb felsorolását lásd Rabelais, a IV. könyvhöz való „új prologus"-ban. Egy virtuózt, a vak firenzei Francescót (megh. 1390.) Velenczében az ott tartózkodó cziprusi király már korán babérkoszorúval koronázta.

[1] *Sansovino*, Venezia, fol. 138.: è vera cosa, che la musica ha la sua propria sede in questa città. Ugyane műkedvelők persze hangjegykönyveket is gyűjtöttek.

[2] A veronai Academia de' filarmonici-t már *Vasari* említi XI. 133. San Michele életében. — Lorenzo magnifico köré már 1480-ban egy 15 tagból álló „összhangiskola" gyűlt, közöttük a híres orgonajátszó és orgonaépítő Antonio Squarcialupi, kit az idegenek mindenünnen

jártas, sőt némelykor mester is volt. Előkelő embereknek nem tanácsolták a fúvó hangszereket, ugyanazon okoknál fogva[1] melyek tőlük állítólag valamikor Alcibiadest, sőt magát Pallas Athénét is elriasztották; az előkelő társas érintkezés a zenét vagy magában, vagy a hegedű kiséretével szerette; a vonós négyest[2] is, valamint a sokoldalúság kedvéért a zongorát; de nem szerette a többhangú éneket, „mert egyetlen hangot sokkal jobban lehet hallani, élvezni és megítélni". Más szókkal, minthogy az ének minden conventionális szerénysége mellett is (143. l.), az egyes társasági embernek a bemutatása vagy feltüntetése, azért jobb, ha mindeniket külön látjuk (és halljuk). Hiszen fölteszik, hogy az ének nyomában a hallgatóság női részében a legédesebb érzések kelnek, és azért az öreg embereket határozottan óvják tőle, ha még oly szépen játszanának vagy énekelnének is. Nagyon fontos volt, hogy az egyes ember hangból és alakból harmonikusan egyesült benyomást idézzen elő. A compositiónak, mint magában megálló műremeknek elismeréséről e körökben nincs is szó. Ellenben előfordult, hogy a szavak tartalma magának az énekesnek szörnyű sorsát írta le.[3]

fölkerestek. Megénekelte *Ang. Poliziano*, kiad. Isidoro del Luego 154. l. V. ö. *Delécluze*. Florence et ses vicissitudes, II. k. 256. l. és egyes kimerítő részleteket: *Reumont*, Lorenzo di Medici I. 177. l. ff. II. 471—473. l. *Marsilio Ficino* p. o. részt vett e gyakorlatokban s leveleiben (Epist. I. 73. III. 52. V. 15.) érdekes rendszabályokat közöl a zenéről. Ugylátszik Lorenzótól örökölte fia, X. Leó lelkesedését a zene iránt. Legidősb fia Pietro szintén nagyon szerette a zenét.

[1] Il cortigiano, fol. 56. v. ö. fol. 41.

[2] „Quattro viole da arco" a műkedvelésnek bizonyára magas s akkoriban a külföldön igen ritka foka.

[3] *Bandello* Parte I. Nov. 26. Antonio Bologna éneke Ippolita Bentivoglio házában. V. ö. III. 26. A mi kényes korunkban az ilyet

Az előkelőbb, valamint a közép rendek e műkedvelése Olaszországban nyilvánvalóan elterjedtebb és egyúttal a voltaképi művészettel sokkal közelebbi rokonságban volt, mint bármely más országban. A hol társas érintkezést írnak le, mindenütt emlegetik, még pedig nyomatékosan, az éneket és a lantverést; száz meg száz arczkép úgy mutatja be az embereket, gyakran többeket együtt, a mint muzsikálnak, vagy legalább a lanttal vagy más egyébbel kezükben; s még az egyházi képeken is mutatják az angyalok hangversenyei, mily megszokott volt a festők előtt a muzsikálók eleven megjelenése. Hallani p. o. egy Antonio Rota nevű lantverőről Páduában (megh. 1549.), a ki óraadásból meggazdagodott és egy lantiskolát ki is nyomatott.[1]

Abban az időben, mikor opera még nem létezett, mely a zenei géniust központosította és monopolizálta volna, e foglalkozást vagy időtöltést bizonyára szellemesnek, sokoldalúnak és meglepően sajátságosnak képzelhetjük. Más kérdés, élvezetet találnánk-e még a hangok e világában, ha újra hallanók.

a legszentebb érzelmek profanatiójának mondanák. V. ö. Britannicus utolsó énekét, *Tacit.*. Annal. XIII. 15.). — A recitatio, lant vagy mély hegedű kisérete mellett, a tudósításokban nehezen különböztethető meg a voltaképi énektől.

[1] Scardeonius. id. h.

HATODIK FEJEZET.

A nő állása.

A renaissance magasabb társas érintkezésének megértéséhez végül még szükséges megemlítenünk, hogy az asszonyt a férfiúval egyenrangúnak tekintették.[1] Világért sem szabad magunkat megtévesztetnünk a szépnem képzelt alárendeltségéről szóló, szőrszálhasogató és részben rosszindulatú vizsgálódásoktól, melyekkel a párbeszédíróknál itt-ott találkozni;[2] attól sem, hogy a férfi elég gyakran egyeduralkodónak van feltüntetve, mint midőn p. o. Pandolfini közvetlenül az esküvője után megmagyarázza a feleségének, minő kötelességeket kell majd teljesítenie s e szavakkal bocsátja el magától: „Jegyezd meg mindezt, mert jövőben erről mitsem fogok többé neked szólni;“[3] ép oly kevéssé az oly gúnyolódások által, minőket Ariosto harmadik satyrájában olvasunk,[4] a ki a nőt veszedelmes nagy gyermeknek nézi, a kivel a férfinak

[1] Nők életrajzait l. e mű I. k. 201. és 229. l. ff. Összevetendő még *Attilio Hortis* kitünő munkája: Le donne famose descritte da Giovanni Boccacci. Triest 1877. Különösen még *Janitschek*: Vorträge 48—73. és 110 l. ff., a kinek köszönettel fogadott adatait a következőkben felhasználtam.

[2] L. a XX. sz. kitérést a szakasz végén.

[3] *Vesp. Biticci* Agn. Pandolfini életében.

[4] Annibale Maleguccióhoz intézve, közönségesen 5. és 6-iknak jelzik.

bánni kell tudnia, noha tőle egy örvény választja el. Ez utóbbi bizonyos tekintetben csakugyan igaz; éppen *mert* a kifejlődött nő a férfiúval egyenrangú volt, a házasságban az, a mit szellemi és lelki közösségnek, vagy magasabb kiegészítésnek mondanak, nem juthatott úgy virágzásra, mint később az észak erkölcsös világában. Mindenek előtt a nő műveltsége a legmagasabb rangúak közt lényegileg ugyanaz, mint a férfié. A renaissancekori olasz legkevésbbé sem habozik az irodalmi, sőt a philologiai oktatást is a fiúkra és lányokra egyformán kiterjeszteni (I. k. 3. szakasz, 6. fej.); minthogy ez új-antik műveltségben az élet legfőbb javát látták, nem sajnálták a leányoktól sem. (Persze olyanokban sincs azonban hiány, a kik a leányok számára lényegileg más nevelést kivántak, mint a fiúk számára s a kik a tudós dolgokban való túlságos foglalkozástól a nőket óva intették.)[1] Láttuk minő virtuozitásra tettek szert még fejedelmek leányai is a latin beszédben és írásban (I. k. 3 szakasz, 7. fej.).[2] Némely nők, mint Isotta Nogarolla[3], Guarino barátnéja, azért nem mentek férjhez, hogy kizárólag tudós tanulmányoknak szentelhessék magukat; csak kevesen foglalkoztak művészettel, mint Catarina de'Vigri (megh. 1463.) és Properzia Rossi (megh. 1530.) s ezek közül csak az utóbbi tett szert különös nevezetességre. Mások meg legalább

[1] L. a XXI. sz. kitérést a szakasz végén.

[2] Midőn *Beatrix* magyar királyné, nápolyi herczegnő, 1485-ben Bécsbe ért, latin üdvözlő beszéddel fogadták és „arrexis diligentissime aures domina regina saepe cum placida audierat, subridendo". *Aschbach*, Geschichte der Wiener Universität, II. k. 10. l. jegyz.

[3] Isotta Nog.-ról l. *Rosmini* II. 67. ff; *Voigt*, Pius II. III., 515. ff. és magyarul Ábel Jenőtől. (Ford.)

a férfiak olvasmányaiban vettek részt, hogy az ókor dologi tartalmát, mely a társalgásnak túlnyomóan tárgya volt, követhessék. Ismét mások komoly vallásos és erkölcsphilosophiai kérdések vitatásában vettek részt, p. o. az Antonio Alberti firenzei villájában lefolyt beszélgetésekben (1389.), a hol a szép Cosa, ki egyszer győztes maradt, elvül hirdette: „A firenzei nők azon vannak, hogy beszédben és cselekvésben saját erejüknél fogva haladjanak, nehogy a férfiak őket elámíthassák“.[1] Ehhez járul továbbá az olasz költészetben való tényleges részvétük, canzonék, szonettek és rögtönzések szerzésével, a mi által a velenczei Cassandra Fedele óta (1455—1558-ig, első költeményei a XV. század végén jelentek meg) a nők egész sora híressé lett; Vittoria Colonna (138. l.) meg éppen halhatatlannak mondható. Ha van, a mi fenti állításunkat bizonyítja, úgy e teljesen férfias hangú, női költészet az. Szerelmi szonettek, valamint vallásos költemények oly határozottan, világosan vannak fogalmazva és többnyire oly távol állnak a rajongás gyengéd félhomályától, valamint a műkedvelőitől, is a mi rendszerint a női költészettel vele jár, hogy teljességgel férfi műveinek tartanók őket, ha nevek, tudósítások és határozott külső jelek az ellenkezőjét nem bizonyítanák.

Mert magasabb rangú nőkben a műveltséggel az egyéniség is fejlődik, egészen azon a módon, mint a férfiakban, míg Olaszországon kívül egész a reformáczióig az asszonyok, sőt maguk a fejedelmi nők is, személyök szerint még alig lépnek előtérbe. Kivételek, mint a bajor Isabeau, anjoui Margit, castiliai Isabella stb. is csak egészen kivételes viszonyok közt, sőt csupán mintegy akaratuk elle-

[1] Il Paradiso degli Alberti, kiad. Weselofski, II. 33. l.

nére jelennek meg. Olaszországban már az egész XV. században az uralkodók és különösen a condottierék nejének majd egytől-egyig külön physiognomiájuk van, és a nevezetességből, sőt a hírnévből kiveszik a maguk részét. (I. k. 186. l.) Ehhez járul idővel egész csoportja a különféle híres asszonyoknak (I. k. 201. l.), ha kiválóságuk csak abban állt volna is, hogy bennök képesség, szépség, nevelés, jó erkölcs és jámborság teljesen összhangzatos egészet alkotott. Valami külön, tudatos „emancipatióról" nincs is szó, mert a dolog magától értetődött. A rangbeli nőnek, akkor egészen úgy, mint a férfinak, befejezett és minden tekintetben kialakult egyéniségre kellett törekednie. Ugyanazon lefolyás az elmében és szívben, mely a férfiút tökéletessé teszi, az tegye a nőt is tökéletessé. Tényleges irodalmi működést nem kivánnak tőle s ha költőnő, a léleknek valamely hatalmas riadóját várják, de nem különös intimitásokat, naplók vagy regények alakjában. A közönségre ezek a nők nem gondoltak; mindenekelőtt kiváló férfiaknak kellett imponálniok [1] és ezek önkényének határt szabniok.

A legnagyobb dicséret, melylyel akkoriban a nagy olasz nőket illetik, az, hogy férfias szellemük, férfias elméjük van. Elég a legtöbb nőnek férfias magatartását a hősköltemények ben, különösen Bojardónál és Ariostónál megfigyelnünk, hogy észrevegyük, hogy itt határozott ideálról van szó. A „virago" (férfias nő) czíme,

[1] *Ant. Galateo*, epist. 3 a fiatal Bona Sforzához, ki utóbb Zsigmond lengyel királynak lett a felesége: Incipe aliquid de viro sapere, quoniam ad inperandum viris nata es . . . Ita fac, ut sapientibus viris placeas, ut te prudentes et graves viri admirentur, et vulgi et muliercularum studia et judicia despicias stb. . . . Egyébként is igen érdekes levél. *Mai,* Spicileg. rom. VIII. 532. l.

melyet a mi századunk igen kétértelmű bóknak tart, akkoriban tiszta dicsőség volt; ezt a czímet használja p. o. bergamói Jakab azokról az asszonyokról, a kiket leginkább dicsér. Ezt viselte teljes fénynyel Caterina Sforza (szül. 1462-ben), neje, azután özvegye Girolamo Riariónak, a kinek örökét, Forlit, először gyilkosainak pártja ellen — a kiken tulajdon kezével véres boszút vett — azután később Caesare Borgia ellen teljes erejével megvédelmezte; egy asszony, a ki katonái fölött naponként szemlét tartott, diplomácziai ügyességével Machiavelli első követségi útját meghiúsította s a ki nyomorgatóinak, kik azzal akarták megfélemlíteni, hogy gyermekein fognak boszút állni, majdnem czinikusan azt válaszolta: hát jó, akkor másokat fog szülni. Végre legyőzetett, de megtartotta valamennyi földiének bámulatát és a „prima donna d'Italia" nevet.[1] Az efajta hősiségnek egy-egy vonását a renaissance kornak még több különböző nőjében fölismerhetni, noha egyiknek sem volt többé ily alkalma, hősnek bizonyulnia. Izabella de Gonzaga (I. k. 56—57. l.) egészen világosan elárulja e vonást, nem kevésbbé Clarice a Medici házból, Philippo Strozzi neje, a kinek több mint női szellemét, több mint női ékesszólását a krónikairók dicsőítik, továbbá Mirandula grófnője, a ki városa elfoglalójának, II. Gyula pápának, kihívóan mondja, hogy nemsokára vissza fog térni a helyre, a honnan most elűzi.[2]

Az ilyen nők azután persze a maguk körében igenis

[1] Igy van a főjelentésben: Chron. venetum, *Murat.* XXIV. Col. 121; virago u. i. 128. l. V. ö. Infessura, *Eccard,* scriptt. II. Col. 1981. Arch. stor. Append. II. 250. l.; *Gregorovius* levéltári följegyzése VII. 437. l. 1. jegyz. *Villari* Machiavelli I. 325—330. l.

[2] V. ö. *Ranke,* Historisch-biographische Studien, Lipcse 1878. 371. l. 2. jegyz. *Brosch,* Julius II. 316. l.

beszélhettek el olyan novellákat, milyenek a Bandellóéi, a nélkül hogy a társas érintkezés általa kárát látta volna. Ez érintkezésnek uralkodó géniusza nem a mai nőiesség, azaz a tisztelet bizonyos föltevések, sejtések és mysteriumok előtt, hanem tudata az energiának, a szépségnek és a veszedelmes, végzettel terhes jelennek. Innen van, hogy a legkimértebb világi formákkal oly valami társul, a mit a mi századunk szemérmetlenségnek tart,[1] pedig mi ennek csak ellensúlyát, t. i. az akkori Olaszország uralkodó asszonyainak hatalmas egyéniségét nem tudjuk többé elképzelni.

Hogy az összes értekezések és párbeszédek összevéve nem tartalmaznak erre vonatkozólag döntő nyilatkozatot, magától értetődő, bármily terjedelmes vitákat folytatnak is a nők állásáról és tehetségeiről és a szerelemről.

A mi e társaságnak általában hiányzott, úgy látszik, a fiatal lányok koszorúja volt,[2] a kiket onnan minden

[1] És némelykor az is. Hogyan kellett a nőknek ilyen elbeszélésekkor viselkedniök, tanítja a cortigiano L. III. fol. 107. l. Hogy azoknak a hölgyeknek is kik az ő párbeszédeinél jelen voltak, már kellett tudniok, hogyan viselkedjenek, mutatja p. o. a kényes hely L. II. fol. 100. — A mit a cortigiano ellenpárjáról, a Donna di palazzóról mondanak: hogy se dévajkodó társaságot ne kerüljön, se illetlen dolgokat száján ki ne szalaszszon, azért nem döntő, mert a palotahölgy sokkal inkább szolgálója a fejedelemasszonynak, mint a cortigiano szolgája a fejedelemnek. — Bandellónál I. nov. 44. Bianca d' Este meséli el ősének, ferrarai Niccolònak és Parisinának iszonyatos szerelmi történetét. — Azok a történetek is, melyeket a Decameronban nők mondanak el, példái az ily szemérmetlenségnek. Bandellóról l. fenn. 133. i. és az összeállítást Landaunál, Beiträge zur Geschichte d. ital. Novelle, Bécs, 1875. 101. l. 32. jegyz.

[2] *Sansovino*, Venezia. fol. 152. ff. Hogy a világlátott olaszok mennyire tudták a szabad társalkodást az angolországi és németalföldi leányokkal megbecsülni, mutatja *Bandello* II. Nov. 42. és IV. Nov.

módon távol tartottak még akkor is, ha nem nevelték őket kolostorban. Nehéz megmondani, vajjon távollétük okozta-e a beszélgetés nagyobb szabadságát, vagy megfordítva ez-e amazt.

A kéjhölgyekkel való érintkezés is némelykor látszólag lendületet vesz, mintha a régi athéniek viszonya a haeterákhoz megújulna. A híres római kéjhölgy Imperia (megh. 1511.) szellemes és művelt nő volt, kit egy bizonyos Domenico Campana megtanított szonetteket csinálni, s ki a zenéhez is értett.[1] Ha P. Aretino azt mondja egy kéjhölgyről, hogy könyv nélkül tudja egész Petrarcát és Boccacciót, és Vergil, Ovid, Horácz és ezer más szerző számtalan szép latin versét, bizonyára csak kevéssé túloz; más egykorú vigjátékíró is tanúskodik ily asszonyok műveltsége mellett.[2] A spanyol eredetű szép Isabella de Lunát legalább mulatságosnak tartották, egyébként vegyüléke volt a jószivűségnek és szörnyű szemtelen pletyka-nyelvnek, a mi nem egyszer kellemetlen helyzetbe sodorta.[3] Milanóban ismerte Bandello a felséges Catherina di San Celsót[4] a ki gyönyörűen játszott és énekelt és verseket szavalt. Mindebből kitetszik, hogy azok a híres és szellemes férfiak, kik e nőket meglátogatták és időnként velük éltek, tőlük szellemi követelések kielégítését is várták, s hogy a híresebb kéjhölgyekkel

27. — A velenczei és olasz nőkről általában Yriarte fenn idézett művét, 1874. 50. l. ff.

[1] *Paul. Jov.* de rom. piscibus, 5. fej. — *Bandello*, Parte III. Nov. 42. (*Gregorovius* VIII. 278. ff.)

[2] *Aretino*, Ragionamento del Zoppino, 327. l. *Alamanni*, La Flora. *B. Varchi*, La suocera.

[3] *Bandello* II. 51. IV. 16.

[4] *Bandello* IV. 8.

szemben általában nagy figyelmet tanúsítottak ; a viszony megszakítása után is törekedtek jó véleményüket megóvni,[1] mert az elmúlt szenvedély mégis örökké tartó jelentékeny benyomást hagyott hátra. Egészben azonban ez az érintkezés szellemi értelemben nem jő tekintetbe a megengedett hivatalos társas érintkezés mellett, s a nyomok, melyeket a költészetben és irodalomban hátrahagy, túlnyomóan botrányosak. Sőt csodálni való, hogy az idetartozó 6800 személy közül, a kik 1490-ben — tehát a syphilis föllépte előtt — Rómában éltek,[2] alig emelkedik ki csak egy is szellem vagy magasabb tehetség dolgában; a fenn említettek csak a rá következő időszak utánból valók. A nyilvános nők életmódja, erkölcse és philosophiája különösen az élvezet, nyereség, vágy és mélyebb szenvedély gyors váltakozása, valamint egyes előrehaladottabb korúak képmutatása és gonoszsága talán legjobban van Giraldi azon novelláiban rajzolva, melyek Hecatommithijének bevezetésül szolgálnak ; Pietro Aretino ellenben Ragionamentijében alkalmasint inkább a maga bensejét festi híven, mint ama szerencsétlen osztályét.

A fejedelmek ágyasai, mint a fejedelemség alkalmából már kifejtettem (I. k. 68. l.), tárgyai költőknek és művészeknek és azért az ő koruk és az utókor előtt személy szerint ismeretesek, míg Alice Perriesről, Clara Dettinről (hódító Frigyes ágyasáról) alig maradt fenn több a névnél, Ágnes Sorelről meg inkább koholt mint igaz német *minne*-mese. Másképp áll már azután a dolog Francziaország királyai, I. Ferencz és II. Henrik szeretőivel a renaissance idején.

[1] Igen jellemző példáját l. *Giraldi* Hecatommithi VI. Nov. 7.

[2] L. a XXII. sz. kitérést a szakasz végén.

HETEDIK FEJEZET.

A háztartás.

A társas érintkezés után a renaissancekori háztartás is megérdemel egy tekintetet. Általában hajlandók vagyunk az akkori olaszok családi életét a nagy erkölcstelenség miatt elzüllöttnek tartani; a kérdés ez oldala a következő szakasznak lesz a tárgya. Egyelőre elegendő arra utalni, hogy a hitvesi hűtlenség amott korántsem hat a családra oly pusztítólag, mint északon, valameddig abban bizonyos határokat át nem lépnek.

Középkorunk háztartása az uralkodó népszokás eredménye volt, vagy ha úgy tetszik, magasabb természeti productum, mely a népfejlődés ösztönein és az életmód behatásán nyugodott, a rang és vagyonhoz képest. A lovagság a maga fénykorában a háztartást érintetlenül hagyta; élete abban állott, hogy megfordult az udvaroknál. és a háborúkban; hódolata rendszeresen más asszonynak, nem a ház asszonyának szólott, otthon a kastélyban aztán miatta történhetett akármi. A renaissance az első, mely a háztartást öntudattal rendezetté, sőt művészi alkotássá akarja tenni. Igen fejlődött mezőgazdaság (I. k. 101. l.) és a házak észszerű építésmódja is segíti ebben, a fődolog azonban okos

elmélkedés az együttélés, a nevelés, a berendezés és kiszolgálás összes kérdéseiről.

A legbecsesebb okirat erre nézve L. B. Albertinek párbeszéde a ház vezetéséről.[1] Egy atya beszél felnőtt fiaihoz, kiket egész eljárásába beavat. Egy nagy és bőséges háztartásba látunk be, mely okos takarékosság és mértékletes élet mellett sok nemzedékre kihatólag boldogságot és jóllétet igér. Tekintélyes földbirtok, mely termékeivel a ház asztalát ellátja és az egésznek alapját teszi, iparos foglalkozással, selyem- vagy gyapjuszövéssel van összekötve. Lakás és táplálkozás fölötte szolidak; a mi a berendezéshez és befektetéshez tartozik mind nagy, tartós és értékes legyen, a mindennapi élet benne meg oly egyszerű, a mint csak lehet. A többi költség a legnagyobb becsületbeli kiadásoktól a kisebb fiúk zsebpénzeig evvel mind észszerű, nem conventionális viszonyban áll. A legfontosabb pedig a nevelés, melyet a háziúr korántsem egyedül a gyermekeknek, hanem az egész háznak ad. Mindenekelőtt nejét bátortalan, óvatos őrizet alatt nevelt leányból a szolganép biztos uralkodónéjává, háziasszonnyá képezi, azután fiait minden fölösleges keménység nélkül[1] neveli gondos felügyelettel és rábeszéléssel „inkább tekintélylyel“, mint hatalommal, végül alkalmazottjait és szolgáit is ily elvek szerint választja és bánik velük, hogy a házat örömmel és hűséggel szolgálják.

Még egy vonást kell kiemelnünk, mely e könyvecskének korántsem sajátja, de benne különös lelkesedéssel van kiemelve; a művelt olasznak szeretetét a falusi

[1] Trattato del governo della famiglia. V. ö. e mű I. k. 187. l. 1. jegyz.

[2] L. a XXIII. sz. kitérést a szakasz végén.

élethez.[1] Északon akkoriban a nemesek falun éltek várkastélyaikban, az előkelőbb szerzetes rendek gondosan elzárt kolostoraikban; a leggazdagabb polgár pedig télen-nyáron a városban lakott. Olaszországban ellenben, legalább a mi bizonyos városok[2] környezetét illeti, részint a politikai és rendőri biztonság volt nagyobb, részint a hajlam a künn való tartózkodáshoz oly hatalmas, hogy a háború esetén szenvedett károkba belenyugodtak. Igy állt elő a jómódú városinak mezei laka: a villa. A régi rómaiságnak pompás öröksége éled itt fel újra, mihelyt a jómód és műveltség a nép közt eléggé elterjed.

Szerzőnk a villájában csupa békét és boldogságot talál, a miről persze őt magát kell meghallgatni. „Míg minden más birtok munkát és veszedelmet, félelmet és megbánást szerez, addig a villa nagy és tisztességes hasznot hajt; a villa mindig hű és barátságos marad hozzád; ha kellő időben és örömest lakol benne, nemcsak be fogod vele érni, hanem tetézve meg is jutalmaz. Tavaszszal fáinak zöldje és madarainak éneke vidámsággal és reménységgel tölt el; őszszel kevés erőfeszítésért százféle gyümölcscsel jutalmaz; egész éven át nem enged benned melancholiát előállni. A villa jó és becsületes emberek

[1] De van néhány ellenkező nyilatkozat is. *I. A. Campanus*, epist. IV. 4. kiad. Mencken, kemény szavakkal kel ki a falusi élet és a villa ellen. Persze azt mondja: ego si rusticus natus non essem facile tangerer voluptate. De mert parasztnak született, quod tibi delitiae mihi satietas est.

[2] *Giovanni Villani* XI. 73: legfontosabb nyilatkozat a firenzeiek villaépítéséről már a XIV. század közepe előtt; szebbek a villáik mint városi házaik s állítólag túlerőltették velök magukat — onde errano tenuti matti.

gyülőhelye: semmisem történik itt titkon, semmisem csalárd módra, mindenki mindent lát; nincs itt szükség biróra sem tanúra, mert egymással szemben mindnyájan békeszeretők és jóságosak. Ide siess, ha a gazdagok gőgjétől, a rosszak becstelenségétől menekülni akarsz. Boldog élet honol itt, ismeretlen szerencse." A dolog gazdasági oldala az, hogy egyazon jószágon lehetőleg minden együtt legyen: búza, bor, olaj, legelő és erdő, s hogy az ily jószágért szivesen adnak nagyobb árt, mert azontúl semmitsem kell többé a vásáron venni. A magasabb élvezet azonban az e tárgyhoz szolgáló bevezetés következő soraiból világlik ki: „Firenze körül sok villa fekszik kristálytiszta levegőben, derült tájban, nagyszerű kilátással; itt kevés a köd s nincs ártó szél; minden jó, még a tiszta, egészséges víz is; számtalan épület közül pedig némelyik szemre olyan, akár a fejedelmi palota, némelyik meg, mint valami kastély, pompás és értékes." Azokat a maga nemében mintaszerű mezei lakokat érti, melyeknek legnagyobb részét 1529-ben maguk a firenzeiek áldozták fel a városuk megvédésére, még pedig hasztalanul.[1]

E villákban, valamint azokban, melyek a Brenta partján, a lombardi hegyek közt, a Posilippo és Vomero partján feküdtek, a társas érintkezés is szabadabb, vidéki jellemet öltött, mint a városok és paloták termeiben. A vendégszeretettel meghívottaknak — nemcsak a ház barátainak, hanem idegeneknek és véletlenül arramenőknek is — együtt lakását, a vadászatot és a többi érintkezést a szabadban helylyel-közzel kedvesen irják le.[2] De a

[1] Trattato del governo della famiglia, Torino, 1829., 84., 88. l.

[2] V. ö. fenn. 12. l. Már Petrarcát, mert a várost gyűlöli s az erdőt szereti, *Silvanus* névvel illetik, Epp fam. kiad. Frac. II. k.

legmélyrehatóbb elmemű s a költészet legnemesebb virága is nem egyszer ilyen mezei lakból kelt világgá.

87. l. ff. — *Guarinó*nak Giambatista Candratához intézett villaleírását l. Rosmini, II. 13. ff. 157. ff. — *Poggio* Faciushoz intézett egyik levelében (de vir. ill. 106. l.) ezeket mondja: Sum enim deditior senectutis gratia rei rusticae quam antea. Más nyilatkozatai és leírásai: Opp. 1513., 112. l. ff. és *Shepherd-Tonelli* I. 225. és 261. l. Hasonlóan *Maffeo Veggio* (de lib. educ. VI. 4.) és *B. Platina*, de vera nobilitate cz. párbeszédének elején. — Egy falusi lak, falusi lakoma és vadászat leírása Adriano biborosnál: Venatio, Strassburg 1512 Aa, 5 ff. — Poliziano leírásai medicii falusi lakokról: *Reumont*, Lorenzo II. 73. és 87. l. — A Farnesina: *Gregorovius* VIII. 114. l.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Az ünnepek.

Nem puszta önkény tőlünk, midőn a társas élet megfigyeléséhez az ünnepi menetek és előadások megfigyelését fűzzük.[1] A művészi pompát, melyet a renaissancekor Olaszországa ebben kifejtett,[2] csak valamennyi rendnek ugyanazon együttélése éri el, mely az olasz társaságnak is alapját teszi. Északon a kolostoroknak, udvaroknak és polgárságoknak megvoltak a maguk külön ünnepeik és előadásaik, csakúgy, mint Olaszországban; azonban amott stilus és tartalom szerint el voltak egymástól választva, itt ellenben általános műveltség és művészet egyforma magaslatra fejlesztette őket. A díszítő építészet, mely ez ünnepeket támogatta, a művészet történetében külön lapot érdemel, noha már csak mint képzeleti alkotás áll előttünk, melyet a leírásokból kell magunknak összeböngésznünk. Itt maga az ünnep, mint emelkedettebb mozzanat a nép életében, foglalkoztat bennünket, a midőn ez utóbbinak vallási, erkölcsi és költői ideáljai látható

[1] E fejezethez l. *Burckhardt Jakab*, Geschichte der Renaissance in Italien, Stuttgart 1868., 320—332 l.

[2] V. ö. 42—43. l. a hol az ünnepi díszítésnek e pompájáról ki van mutatva, hogy akadálya volt a dráma felsőbb fejlődésének.

alakot öltenek. Az olasz ünnepség, az ő magasabb formájában, valóságos átmenet az életből a művészetbe.

Az ünnepi felvonulás két fő formája eredetileg mint mindenütt nyugaton, a mysterium, azaz a dramatizált szent történet vagy legenda, és a proczesszió, azaz valamely egyházi alkalomból előálló díszfelvonulás.

Olaszországban pedig a mysteriumok előadásai egészben véve kétségtelenül pompásabbak, számosabbak és a képzőművészet és költészet párhuzamos fejlődésénél fogva izlésesebbek voltak, mint egyebütt. De belőlük továbbá nemcsak, mint a többi nyugati országokban, mindenekelőtt a bohózat s majd a többi világi dráma válik ki, hanem a szép és gazdag látványosságot czélzó némajáték is énekkel és balettel.

A proczessziókból pedig a síkságon fekvő olasz városokban az északi városokhoz képest széles, jól kikövezett utczáival a *trionfo* fejlődött ki, azaz a jelmezbe öltözöttek menete kocsin és gyalog, mely eleinte túlnyomóan egyházi, majd mindinkább világi jelentőségű lett. Úrnapi proczesszió[1] és farsangi menet itt közös dísz-stilusban találkozik, melyhez azután fejedelmi bevonulások is csatlakoznak. A többi népek is ily alkalmakkor nem ritkán a legnagyobb fényűzést kivánták; de csak egyedül Olaszországban fejlődött ki a művészi kezelés, mely a menetet tartalmas egészül szerkesztette meg és szerelte fel.

A mi e dolgokból még ma fennmaradt, csak szegényes maradéknak mondható. Egyházi, valamint fejedelmi felvonulások a drámai elemmel, a jelmezbe öltözéssel, majd egészen felhagytak, mert félnek a gúnytól s mert a

[1] Úrnapi proczesszióit Velenczében csak 1407-től fogva rendeznek: *Cecchetti*, Venezia e la corte di Roma I. 108.

művelt osztályok, melyek azelőtt e dolgoknak erejöket szentelték, különféle okokból nem lelhetik többé bennök kedvöket. A nagy álarczos menetek farsangkor sincsenek többé szokásban. A mi még tovább él, mint p. o. az egyes papi álarczosok a szerzetes-rendek felvonulásakor, sőt még a pompás Rozália-ünnep is Palermóban, világosan mutatja, hogy a magasabb műveltség mennyire visszavonult e dolgoktól.

Az ünnepségek teljes virágzása csak a modernnek határozott győzelmével, a XV. századdal áll be,[1] ha ugyan Firenze a többi Olaszországot ebben is talán meg nem előzte. Legalább itt már korán voltak az emberek városrészek szerint szervezve, egyenesen a nyilvános felvonulások czéljára, melyek igen nagy művészi fényűzést feltételeztek. Így a pokolnak ama bemutatása állványon és bárkákon, az Arnón 1304 május 1-én, a mely alkalommal a nézők alatt az *Alla Carraja* hid összeroskadt.[2] Hogy firenzeiek később mint ünneprendező művészek, *festaiuoli*, Olaszország többi részébe utazhattak,[3] mutatja, hogy otthon korán tökéletesedtek.

Ha már most az olasz ünnepségeknek egyelőre leglényegesebb előnyeit akarjuk a külfölddel szemben kinyomozni, úgy első sorban áll a kifejlett egyéniségnek

[1] Az ünnepélyeknek, melyek Viscontinak milanói herczeggé emeltetésekor 1395-ben tartattak (*Corio*, fol. 274.), noha rendkívüli pompát fejtettek ki bennök, még némi durva középkori jellegök volt, a drámai elem pedig még teljesen hiányzott belőlük. V. ö. aránylag mily kisszerűek voltak a felvonulások Páviában a XIV. században: Anonymus de laudibus Papiae, *Murat.* XI. Col. 34. ff.

[2] *Giov. Villani,* VIII. 70.

[3] V. ö. p. o. Infessura. *Eccard*, scriptt. II. Col. 1896. — *Corio.* fol. 417. 421.

érzéke az egyéninek bemutatása iránt, azaz egy tökéletes álarcz feltalálásának, viselésének és eljátszásának tehetsége. Festők és szobrászok azután korántsem a hely díszítésében segédkeztek csupán, hanem a személyek előkészítésében is; viseletet, arczfestéket (122. l.) és egyéb kiállítást ők szabtak meg. A második pedig az, hogy a költői alapot mindenki átértette. A mysteriumoknál ez a közérthetőség egész nyugaton egyformán nagy volt, a mennyiben a bibliai és legendai történeteket mindenki eleitől fogva ismerte, minden egyébre nézve azonban Olaszország előnyben volt. Egyes szent vagy profán ideális alakok recitatiójára hangzatos lyrai költészettel rendelkezett, mely öregét-apraját egyaránt képes volt magával ragadni.[1] A nézők legnagyobbb része (a városokban) továbbá értette a mythologiai alakokat, és legalább könnyebben, mint bárhol egyebütt, kitalálta az allegóriai és és történeti alakokat, mert ezeket is egy általánosan elterjedt művelődési körből vették.

Ezt jobban meg kell világosítanunk. Az egész középkor kiválóképen az allegorizálásnak volt az ideje; theologiája és philosophiája ezeknek kategoriáit annyira önálló lényekül tárgyalja,[2] hogy költészet és művészet látszólag könnyű szerrel fűzhette azt hozzá, a mi a személyiségből még hiányzott. Ebben a nyugat minden országa

[1] A mysteriumok párbeszéde szereti az ottávát, a monologja a terzinát. A mysteriumokról l. *J. L. Klein*, Geschichte des italienischen Dramas, I. k. 153. l. ff.

[2] S itt nem is kell a scholastikusok realismusára gondolni. Már 970 körül Wibold cambrayi püspök klerikusainak koczka helyett papi tarokkártya-félét ajánl, elvont személyeknek és állapotoknak nem kevesebb mint 56 nevével. V. ö. Gesta episcoporum Camerac.: Monum. Germ. SS. VII. 433. l.

egyenlő fokon áll; gondolat világából mindenütt élő alakok állhatnak elő, csakhogy a fölszerelés és a hozzávalók rendszerint rejtélyesekké és népszerűtlenekké válnak. Az utóbbi Olaszországban is gyakran megesik és pedig az egész renaissance alatt és még azontúl is. Elegendő erre, hogy az illető allegórikus alak valamely sajátsága helytelenül legyen egy metaphora által visszaadva. Még Dante sem egészen ment az ily hamis átírásoktól,[1] allegoriáinak homályos voltára általában pedig ő maga tudvalevőleg valósággal büszke volt.[2] *Trionfi*-jében Petrarca legalább az Amor, a szemérmetesség, a halál, a hírnév stb. alakjait akarja világosan, bár röviden leírni. Mások azonban allegoriáikat csupa elhibázott hasonlattal halmozzák el. Vinciguerra satyráiban[3] p. o. az irigység „durva vasfogak"-kal rajzoltatik, a falánkság meg úgy, hogy a saját ajkába harap, kuszált borzas hajjal stb., az utóbbi alkalmasint azt akarja jelezni, hogy minden iránt közömbös, a mi nem ennivaló. Hogy különösen a képzőművészet mily rosszul találta magát az ily félreértések mellett, itt nem fejtegethetjük. Mint a költészet, ő is boldognak érezhette magát, ha az allegoriát mythológiai alakkal, azaz a képtelenség ellen már az ókortól fogva biztosított művészi formával fejezhette ki, ha a

[1] Ide számítható p. o., ha metaphorákból épít fel képeket, ha a purgatórium kapuján a középső, megrepedt lépcsőről azt mondja, hogy a szív töredelmét példázza (Purgat. IX. 97), pedig a kőlap a repedés következtében mint lépcső elveszti értékét; vagy ha (Purgat. XVIII. 94.) a földön hanyagoknak a másvilágon vezeklésöket rohanással kell kimutatniok, pedig a rohanás a szökésnek stb. is lehet jele.

[2] Inferno IX. 61. Purgat. VIII. 19.

[3] Poesie satiriche, Milano 1808, 70. l. ff. — A XIV. század végéről.

háború helyett: Mars, a vadászöröm helyett: Diana[1] stb. volt használható.

Voltak azonban művészetben és költészetben jobban sikerült allegoriák is, és azokról az efféle alakokról, melyek olasz díszmenetekben felléptek, legalább feltehetni, hogy a közönség világos és közérthető jellemzésüket kivánta, mert műveltsége általában képesítette rá, hogy az ilyest megértse. Másutt, különösen a burgundi udvarnál, akkoriban még igen jelentéktelen alakokat, sőt puszta jelképeket is eltűrtek, mert még előkelőnek tartották, beavatottnak lenni vagy annak látszani. A híres fáczán-fogadalomnál 1454-ből[2] a szép fiatal lovas-nő, a ki mint öröm-királyné közeledik, az egyetlen örvendetes allegoria; az óriási asztaldíszek automatákkal és eleven személyekkel vagy csupa játék, vagy lapos erkölcsi kényszermagyarázatnak van alávetve. A pohárszék mellett álló meztelen női szobor-alakban, melyet eleven oroszlán őrzött, Konstantinápolyt és jövendő megmentőjét, a burgundi herczeget kellett sejteni. A többi, egy némajáték (Jason Colchisban) kivételével, vagy nagyon mély elméjűnek vagy egészen értelmetlennek tetszik; az ünnepség leirója, Olivier maga „templom"-jelmezben ült egy óriástól vezetett elefánt hátán lévő toronyban és hosszú panaszt énekelt a hitetlenek győzelméről.[3]

[1] Az utóbbi p. o. *Adriano da Corneto* bíboros Venatiójában; gyakran jelent meg nyomt. Németországban is, p. o. Strassburgban 1512. Ascanio Sforzát benne háza elbukásáért a vadászatban való kedvteléssel akarja vigasztalni.

[2] V. ö. *Olivier de la Marche*, mémoires, 29. fej.

[3] Más franczia ünnepekről l. *Juvénal des Ursins*, Páris 1614. ad a. 1389 (Isabeau királyné bevonulása). — *Jean de Troyes* (igen gyakran nyomt.) ad a. 1461 (XI. Lajos bevonulása.) Itt sincs hiány

De ha az olasz költemények, műtárgyak és ünnepségek allegoriái, ízlés és összefüggés dolgában, általában magasabb színvonalon állnak is, azért bizony itt sem álltak valami erős lábon. A döntő előny — előny igen nagy költők és művészek számára, a kik tudtak vele bánni — inkább abban rejlett, hogy itt, az általánosnak személyesítésein kívül, ugyanazon általánosnak történeti képviselőit is nagy számban ismerték, hogy továbbá sok híres egyén költői felsorolását, valamint művészi bemutatását is megszokták. Az Isteni Szinjáték, Petrarca Trionfija, Boccacio Amorosa visione-ja — csupa oly mű, mely ezen alapul — azonkívül a műveltségnek az ókorral való nagy kibővítése, a nemzetet e történeti elemmel megbarátkoztatták. Ezek az alakok pedig ime most ünnepi meneteknél is megjelennek, akár egyénítve, álarczosok alakjában, akár legalább mint csoportok, mint egy allegoriai főalak vagy főtárgy jellemző kisérete. Általában ezen tanultak meg csoportokat componálni oly időben, midőn a legpompásabb előadások északon kimagyarázhatatlan symbolika és tarka értelmetlen játék közt oszoltak meg.

Azzal a fajjal kezdjük, mely talán a legidősebb: a mysteriummal. [1] Egészben olyan, mint Európában egye-

lebegő gépekben, eleven szobrokban s effélékben, de minden tarkább, összefüggéstelenebb s az allegoriák többnyire kimagyarázhatatlanok. Fölötte élénkek és tarkák a több napra terjedő ünnepségek Lissabonban 1452-ben, mikor Eleonora királyi herczegnő, III. Frigyes császár menyasszonya, elutazott. L. Freher-Struve, Rer. Germ. Scriptores II, fol. 51, Lauckmann Miklós tudósítása.

[1] V. ö. *Bartol. Gamba*, Notizie intorno alle opere di Feo Belcari, Milano 1808 és különösen bevezetését ez iratnak: le rappresentazioni de Feo Belcari ed altre di lui poesie, Firenze 1833. — Párhuzamul l. Bibliophile Jacob bevezetését a Pathelin kiadásához. Páris 1859.

bütt; nyilvános tereken, templomokban és kolostori keresztfolyosókban itt is nagy állványokat állítanak fel, melyeknek felső részében elzárható paradicsom, egészen lent némelykor pokol, közbül pedig a voltaképi színpad vagy színhely van, mely a dráma összes földi helyiségeit egymás mellett mutatja be. A bibliai vagy legendai dráma itt is nem ritkán apostolok, egyházatyák, próféták, sybillák és erények, sőt angyalok és bűnök theologiai versengésével kezdődik és akárhányszor tánczczal végződik. Hogy a mellékszemélyek fél-komikus szünetjátékai, intermezzói Olaszországban szintén nem hiányoztak, magától értetődik, azonban ez elem itt nem oly nyersen lép előtérbe, mint északon. Azért a ritkaságok közé tartozik, hogy Siena egyik templomában a bethlehemi gyermekgyilkosságot tárgyazó mysterium azzal fejeződött be, hogy a szerencsétlen anyák, az előirás szerint, egymás hajának estek.[1] A mysteriumot ilyen kinövésektől megtisztítani Feo Belcarinak (megh. 1484-ben) volt legfőbb törekvése, a ki mint a bibliai drámák egyik kiváló szerzője vált híressé.

A mesterséges gépezeteken való felemelkedés és lereszkedés, a látványság egyik főingere, alkalmasint Olaszországban ügyesebben ment, mert több volt itt benne a gyakorlat, mint egyebütt; a firenzeiek már a XIV. században gúnyos megjegyzéseket tettek, ha a dolog nem egészen jól sikerült.[2] Nem sokkal később Brunelesco a Piazza S. Felicén megtartott Annunciata-ünnep számára azt a leírhatatlanul mesterséges készüléket találta fel, mely két sor angyaltól körüllebegett égboltozatot tüntet fel,

[1] *Della Valle*, lettere sanesi, III. 53. l.
[2] *Francescho Sacchetti*, Nov. 72.

a melyről Gábor arkangyal mandulaforma gépezetben repült le; Cecca pedig efféle ünnepségek számára eszmékkel és gépezettel szolgált. [1] Az egyházi rendek vagy a városrészek, melyek a gondoskodást és részben az előadást magukra vállalták, gazdagságuk mértéke szerint, legalább a nagyobb városokban, a művészet minden elérhető eszközének pazar alkalmazását kivánták. Ugyanezt tehetni fel, a midőn fejedelmi vagy városi nagy ünnepségek alkalmából, a világi dráma vagy a némajáték mellett még mysteriumokat is adtak elő. Pietro Riario (I. k. 138. l.) udvara, a ferrarai udvar stb. ekkor bizonyára minden elgondolható pompát kifejtett; [2] Palermóban, igaz, csak 1580-ban, Szt. Katalin legendájának előadása nyolczezer scudiba került. [3] Ha magunk elé idézzük a színészek jelenetező tehetségét és gazdag viseletét, a helyiségek bemutatását az akkori építő stíl ideális diszítésében, lombozattal és szőnyegekkel, végül háttérnek egy nagy város piazzája fényes épületeit, egy palota vagy egy nagy kolostor udvarának világos oszlopcsarnokait, úgy rendkívül szép kép állhatott elő. Valamint azonban a világi dráma, éppen az ily kiállítás által, kárt szenvedett, azonképen magának a mysteriumnak maga-

[1] *Vasari*, III. 232 ff. Vita di Brunellesco. V. 36 ff. Vita del lecca. V. ö. V. 52. Vita di Don Bartolommeo.

[2] Arch. stor. Append. II. 310. l. Gyümölcsoltó boldog Asszony mysteriuma Ferrarában Alfonso házasságakor, mesterséges lebegő gépekkel és tűzijátékkal. Zsuzsánna, keresztelő szt. János és egy legenda eladásáról Riario biborosnál l. *Corio* fol. 417. Nagy Konstantin mysteriuma előadását a pápa palotájában, 1484 farsangkor, l. *Jac. Volaterran Murat.* XXIII. Col. 194. A főszerep előadója génuai volt, a ki Konstantinápolyban született és nevelkedett.

[3] Dramm. rappres. di Sicilia kiad. *G. di Marzo*, Palermo 1876, II. r. VI. 1—153.

sabb költői fejlődését is valószinűleg a látványság e túlságos előtérbe tolakodása akadályozta. A régibb kor fenmaradt szövegeiben többnyire igen szegényes drámai bonyadalmat találunk egyes szép lyrai-rethorikus helyekkel, de semmi nyomát annak a nagyszerű jelképes lendületnek, mely Calderon „Autos sagramentales"-eit kitünteti.

Kisebb városokban, szegényesebb kiállítás mellett, az egyházi drámák hatása a lélekre talán némelykor erősebb volt. Előfordult,[1] hogy azon nagy bőjti prédikátorok egyike, a kikről az utolsó fejezetben lesz szó, Roberto da Lecce prédikácziói a pestis ideje alatt 1448-ban Perugiában azzal fejezte be, hogy nagypénteken bemutatta Krisztus kínszenvedését, egészen híven az új-testamentom előadása szerint; csak kevés személy lépett fel benne, de az egész nép hangosan zokogott. Az ilyen alkalmakkor persze az elérzékenyítésre oly eszközöket használtak, melyek a legtúlzóbb naturalismusból valók voltak. Matteo da Siena festményeire vagy Guido Mazzoni agyagcsoportjaira kell gondolnunk, a midőn azt olvassuk, hogy a szerzőnek, a ki Krisztust adta, kékfoltos testtel és látszólag vért izzadva, sőt oldalsebből vérezve kellett fellépnie.[2]

Az alkalmak mysteriumok előadására, eltekintve bizo-

[1] *Graziani*, Cronaca di Perugia, Arch. stor. XVI. I. r. 598 l. ff. A keresztre feszítésnél egy kéznél tartott figura csempésztetett be.

[2] Az utóbbiról l. p. o. *Graziani*, id. h. továbbá *Pii II.* Comment. L. VIII. 383. és 386. l. — A XVI. század költészete némelykor szintén e durva hangot hallatja. Andrea da Bassónak egy canzonéje a legapróbb részletig constatálja egy keményszivű szerető tetemeinek elrothadását. A XII. századnak egy — igaz — kolostori drámájában azt is lehetett a színen látni, hogyan eszik Herodes királyt a férgek. *Carmina Burana*, 80 l. ff. Megfelelő helyeket a XVII. század nem egy német drámájában találni.

nyos nagyobb egyházi ünnepektől, fejedelmi házasságoktól stb. igen különbözők. Midőn p. o. sienai S. Bernardino a pápától szentté avattatott (1450-ben), bemutatták, alkalmasint szülővárosa nagy terén, drámai előadás-félével (rappresentazione) a canonisatióját;[1] két álló napig az egész városban nagy ünnepség folyt, mindenki ingyen ehetett-ihatott tetszés szerint. Vagy egy tudós szerzetes a theologia doctorává történt avatását a városi védőszent legendájának előadásával ünnepli.[2] VIII. Károly király alig érkezik Olaszországba, Savoya özvegy herczegnője, Blanca, Turinban valami félig egyházi némajáték fajtával fogadja,[3] a melyben előbb egy pásztorjelenet a „természet törvényét", azután az ősatyák felvonulása a „kegyelem törvényét" akarta bemutatni; ezután következtek tavi Lancelot történetei és az „athénei" történetek. És alig ért a király Chieribe, megint némajátékkal szolgáltak neki, mely egy gyermekágyban fekvőt előkelő látogatóval mutatott be.

Ha azonban valamely egyházi ünnep különösen számot tarthatott a legnagyobb erőfeszítésre, bizonyára úrnapja volt az, melynek ünnepéhez Spanyolországban a költészet most említett sajátságos neme fűződött (172. l.). Olaszországról fenmaradt legalább egy nagyszerű leírása a Corpus Domininak, melyet II. Pius pápa 1462-ben Viterbóban tartott.[4] A menet maga, mely a S. Francesco előtt

[1] Allegretto, Diarii sanesi, *Murat.* XXIII. Col. 767.

[2] *Mutarazzo*, Arch. stor. XVI. II. r. 36. ff. A szerzetes előbb Rómába utazott, hogy a maga ünnepe kedvéért tanulmányokat tegyen.

[3] Kivonatok a Vergier d'honneur-ből: *Roscoe*, Leone X. kiad. Bossi, I. 220. l. és III. 263. l.

[4] *Pii II.* Comment. L. VIII. 382 ff. — Szintilyen, különösen fényes úrnapi ünnepségről emlékszik meg Bursellis, Annal. Bonon. *Murat.*

felállított óriási díszsátortól, a főúton át, a dómtérig vonult, alig jött számba; a bíborosok és gazdagabb egyháznagyok az útat maguk közt darabonként felosztották, és nemcsak szakadatlan egymást követő árnyéktartó kendőkről, fali szőnyegekről,[1] koszorúkról s más effélékről gondoskodtak, hanem mindenik külön színpadot emeltetett, a hol a menet alatt rövid történeti és allegorikus jeleneteket adtak elő. Nem érteni meg tisztán a fenmaradt tudósításból, hogy mindent tényleg előadtak-e, vagy nem volt-e valamely részlet jelmezes alakokkal bemutatva;[2] az egésznek pazar kiállítása mindenesetre igen nagy volt. Lehetett szenvedő Krisztust két éneklő angyal közt látni; úrvacsoráját aquinói szt. Tamás alakjával kapcsolatban; Mihály arkangyal harczát a démonokkal; kutakat borral; angyalokból álló zenekarokat; az üdvözítő sírját a feltámadás egész jelenetével; végre a dóm-téren szűz Mária sírját, mely a nagymise és áldásosztás után megnyílt; angyalok szárnyain lebegett Isten szent anyja énekelve a paradicsom felé, a hol Krisztus megkoronázta és az Atyaistenhez vezette.

A főút mentén bemutatott jelenetek sorában különösen kiválik a bíboros alkanczellár, Roderigo Borgiáé — a későbbi VI. Sándoré — pompájánál és homályos allegoriájánál fogva.[3] Itt azonfelül ágyúdörgés is

XXIII. Col. 911. az 1492. évhez. (Az ó és új testámentomból való előadások.)

[1] Ilyen alkalmakról mondhatták: Nulla di muro si potea vedere.

[2] Sok hasonló leírásról ugyanez áll.

[3] Öt király fegyveresek kiséretében, egy erdei ember, ki (szelidített?) oroszlánnal viaskodott, az utóbbi talán a pápának *Sylvius* nevére való vonatkozással.

volt,[1] a mi akkor kezdett az ünnepségeken szerepelni s a minek kedvelése a Borgia-házat különösen jellemezte. Rövidebben számol be II. Pius az ugyanezen évben tartott ünnepi menetről, melyet Rómában szt. Andrásnak Görögországban szerzett koponyájával tartottak. Roderigo Borgia ekkor is kitünt különös pompa által, egyébként azonban az ünnepnek némileg világi színezete is volt, a mennyiben a sohsem hiányzó zenélő angyalokon kívül más álarczosok is szerepeltek: „erős emberek", azaz Herkulesek, a kik alkalmasint mindenféle tornaművészetet mutogattak be.

A kizárólag vagy túlnyomóan világi előadások, különösen a nagy fejedelmi udvarokon leginkább a látványság izléses pompájára voltak tekintettel, melynek egyes elemei könnyen kitalálható és kellemes meglepetésül szolgáló, mythologikus és allegorikus összeköttetésben állottak. A barokk sem hiányzott: óriási állatalakok, a melyekből váratlanul egy sereg álarczos bújt elő, mint p. o. egy fejedelmi fogadás alkalmával (1465.) Sienában[2] egy

[1] Példák IV. Sixtus alatt, Jac. Vollaterran., *Murat.* XXIII. Col. 135 (bombardorum et sclopulorum crepitus) 139. VI. Sándor trónraléptekor is borzasztó sokat ágyúztak. — A tűzijáték, az olasz ünneprendezések egyik szebb találmánya, az ünnepi diszítéssel egyetemben inkább a művészettörténetébe, mint ide való. — Ép így a nagyszerű kivilágítás (v. ö. fenn 46. l.; II. Gyulának a pápai trónra emelését Velenczében három napig tartó kivilágítással ünneplik. *Brosch*, Julius II. 325. l. 17. jegyz.), melyet több ünnepnél annyira magasztalnak, sőt az asztaldiszítések és a vadászzsákmány is.

[2] Allegretto, *Murat.* XXIII. Col. 772. — V. ö. azonkívül Col. 770. II. Pius fogadását 1459: angyalok kara vagy paradicsom volt bemutatva, melyből egy angyal szállott le és a pápának énekelt: „in modo che il Papa si commosse a lagrime per gran tenerezza di si dolci parole".

aranyozott nőstényfarkasból, nem kevesebb mint 12 személyből álló, egész ballet ugrott elő; eleven asztaldíszek, ha nem is oly őrült kiterjedésben, mint a burgundi herczegnél (168. l.); majd mindenben azonban művészi és költői vonás volt észlelhető. A dráma összekeverését a némajátékkal a ferrarai udvarnál már a költészetről szóltunkban (15. l.) leírtuk. Világhírűek voltak továbbá az ünnepségek, melyeket Pietro Riario biboros 1473-ban Rómában adott Ercole ferrarai herczeg kiszemelt menyasszonyának, aragoni Lianorának átutazása alkalmából.[1] A voltaképi drámák itt még tiszta mysteriumok egyházi tartalommal, a némajátékok ellenben mythologikusak; látható volt Orpheus az állatokkal, Perseus és Andromeda, Ceres sárkányoktól, Bacchus és Ariadne párduczoktól vonatva, továbbá Achilles felnevelése; erre az őskori híres szerelmi párok és egy sereg nympha balletje következett; ezt rabló centaurusok megrohanása szakította félbe, a kiket azután Herkules legyőzött és szétvert. Csekélység, de az akkori formaérzéket jellemzi a következő: ha a valamennyi ünnepnél élő alakok, mint szobrok, fülkékben, oszlopok és diadalkapuk mellett és fölött előfordultak, s utóbb énekükkel és szavalásukkal mégis eleveneknek bizonyultak, úgy erre természetes színüknél és ruházatuknál fogva fel voltak jogosítva; Riario termeiben ellenben egyebek közt volt egy eleven és mégis egészen megaranyozott gyermek, a ki egy kútból vizet fecskendett maga körül.[2]

[1] L. a XXIV. sz. kitérést a szakasz végén.

[2] *Vasari* XI. 37. l. Vita di Puntormo elbeszéli, hogy egy ilyen gyermek 1513-ban egy firenzei ünnep alkalmával a megerőltetés — vagy talán az aranyozás? — következtében meghalt. A szegény fiúnak az aranykort kellett bemutatnia.

Szintilyen pompás némajátékokat adtak elő Bolognában, mikor Annibale Bentivoglio lakodalmát ülte Estei Lucretiával;[1] a zenekar helyett kardalokat énekeltek, miközben Diana seregéből a legszebbik nympha Juno Pronubához röpült, miközben Vénus egy oroszlánnal, azaz itt csak egy igen kitünően álarczozott emberrel, ballet-tánczoló vademberek között forgolódott; a díszlet pedig egész természethűen egy ligetet ábrázolt. Velenczében 1491-ben Estei Leonora és Beatrice fejedelemnők jelenlétét[2] azzal ünnepelték, hogy a Bucintoróval mentek értük, verseny-evezést tartottak és a doge-palota udvarán egy gyönyörű némajátékot, „Meleagert", adtak elő. Milanóban Lionardo da Vinci[3] rendezte a herczeg és más nagyok ünnepségeit; gépeinek egyike, a mely alighanem versenyezhetett Brunnellescóéval (170. l.), rengeteg nagyságban mutatja be az égirendszert teljes mozgásában; valahányszor egy bolygó a fiatalabb herczeg arájához, Izabellához közeledett, az illető isten kilépett a golyóból[4] és a Bellincioni udvari költőtől szerzett verseket énekelte (1489.). Egy más ünnep alkalmával (1493.), egyebek közt, már Francesco Sforza lovagszobrának mintája díszelgett, még pedig diadalkapu alatt a várpiaczon. Vasariból ismeretes továbbá, milyen elmés automatákkal segítette később Lionardo a franczia

[1] *Phil. Beroaldi:* nuptiae Bentivolorum: Orationes Ph. B. Páris, 1492 e 3 ff. — Az e lakodalomkor tartott többi ünnepély leírása is igen figyelemre méltó.

[2] *M. Anton Sabellici* Epist. L. III.

[3] *Amoretti.* Memorie etc. su Lionardo da Vinci, 38. l. ff.

[4] Hogyan üldözte az astrologia e századot egész az ünnepségekig, mutatják a (zavarosan leírt) bolygók felvonulásai, fejedelmi menyasszonyok fogadása alkalmával Ferrarában. *Diario Ferrarese, Murat* XXIV. Col. 248. ad a. 1473. Col. 282. ad a. 1491. — Ép így Mantuában. Arch. stor. append. II. 233. l.

királyoknak Milano uraiként való üdvözlését. Némelykor azonban kisebb városokban is megerőltették magukat. Midőn Borso herczeg (I. k. 65. l.) (1453.) a hódolatra Reggióba jött,[1] a kapunál egy nagy géppel fogadták, melyen úgy látszott, mintha S. Prospero, a város védő-szentje lebegne, feje fölött angyaloktól tartott baldachin volt, alatta pedig mozgó korong nyolcz zenélő angyallal, a kik közül kettő a szenttől a város kulcsait és a kormánypálczát kérte, hogy mindkettőt a herczegnek nyujtsa át, miközben angyalok és szentek a herczeg dicsőítésére beszédeket tartottak. Ezután következett a letakart lovaktól húzott állvány, melyen üres trón volt, hátul az álló Justitia, mellette egy géniusz mint apródja, az állvány szélein négy agg törvényhozó, kiket hat zászlós angyal vett körül; két oldalt vértezett lovasok, szintén zászlókkal; magától értetődő, hogy a géniusz és az istennő sem engedték a herczeget elvonulni, mielőtt hozzá beszédet nem intéztek. Egy másik kocsin, a melyet, úgy látszik, egyszarvú vont, egy Caritas volt égő fáklyával; közben pedig nem tagadhatták meg maguktól azt az ókorra valló gyönyörűséget sem, melyet rejtett emberektől hajtott hajókocsi szerzett. Ez a kocsi és a két allegoria ment a herczeg előtt; de már S. Pietro előtt megállott a menet; itt szt. Péter, két angyaltól kisérve, lebegett le egy kerek glóriában a homlokzatról a fejedelemhez s babérkoszorút tevén a fejére, újra felszállott.[2] Még egy egészen más, tisztán egyházi allegoriáról is gondoskodott a papság; két magas osz-

[1] Annal. Estens. *Murat.* XX. Col. 468. ff. A leírás zavaros s azonfelül pontatlan másolat után van nyomtatva.

[2] Azt is megtudjuk, hogy e gépezet kötelei koszorúkul voltak feltüntetve.

lopon állottak a „bálványimádás“ és a „hit“, miután az utóbbi, egy szép leány, üdvözletét elmondotta, a másik oszlop a rajta álló babával együtt összeomlott. Tovább menve, találkoztak egy „Caesarral“ hét szép nő társaságában, a kiket ez Borsónak azon erényekül mutatott be, a melyekre a herczeg törekedjék. Végre a dómhoz értek; az isteni tisztelet után azonban Borso ismét künn egy magas aranyos trónuson foglalt helyet, a hol a már említett álarczosok egy része még egyszer üdvözölte. Az ünnepség végét egy közeli házról leszálló három angyal jelezte, a kik neki, a béke jelképeül, gyönyörű énekszó mellett pálmaágakat nyújtottak át.

Tekintsük most azon ünnepségeket, a melyekben maga a mozgó menet a fődolog.

Az egyházi körmenetek, a középkor óta, kétségtelen alkalmat szolgáltattak az álarczozásra, akár angyalok kisérték a szentséget, vagy a körülhordott szent képeket és ereklyéket, akár pedig Jézus kínszenvedéséből egyes személyek voltak a menetben, pl. Krisztus a kereszttel, a latrok és katonák, a szent asszonyok. A nagy egyházi ünnepekkel azonban már korán összekapcsolódott a városi felvonulás eszméje, a mely a középkor naiv módjához képest számos profán alkatrészt is megtűrt. Érdekes különösen a pogányságból átvett[1] hajókocsi, *carrus navalis* — voltakép az Iris hajó, melyet márczius 5-én az ismét megnyílt tengeri út jelképeként vízre eresztettek — a melynek, mint egy példával már feltüntettem, igen különböző jellegű ünnepségeknél vehették hasznát, melynek neve azonban különösen a „Carneval“-hoz tapadt.

[1] A párhuzamot a német vallásgyakorlatban l. *Grimm Jakab*nál, Deutsche Mythologie.

Mint élénken fölcziczomázott díszdarab, az ilyen hajó a nézőket persze gyönyörködtethette, a nélkül hogy régi jelentőségéről sejtelmük lett volna, és midőn p. o. angol Izabella vőlegényével, II. Frigyes császárral, Kölnben találkozott, egész sereg hajókocsi, a melyeket lefödött lovak húztak, zenélő papokkal megrakva, ment eléje.

Az egyházi körmenet pompáját azonban nemcsak mindenféle hozzátoldással emelhették, hanem egyházi álarczosok menetével egyenesen helyettesíthették is. Alkalmat erre talán már a mysteriumhoz a város főutczáin végig menő szinészek felvonulása is szolgáltatott; lehet azonban, hogy az egyházi díszfelvonulások egy neme, ettől függetlenül is, már korán kifejlődött. Dante leírja[1] Beatrice „trionfo"-ját a kinyilatkoztatás huszonnégy vénjével, a négy mystikus állattal, a három keresztény és a négy főerénynyel, szent Lukácscsal, szent Pállal és a többi apostollal oly módon, hogy az ember majdnem kénytelen az efféle menetek korai előfordulását föltételezni. Különösen az a kocsi árulja el ezt, a melyen Beatrice ment, a mely Dante szerint nagyobbszerű, mint Scipio és Augustus, sőt mint a Napisten diadalkocsija és mely a látományos csodaerdőben szükségtelennek, sőt feltünőnek is mondható. Vagy talán Dante a kocsit csak a diadal lényeges jelképének nézte és egyenesen az ő költeménye szolgált ösztönzésül ily menetekhez, melyek formája római imperatorok győzelmi felvonulásától volt kölcsönözve? Bármint álljon is a dolog, költészet és theologia mindenesetre előszeretettel ragaszkodtak e jelképhez. Savonarola a „kereszt diadalában"[2]

[1] Purgatorio XXIX. 43. végig és XXX. kezdete.

[2] *P. Villari*, Savonarola, németre ford. Berduschek 1868. II. 181—191. l.; az idéztük hely 183. l. V. ö. *Ranke*, Geschichte der roman. und german. Völker. 2. kiad. 1874. 95. l.

Krisztust diadalkocsin mutatja be, fölötte a szentháromság fénylő golyója, baljában a kereszt, jobbjában a két testamentom; alatta szűz Mária; a kocsi előtt az ős atyák, profétáik, apostolok és prédikátorok; két oldalt a vértanúk és a doctorok nyitott könyvekkel; mögötte a megtértek sokasága: távolabbad az ellenségek, császárok, hatalmasok, bölcsészek, eretnekek megszámlálhatatlan csoportjai, mind legyőzetve, bálványaik széttörve, könyveik összeégetve. (Tizián egy nagy compositiója, mely mint fametszet ismeretes, e leíráshoz meglehetősen közel áll.) Sabellicónak (I. k. 81. l. ff.) szűz Máriára írt tizenhárom elégiája közül a kilenczedik és tizedikben egy részletes diadalmenet foglaltatik, mely bőven van allegóriákkal fölékesítve, s különösen ugyanazon látományellenes, térbelileg valószerű jellegénél fogva érdekes, melylyel a XV. század realistikus festészete az ily jeleneteket felruházta.

Sokkal gyakoribbak, mint az egyházi trionfik, voltak mindenesetre a világiak, egy római imperator menetének közvetlen előképe nyomán, a mint ezt az ókori domborművekről ismerték és az írókból kiegészítették.[1] Az akkori olaszok történeti felfogását, melyel ez összefüggött, már (I. k. 201. l.) leírtam.

Mindenekelőtt a diadalmas hódítók helylyel-közzel igazi bevonulásokat is tartottak, melyekben lehetőleg azon előképhez iparkodtak közeledni, még a triumphatornak izlése ellenére is. Francesco Sforzának (1450-ben) volt annyi ereje, hogy Milanóba való bevonulásakor az őt készen váró diadalkocsit visszautasítsa, azt mondván, hogy az

[1] *Fazio degli Uberti*, Il dittamondójában is külön fejezet van (lib. II. 3. fej.): del modo del triumphare.

ilyes a királyok babonája.[1] Nagy Alfonso Nápolyba (1443-ban) való bevonulásakor[2] legalább a babérkoszorútól tartózkodott, melyet tudvalevőleg Napoleon, koronázásakor a Notre Dameban, nem vetett meg. Egyébiránt Alfonso bevonulása (falhasadékon és azután a városon végig a dómig), csodálatos keveréke volt az ókori, az allegórikus és egyenesen nevetséges alkatrészeknek. A négy fehér lótól vont kocsi, melyen trónolva ült, redkívül magas volt és egészen aranynyal bevonva; húsz patricius vitte az aranyszövetű baldachin rúdjait, a mely alatt bevonult. A menetnek az a része, melyet a jelenlévő firenzeiek vállaltak magukra, délczeg fiatal lovasokból állott, kik művészettel forgatták lándzsáikat, továbbá egy kocsiból a Fortunával és a hét erényből lóháton. A szerencse istenasszonyának[3], ugyanazon kérlelhetetlen allegória szerint, a melynek akkoriban nem egyszer a művészek is meghódoltak, fején csak elől volt haja, hátul kopasz volt és a kocsi alsóbb részében levő Géniusznak, a ki a szerenese könnyű elmúlását jelezte, ez okból mindkét lábával vizes kádban kellett állnia. (?)

[1] *Corio* fol. 401: dicendo, tali cose essere superstizioni de' Re. — V. ö. *Cagnola*. Arch. stor. III. 127. l. ki azt mondja, a herczeg szerénységből nem fogadta el a diadalkocsit.

[2] L. e mű I. k. 308. l. ff. — L. u. o. 13. l. 1. jegyz. — Triumphus Alphonsi, *Ant. Panormitanus* Dicta et Facta Alfonsi melléklete, 1538, 129—139. l. 256. l. ff. — A túlságos triumphalis pompától való tartózkodást már a vitéz Komnenosoknál látni. V. ö. *Cinnamus*, Epitome rer. ab. Comnenis gestarum I. 5, VI. 1.

[3] A renaissance igazi naivitásai közé tartozik, hogy a Fortunának ilyen helyet jelölhettek ki. Massimiliano Sforza bevonulásakor Milanóba (1512), mint az egyik diadalkapúnak főalakja, a Fama, Speranza, Audazia és Penitenzia *fölött* állott; mindmegannyi élő személy volt. V. ö. *Prato*, Arch. stor. III. 305. l.

Következett azután, ugyanazon nemzettől kiállítva, egy csapat lovas, különféle népviseletekben, idegen fejedelmek és nagyok jelmezében is, s ezután magas kocsin forgó földteke fölött egy babérral koszorúzott Julius Caesar,[1] a ki a királynak olasz versekben az összes eddigi allegóriákat elmagyarázta s azután maga is beállott a menetbe. Ünneprendezéshez értő szülőföldjüknek e fényes bemutatkozását hatvan firenzei, mindannyia biborba és skárlátba öltözve zárta be. Azután pedig következett egy sereg kataloniai gyalogosan, de elől s hátul rájok kötött állovacskákkal, egy törökcsapat ellen álcsatára kelve, mintha a firenzei páthoszt akarták volna kigúnyolni. Ezután egy óriási torony következett, melynek ajtaját kardos angyal őrizte, fent megint négy erény állott, a kik — mindenik külön-külön — a királyt énekkel traktálták. A menet egyéb pompája nem volt valami nagyon jellemző.

XII. Lajos bevonulásakor Milánóba (1507-ben)[2], az elkerülhetetlen és erényekkel díszített kocsin kívül, élőkép is volt: Jupiter Mars és egy nagy hálóval körülfogott Itália, mely a király akaratának teljesen meghódoló országot képviselte; ez után következett egy győzelmi jelekkel megrakott kocsi stb.

A hol pedig tényleg nem lehetett diadalmi meneteket ünnepelni, ott a költészet kárpótolta önmagát és a fejedelmeket. Petrarca és Boccacio (169. l.) a hírnév minden fajtájának képviselőit egy allegórikus alak kisérőiül és környezetéül sorolták elő; a régi korok összes nevezetességei a fejedelmek kiséretébe állanak be. A gubbiói költőnő,

[1] Estei Borsónak fenn, 178. lapon leírt bevonulása Reggióba mutatja, minő benyomást tett az alfonsói diadalmenet egész Olaszországra.

[2] *Prato*, Arch. stor. 260 ff. A szerző határozottan mondja: „le quali cose da li triumfanti Romani se soliano anticamente usare.

Cleofe Gabrielli, ily értelemben énekelte meg[1] ferrarai Borsót. Hét királynét (a szabad művészeteket t. i.) adta kisérőiül, a kikkel kocsira száll, továbbá egész sereg hős, a kik könnyebb megkülönböztetés kedvéért, nevöket homlokukra írva viselik; ezután következnek az összes híres költők; az istenek pedig kocsikon követik a többit. E korban a mythologikus és allegorikus kocsikázásnak általában se vége se hossza, és a legfontosabb megmaradt műtárgy Borsó idejéből, a falfestmény-sorozat a schifanójai palotában egész párkányt mutat ily tartalommal. Hasonló tartalmú asztalképek nem ritkán fordulnak elő, bizonyára sokszor emlékezésül igazi álorczás menetekre. A nagyok csakhamar hozzászoknak minden ünnepség alkalmával a kocsin menéshez. Annibale Bentivoglio, Bologna urának legidősebb fia, mint versenybiró közönséges fegyverjátékról a palotába megy *cum triompho more romano* (diadalmenetben római szokás szerint)[2]. Midőn Rafaelnak a Camera della Segnatura kifestése jutott feladatul, ezt az egész gondolatkört már nagyon kiélt és minden fenségből kivetkőzött alakban kapta kezéhez. Hogyan magasztosította azt fel újra és utoljára, örökké a bámulat tárgya fog maradni.

A hódítók voltaképi győzelmi bevonulásai csak kivételek voltak. Minden ünnepi menet azonban, akár valamely eseményt dicsőített, akár a saját maga kedvéért rendezték, többé-kevésbbé a trionfo jellegét s majd mindig annak nevét vette fel. Csoda, hogy a temetéseket is nem vonták bele ebbe a körbe.[3]

[1] Három Capitolija terzinákban, Anecdota litt. IV. 461. l. ff.

[2] Bursellis, *Murat.* XXIII. Col. 909. ad a. 1490.

[3] Az 1437-ben megmérgezett Malatesta Baglione emlékezetes temetése Perugiában (*Gratiani*, Arch. stor. XVI. I. 413. l.) majdnem a

Mindenekelőtt farsangon és más alkalmakkor némely régi római hadvezérek diadalmeneteit mutatták be. Igy Firenzében Paulus Aemiliusét (Lorenzo magnifico alatt), Camillusét (X. Leo látogatásakor), mindkettő Francesco Granacci festő rendezése mellett[1]. Rómában az első teljesen fölszerelt efféle ünnep Augusztus diadalmenete volt Cleopatrán vett győzelme után,[2] II. Pál alatt, a mikor is víg és mythologikus álarczosokon kívül (a melyek hiszen az ókori diadalmenetekről sem hiányoztak) minden más kellék is előfordult: békóba vert királyok, selyem írótáblák a nép és senátus határozataival, ókori jelmezbe öltöztetett álsenatus aedilisekkel, quaestorokkal, praetorokkal stb; négy kocsi tele éneklő álarczosokkal, és kétségkívül győzelmi jelvényekkel megrakott kocsik is. Más felvonulások inkább általánosságban mutatták be Róma régi világuralmát, de az aktuális török veszedelemmel szemben, esetleg egy csapat teveháton lovagoló török fogolylyal is kérkedtek. Később 1500 farsangján Caesare Borgia, saját személyére való merész vonatkozással, Julius Caesarféle tizenegy pompás kocsiból álló diadalmenetet rendezett,[3] bizonyára a jubileumi zarándokok nagy bosszankodására (I. k. 150—151 l.). Igen szép és izléses trionfik voltak azok, még pedig általános jelentőségűek, melyeket két versenyző társaság Firenzében 1513-ban X. Leó megválasztásának

régi Etruria temetési pompájára emlékeztet. A gyászlovagok s más effélék alkalmazása ellenben a nyugati nemesség általános szokásai közé tartozik. V. ö. p. o. Bertrand Duguesclin temetését: *Juvénal des Ursins* ad a. 1389. — L. még *Gratiani* id. h. 360. l.

[1] *Vasari* IV. 218. l. Vita di Granacci. A diadalmenetekről és ünnepi felvonulásokról Firenzében, v. ö. *Reumont*, Lorenzo, II. 433. ff.

[2] Mich. Cannesius, Vita Pauli II. *Murat.* III. II. Col. 118. ff.

[3] *Gregorovius*, Gesch. d. St. Rom. VII. 441. l.

ünnepére mutatott be:[1] az egyik ember a három életkort mutatta be, a másik a világkorokat, elmésen öt képbe foglalva Róma történetéből és két allegoriába, melyek Saturnus aranykorát s annak majdani visszatérését adták elő. A kocsik gazdag fantaziájú diszítése, ha nagy firenzei művészek adták rá magukat, oly benyomást tett, hogy az efféle látványságok többszöri, rendes ismétlését kivánatosnak tartották. Eddigelé a leigázott városok az évenként megújuló hódolati napon jelképes ajándékaikat (becses szöveteket és viaszgyertyákat) egyszerűen átnyujtották; most[2] a kereskedők társasága egyelőre tíz kocsit építtetett (s ezek számát még később szaporítani szándékoztak), nem annyira, hogy adójukat vigyék, hanem hogy ezt jelképezzék, és Andrea del Sarto, a ki közülük néhányat diszített, bizonyára nagyszerűen oldotta meg feladatát. Az ily adó- és diadal-jelkocsik már minden ünnepi alkalomhoz hozzátartoztak, ha nem is költhettek rá sokat. A sienaiak 1477-ben azzal proclamálták a Ferrante és a IV. Sixtus közötti szövetséget, a melyben ők is résztvettek, hogy a várost egy kocsival járták be, a melyen valaki békeistennőnek öltöztetve, egy paizson és más fegyvereken állott.[3]

A velenczei ünnepeknél nem kocsikon hanem vízi járóműveken csodálatos, phantastikus pompát fejtettek ki. A Bucintoro útját Ferrarai Leonora és Beatrice fejedelemnők fogadására 1491-ben (177. l.) egész mesébe illő

[1] *Vasari* XI. 34. l. ff. Vita di Puntormo. A maga nemében főfontosságú hely.

[2] *Vasari* VIII, 264. l, Vita di A. del Sarto.

[3] Allegretto, *Murat.* XXIII. Col. 783. Ha egy kerék eltörött, rossz előjelnek tartották.

látványosságként irják le;[1] előtte számtalan hajó ment szőnyegekkel és virágkoszorúkkal diszítve, tele pompás jelmezbe öltözött fiatalsággal; lebegő gépeken körösköröl géniuszok ringottak az istenek jelképeivel; hátrább mások mint tritonok és nymphák voltak csoportosítva, mindenütt dal, illat és aranynyal himzett zászlók lobogása. A Bucintorót azután a mindenféle bárkák oly nagy raja követte, hogy körülbelül egy *miglie* (mérföld; „octo stadia" mondja a tudós szemlélő) távolságra nem lehetett a vizet látni. A többi ünnepség közül, melyeket pár nappal később ültek meg, a már fent említett némajátékon kívül különösen ötven erős leányból álló regatta említendő mint ujdonság. A XVI. században[2] a nemesség külön testületekbe volt ünnepségek tartása végett beosztva; ezeknek a remekdarabjok egy hajón elhelyezett rengeteg nagy úszógép volt. Igy úszott p. o. 1541-ben a Sempiterni-k ünnepe alkalmával a nagy csatornán egy kerek „világegyetem" végig, a melynek nyilt belsejében pompás bált tartottak. A carnevált is híressé tették itt a mindenféle bálok, felvonulások és előadások. Némelykor még a Márkus-teret is elég nagynak tartották, hogy rajta nemcsak harczjátékokat, hanem a szárazföld módjára tartott trionfikat is rendezzenek. Egy békeünnep alkalmával[3] a szerzetes rendek (scuole) közül

[1] *M. Anton. Sabellici* Epist. L. III. M. Anton. Barbavarushoz; ez azt mondja: *Vetus est mos* civitatis in illustrium hospitum adventu eam navim auro et purpura insternere.

[2] *Sansovino,* Venezia fol. 151 ff. — A társaságok nevei: Pavoni, Accesi, Eterni, Reali, Sempiterni; alkalmasint ugyanazok, melyekből aztán az akadémiák lettek.

[3] Alkalmasint 1495-ben. V. ö. *M. Anton. Sabellici* Epist. L. V. Utolsó levele M. Anton. Barbavarushoz.

mindenik kivette az ily menetből a maga részét, s mindenik iparkodott a másikat fény és pompa által fölülhaladni. Vörös viaszgyertyás kandeláberek közt, továbbá zenészek s aranycsészéket és bőségszarukat vivő apródok csoportja közt, egy kocsit lehetett itt látni, a melyen Noé és Dávid együtt trónoltak; azután következett Abigail, kincsekkel megrakott tevét vezetve, és egy második kocsi politikai vonatkozású csoporttal: Venezia és Liguria között Italia, az első kettő czímerökkel, az utolsó gólyával, az egyetértés jelképével; kissé magasabban három nő-géniusz állott, a három szövetséges fejedelem: VI. Sándor pápa, Miksa császár és a spanyol király czímerével. Következett egyebek közt egy földgolyó, úgy látszik körös körül csillagképekkel. Más kocsikon eleven képmásokban maguk a nevezett fejedelmek mentek cseládségükkel és czímerükkel, ha ugyan a fordítást jól értelmezzük.[1] E menetnél, valamint az efféléknél általában, a zene sem hiányzott.

A voltaképi carneválnak, eltekintve a nagy felvonulásoktól, talán sehol a XV. században nem volt oly sokféle alakja, mint Rómában.[2] Mindenekelőtt a versenyfutásnak számtalan fajtája divatozott: volt lovak, bivalyok, szamarak, továbbá öregek, suhanczok, zsidók, stb. ver-

[1] Terrae globum socialibus signis circumquaque figuratum és: suinis pegmatibus, quorum singula foederatorum regum, principumque suas habuere *effigies* et cum his ministros signaque in auro *affabre* caelata.

[2] Infessura *Eccard.* scriptt. II. Col. 1893. 2000. — Mich. Cannesius Vita Pauli II. *Murat.* III. II. Col. 1012. — *Platina*, Vitae pontiff. 318. l. — *Jac. Volaterran. Muratori* XXIII. Col. 163., 194. — *Paul Jov.* Elogiar. 98 sub Juliano Caesarino. — Másutt nők versenyfutása is volt; Diario Ferrarese. *Murat.* XXIV. Col. 384. V. ö. még *Gregorovius* Gesch. d. St. R. VI. 690 ff. VII. 219. 616 ff.

senyfutása. II. Pál egyszer-másszor az egész népet a Palazzo di Venezia előtt, a hol lakott, ingyen etette. Továbbá a Piazza Navonán tartott játékoknak, melyek talán az ősidőktől fogva soha egészen ki nem haltak, pompás harczias jellegük volt; lovasok álcsatározását mutatta be és a felfegyverkezett polgárság díszfelvonulását. Igen nagy volt az álarcz-szabadság is és némelykor több hónapra kiterjedt.[1] IV Sixtus nem röstelte a város legnépesebb részeiben a Campo Fiorén és a Banchiknál az álarczosok raján keresztül hatolni, csakis az álarczosoknak a vatikánba szándékolt látogatása elől tért ki. VIII. Incze alatt a biborosoknak egy már korább is előforduló fonák szokása tetőpontját érte el; 1491 farsangján kocsiszámra küldötték egymásnak a pompás jelmezbe öltözött álarczosokat, buffonokat és énekeseket, a kik botrányos verseket szavaltak; persze lovasok kisérték őket.[2] A carneválon kívül a rómaiak, úgy látszik, először ismerték fel egy nagy fáklyás menetnek is az értékét, mikor II. Pius 1459-ben a mantuai congressusról visszajött, az egész nép fáklyás lovasmenettel várta, a mely a palota előtt fénylő körben mozgott. IV. Sixtus ellenben egyszer egy ily éjjeli fogadást, melyet neki a nép fáklyákkal és olajágakkal akart rendezni, nem fogadott el.[4]

A firenzei carnevál azonban túltett a rómain a fölvonulások egy bizonyos nemével, melynek az irodalom-

[1] VI. Sándor alatt egy ízben októbertől egész a böjtig. V. ö *Tommasi.* id. h. 322. l.

[2] *Baluze,* Miscell. IV. 517 (v. ö. Gregorovius VII, 288 ff.).

[3] *Pii II.* Comment. L. IV. 211. l.

[4] Nantiporto, *Murat.* III. II. Col. 1080. Egy békekötésért köszönetet akartak neki mondani, de a palota kapuját zárva találták minden téren katonaság állott.

ban is emléke maradt.[1] Gyalogos és lovas álarczosok raja között egy rengeteg nagy kocsi jelenik meg valamely képzeleti alakban és ezen vagy valamely hatalmas allegorikus alak, vagy csoport a hozzátartozó résztvevőkkel egyetemben, p. o. a féltékenység négy szemüveges arczczal, egyazon fejen; a négy temperamentum a hozzájuk tartozó bolygókkal, a három párka, az eszesség trónolva a remény és félelem fölött, melyek békóba verve fekszenek előtte, a négy elem, életkor, szél, időszak stb; továbbá a halál híres kocsija a koporsókkal, melyek azután kinyíltak. Vagy pedig egy pompás mythologiai jelenet vonult el: Bacchus és Ariadne, Páris és Helena stb. Vagy végül oly emberek kara, a kik együtt egy rendet, osztályt tettek ki, p. o. koldusok, vadászok nymfákkal, szegény lelkek, a melyek éltükben kegyetlen asszonyok voltak, remeték, csavargók, astrologusok, ördögök, bizonyos árúczikkek eladói, sőt egyszer *il popolo*, a nép mint ilyen, mely azután énekében magát, mint általában gonosz fajtát, vádolja. Az énekek ugyanis, melyeket összegyűjtöttek és fentartottak, majd pathetikus, majd jókedvű, fajtalan módon magyarázzák a menetet. A leggonoszabb versek közül néhányat Lorenzo magnificónak is tulajdonítanak, alkalmasint, mert az igazi szerző nem merte magát megnevezni; bizonyosan tőle való

[1] Tutti i trionfi, carri, mascherate, o canti, carnascialeschi, Cosmopoli 1760. — *Machiavelli*, Opere minori, 505. — *Vasari*, VII. 115. l. ff. vita di Piero di Cosimo, mely utóbbinak tulajdoníttatik nagyrészt, hogy e felvonulások ennyire kifejlődtek. — V. ö. B. *Loos*, 12. l. ff., *Reumont*, Lorenzo II. 433 ff., a hol különösen a forráshelyek is össze vannak gyűjtve, melyek azt bizonyítják, hogy a farsangi mulatozással már jó korán és miként szállottak szembe. V. ö. u. i. II. 24.l.

azonban a Bacchus és Ariadne jelenetéhez való szép ének, melynek refrainje a XV. századból ide hangzik hozzánk mint a renaissance rövid dicsőségének bánatos sejtelme:[1]

Qanto è bella giovinezza,
Che si fugge tuttavia!
Chi vuol esser lieto, sia:
Di doman non c'è certezza.

[1] Ah, az ifjúság mi édes,
De mi gyorsan tűnik el!
Hajh! vigadni még ma kell,
Mert a holnap mindig kétes.

Radó Antal ford.

Kitérések.

XII.

(*A 110. laphoz.*)

Machiavelli szigorú ítélete a nemességről, Discorsi I. 55, csak arra a nemességre vonatkozik, mely még hűbérjogokat élvez, munkátlan életet folytat és politikailag romboló hatással van. — Nettesheimi Agrippa, ki legérdekesebb eszméit voltaképen Olaszországban töltött idejének köszöni, mégis irt egy fejezetet a nemességről és fejedelemségről (de incert. et vanitate scient. 80. fej. Opp. Leyden, II. 212—230), mely radikális keserűségben mindent felülmúl s valójában az észak szellemi forrongásának bélyegét viseli. Egy helye így hangzik, 213. l.: „Si . . . nobilitatis primordia requiramus, comperiemus hanc nefaria perfidia et crudelitate partam, si ingressum spectemus, reperiemus hanc mercenaria militia et latrociniis auctam. Nobilitas revera nihil aliud est quam robusta improbitas atque dignitas non nisi scelere quaesita benedictio et haereditas pessimorum quorumcunque filiorum“ A nemesség történeténél röviden megemlékezik az olasz nemességről is (227. l.)

XIII.

(*A 113. laphoz.*)

Senarega, de reb. Gen. *Murat.* XXIV. col. 525. Joh. Adurnus lakodalmán sanseverinoi Leonorával „certa-

mina equestria in Sarzano edita sunt... proposita et data victoribus praemia. Ludi multiformes in palatio celebrati a quibus *tamquam a re nova* pendebat plebs et integros dies illis spectantibus impendebat. — Angel. Politianus, tanítványainak egy lovasjátékáról, ir Joh. Picusnak (Ang. Pol. epist. lib. XII. ep. 6.): tu tamen a me solos fieri poetas aut oratores putas, at ego non minus facio bellatores. — Ortensio Landi, a Commentarióban (fenn 98. l. VII. kitérés) fol. 180, két katonának Coreggióban történt párbajáról beszél, mely halálos kimenetelű volt s egészen a gladiatorok harczára emlékeztet. (A szerző, ki különben szabadjára ereszti a képzeletét, itt egészen az igazság benyomását teszi.) Az idézett helyekből egyébiránt kitetszik, hogy az ily nyilvános bajvíváshoz nem kellettek okvetetlenül lovagok. — A lovagjátékok ellen már Petrarca föllép, Epist. senil. XI. 13, Ugóhoz, az Estei marcheséhez irott levelében (tehát nem firenzei eseményről van szó). Egy másik hely Epist. famil. lib. V. ep. 6 (kiad. Fracassetti, I. k. 272. l. 1343, decz. 1.) azt az irtózatot írja le, mely a költőt elfogta, midőn Nápolyban egy tornajáték alkalmával egy lovagot elesni látott. (Törvényes szabványokat a lovagjátékokról Nápolyban l. Fracassetti, Petrarca leveleinek olasz ford. 1864. II. 34. l.) — L. B. Alberti is kikél a lovagjátékok veszedelmes, haszontalan és költséges volta ellen: della famiglia, Opp. volg. II. 229. l.

XIV.

(A 114. laphoz.)

V. ö. Poliziano és Luca Pulci már említett költeményeit fenn IX. kitérés. Továbbá Paul. Jov. Vita Leonis X. L. I. — Machiavelli, Storie fiorent. L. VII. — Paul. Jov. Elogia, 187. l. ff. és 332. l. ff. Petrus Medicesről szólván, ki torna- és lovagjátékok miatt hivatalos teendőit is elhanyagolta s Franc. Barboniusról, a ki egy ilyen igen veszélyes játéknál életét vesztette. — Vasari IX. 219,

v. di Granacci. — Pulci Morgantéjében, mely Lorenzo szemeláttára készült, a lovagok beszédje és cselekvése nem egyszer furcsa, de a vágásaik igaziak és műszabatosak. Bojardo is olyanok számára költ, kik a tornajátékot és háborút jól ismerik, v. ö. fenn 52. l. — Firenze korábbi történetéből l. egy tornajátékot a franczia király tiszteletére 1380 körül: Leon. Aretino, hist. Flor. lib. XI. Strassburg, 222. l. — Lovagjátékok Ferrarában 1464-ben, Diario Ferrar. Muratori, XXIV. Col. 208. — Velenczében, Sansovino, Velencze, fol. 153 ff. — Bolognában 1470-ben seqq. Bursellis Annal. Bonon. Muratori, XXIII. Col. 898, 903, 906, 908, 911, a hol különös vegyülékben figyelhető meg az a páthosz, mely akkoriban a római triumphusok bemutatásához kapcsolódott; ut antiquitas Romana renovata videretur, olvasni egy izben. — Urbinói Federigo (I. k. 57. l. ff.) egy tornajáték alkalmával elvesztette jobb szemét „ab ictu lanceae". — Az akkori északi lovagjátékokról v. ö. mindenekelőtt: Olivier de la Marche, Mémoires, kül. 8., 9., 14., 16., 18., 19., 21., stb fej.

XV.

(*A 120. laphoz.*)

Hadd közöljük itt az igen ritka művecske (l. fenn 96 ff.) ide vonatkozó érdekes helyét. (A történeti esemény, melyre a szöveg utal, Milano elfoglalása Antonio Leiva, V. Károly hadvezére által, 1522-ben.) Olim splendidissime vestiebant Mediolanenses. Sed postquam Carolus Caesar in eam urbem tetram et monstruosam Bestiam immisit, ita consumpti et exhausti sunt, ut vestimentorum splendorem omnium maxime oderint, et quemadmodum ante illa durissima Antoniana tempora nihil aliud fere cogitabant quam de mutandis vestibus, nunc alia cogitant, ac mente versant. Non potuit tamen illa Leviana rabies tantum perdere, neque illa in exhausta depraedandi libidine tantum expilare, quin a re familiari adhuc

belle parati fiant, atque ita vestiant quemadmodum decere existimant. Et certe nisi illa Antonii Levae studia egregios quosdam imitatores invenissent, meo quidem judicio, nulli cederent. Neapolitani nimios exercent in vestitu sumptus. Genuensium vestitum perelegantem judico, neque sagati sunt neque togati. Ferme oblitus eram Venetorum. Ii togati omnes. Decet quidem ille habitus adulta aetate homines, juvenes vero (si quid ego judico) minime utuntur panno quem ipsi vulgo Venetum appellant, ita probe confecto, ut perpetuo durare existimes, saepissime vero eas vestes gestant nepotes, quas olim tritavi gestarunt. Noctu autem dum scortantur, ac potant, Hispanicis palliolis utuntur. Ferrarienses ac Mantuani nihil tam diligenter curant, quam ut pileos habeant aureis quibusdam frustilis adornatos, atque nutanti capite incedunt seque quovis honore dignos existimant, Lucenses, neque superbo, neque abjecto vestitu. Florentinorum habitus mihi quidem ridiculus (nyomt.: rediculus) videtur. Reliquos omitto, ne nimius sim. — Ugolinus Verinus, de illustratione urbis Florentiae, azt mondja a régi idők egyszerűségéről:

non externis advecta Britannis
Lana erat in pretio, non concha aut coccus in usu.

A zsidók fényüzéséről Olaszországban l. Güdemann említett művét, 213. l. ff., 330 ff.

Összehasonlításul hadd álljon itt a német férfiak és nők piperetárgyainak és ékszereinek felsorolása Conr. Summerhart (1450—1502) „De contractibus“ cz. műve nyomán. Oly ékszerekként, melyek csupán díszítésül szolgálnak, ezeket említi: eszközök a haj fodorítására; lánczok, melyek a nyak körül fonvák s elől a mellen, a hol a ruhák ki vannak vágva, lelógnak; gyöngysorok, melyek a ruhákat a mellen összetartják; drágakövek, minőket a fiatal leányok pártájukról a homlokon lelógva hordanak; füldísz, karkötők, uszályos ruhák; „brisgoller“-nek nevezett hálós szövet a nyak körül; tarkaszínű ruhák szőtt figurákkal; prémek, melylyel a ruhák a nyak körül be vannak szegve; hosszú-orrú czipők, arany és ezüst gombok a ruhákon, a hová nem valók; ruhák számos

hasítékkal; festőszer egy fucus-tincturából, mely az arczot pirosra festi; vendéghaj. Oly ékszerekül, melyek a kellemetességen kívül még hasznot vagy előnyt (commoditas) nyujtanak, ezeket említi: a fejék különféle formáit a haj megerősítésére, koronákat, biretteket, finom selyem-kendőket, szagos üvegcséket pézsmával vagy más illattal; újjra való gyűrűket; kapcsokat (spinteria), melyekkel a nők felső ruháikat megerősítik. A német nemzetgazda és moralista e tárgyak fölsorolásakor és megítélésekor a szépség- és egészség-ápolást egészen tekinteten kívül hagyja s csak az országos szokást s az erkölcsiséget nézi, úgy hogy eleitől fogva csak azt ítéli el, a mi az ország erkölcseivel ellenkezik, vagy a mit azon szándékkal viselnek, hogy vele az erkölcsiséget sértsék. V. ö. Linsenmann: Summerhart, Tübinga 1877, 60. l.

XVI.

(A 124. laphoz.)

A németek, mint a piszok netovábbja. Giraldi Hecatommithi, Introduz. nov. 6. — Hadd álljon itt pár jegyzet a németekről Olaszországban. A német invasióról való félelemről, lásd e mű I. k. 115. l. 3. jegyz; a németek, mint leirók és könyvnyomtatók: I. k. 266. l. ff; mint zenészek l. alább 202. l. ff.

Német *könyvnyomtatók* Modenában 1460 óta: Furster (Vurster) János Kempenből (Rabb és Brendlin Bernből, Prendü Strassburgból), Enrico Kölnből, Volmer Mihály. Megemlékezés róluk, valamint nyomtatványaik jegyzéke és leírása: Atti e memorie, Modena, 1880 V. k. I. r. 121—262 l.; kitünő tanulmány erről: Ercole Sala-tól.

Német *művészekkel* nem ritkán a pápák szolgálatában találkozni. Egy Lukas nevezetű festő V. Miklósnál volt, Muntz, Les arts à la cour des papes, I. 96. 130 s egyebütt. Hímzők: Dionisi Roscals, Giovanni di Guglielmo, u. o. 186. Más négy német hímző a XV. században:

Milanesi, Docum. per la storia dell'arte senese, II. 246 ff. 365; 1431-ben Carpiban él egy hímző Bonnból; Campori, 442 (v. ö. I. k. 266. l. 1. jegyz.) — II. Pál alatt a német építőmester Petri János, Muntz II. 20. II. Pius pártját fogta Paolino német építésznek és őt kisérte ez mantuai és sieniai útjában is, Muntz, I. 242; Mihály vagy Ambrosinio nevű szobrászról u. i. van szó 262. — Német művészek: egy cartilaro Nicilao, egy miniatore Niccolo, Lionello d'Este szolgálatában 1441, 1452. V. ö. Atti e memorie, Parma, VI. 247., 249., 252.

Német *tanítók* a paviai egyetemen. (A következő adatok forrása: Memorie e documenti per la storia dell' universita in Pavia, I. k. Pavia, 1878.) A jogi karon darab ideig állandó tanító van az ultramontánok számára. 1420: Molitor Ulrik Constanzból, 1420: Henrik Brémából, 1426: Doze Húgó Speierből, 1429: Breda Vilmos Kölnből, 1430: Tronis Gáspár, 1453: Alamanno Lénárd, 1469: Henrik Nürnbergből, 1472: János Kölnből (l. még többeket 63—70. l.) Orvosok közül: Fülöp Németországból 1439—1444, Obert Németországból 1444, ki szintén ad lect. Ultramontanor. Medicorum hivatik meg, Jakab Németországból szintén 1489. A philosophusok közül: Miklós Németországból 1469 ad lectur. Metaphysicae (pro Ultramontanis).

A németeket az olaszok általában nem igen szerették, a mi gúnyban nyilatkozott meg. Már Boccaccio azt mondja, Decamerone VIII., 1: un Tedesco in soldo prò della persona è assai leale a coloro ne' cui servigi si mettea; il che rade volte suole de' Tedeschi avenire; az elbeszélés aztán a német ravaszságot bizonyítja. Ezzel szemben Ormanno a Pecoroné-ben VII. 2 (1378.) elég nemes szerepet visz, szerző őt „udvariasnak, illedelmesnek" mondja s igen bátor halállal engedi meghalni. A XV. század humanistái csak úgy hemzsegnek a németek ellen: a barbárok ellen való megjegyzésektől, még pedig különösen azok, a kik, mint Poggio, Németországot színről színre látták. L. általában: Voigt G. Wiederbelebung 374. l. ff. és Geiger L.: Beziehungen zwischen

Deutschland und Italien zur Zeit des Humanismus; Zeitschrift für deutsche Culturgeschichte, 1875, 104—124. l.; némely idetartozó adatot l. Janssen, Geschichte des deutschen Volkes 1876, I. 262. l. ff. A németek egyik legkonokabb ellenfele volt Joh. Ant. Campanus: epistolae et poemata 1707, Opera selectiora, Lipcse 1734, kiad. Mencken, ki egy beszédet is tartott: de Campani odio in Germanos. Fil. Beroaldo, ki igen hizelgően tudott Németországról beszélni (Geiger Lajos, id. h. 117. l. ff.), egy izben ügyesen gúnyolódik egy német felett: Castiglione, il cortigiano, II. könyv, 63. fejezet. A németek elleni gyűlöletet VI. Hadrian táplálta s a német landsknechte-k eljárása Róma elfoglalásakor (Gregorovius, Geschichte Stadt Rom VIII. 548. l. 1. jegyz.) még jobban növesztette. Bandello III. nov. 30 a németet a piszkos és együgyű ember typusaként írja le (egy másik németről u. i. III. nov. 51.). —Törvény útján való megszorításokkal is találkozni: Ancona 1394 és 1458: németek nem lehetnek fegyverhordó cselédek. Macuscev I. 196, 198. Ellenben Parabosco (I Diporti, London 1795. 267. l.) ezt mondatja egy beszélgetővel — a gyors és talpraesett válaszadásról van szó — „Ma uno il quale a me pare che sia maraviglioso, come per essere così pronto come egli è, è il gentilissimo M. *Cristoforo Mielich Alemano* che ciascuno di voi e per le gran faccende che egli fa nella mercanzia, e per la dolce conversazione sua, deve facilmente conoscere“. Az olasz zsidók is semmibe se veszik a német zsidókat. Serachia b. Izsák (XIII. század) hibáztatja, hogy a németek mitsem akarnak a dolgok bölcsészeti szemléletéről tudni. V. ö. Güdemann 112. l. Ha különben az olasz német embert dicsérni akar, ezt mondja (mint Petrus Alcyonius „de exilio“ cz. párbeszédének Schomberg Miklóshoz intézett ajánlásában, kiad. Mencken, 9. l.); Itaque etsi in Misnensi clarissima Germaniae provincia illustribus natalibus ortus es, tamen in Italiae luce cognosceris. Korlátlan dicséret fölötte ritka, p. o. a német nőké Marius idejében: Il cortigiano III. könyv,

33. fej. Firenze, 1854., 198. l.; vagy egy német mesterember ügyességének dicsérete, ki egy ládát mozgatható alakokkal szerkesztett, a mely még az olaszokat is csodálatra birta (Mars. Ficinus, de immortalitate animarum, II. könyv, 13. fej.). —

Persze föl kell említeni, hogy a renaissancekori olaszok, ép úgy mint az ókori görögök, ellenérzéssel viseltettek a barbarok iránt; Boccaccio „de claris mulieribus" a Carmenta czikkben „német barbarságot, gall dühösséget, angol álnokságot és spanyol durvaságot" említ.

XVII.

(A 129. laphoz.)

Az új ideális nyelvnek lépésről-lépésre való előnyomulását az irodalomban és életben olasz szakértő ember könnyen összeállíthatná rovatosan. Azt kellene megállapítani, mennyi ideig maradtak érvényben a XIV. és XV. században az egyes tájnyelvek tisztán vagy keveredve a köznapi levelezésben, a hivatalos iratokban és a törvényszéki jegyzőkönyvekben, végül a krónikákban és a szabad irodalomban. Figyelembe volna veendő az olasz tájnyelvek megmaradása a tisztább vagy romlottabb latin mellett is, mely aztán hivatalos nyelvül használtatott. — A nyelv és kiejtés különféleségeit Olaszország különböző városaiban összeállította Landi: Forcianae questiones fol. 7*a*. Az elsőről p. o. ezeket mondja: Hetrusci vero quamquam caeteris excellant, effugere tamen non possunt, quin et ipsi ridiculi sint, aut saltem quin se mutuo lacerent; az utóbbit illetőleg a sienaiak, luccaiak és firenzeiek különösen magasztaltatnak, Firenzéről pedig megjegyezi: plus (jucunditatis) haberet, si voces non ingurgitaret at non ita palato lingua jungeretur.

XVIII.

(*A 144. laphoz.*)

Coelius Calcagninus (Opera, 514. l.) egy rangbeli fiatal olasz nevelését 1500 körül (Antonio Costabiliről mondott halotti beszédében) a következőkép írja le: először artes liberales et ingenuae disciplinae; tum adolescentia in iis exercitationibus acta, quae ad rem militarem corpus animumque praemuniunt. Nunc *gymnastae* (t. i. a tornatanítónak) operam dare, luctari, excurrere, natare, equitare, venari, aucupari, ad palum et apud lanistam ictus inferre aut declinare, caesim punctimve hostem ferire, hastam vibrare, sub armis hyemem juxta et aestatem traducere, lanceis occursare, veri ac communis Martis simulacra imitari. — Cardanus (de propria vita, 7. fej.) tornagyakorlatai között egy falóra való fölugrást is említ. — V. ö. Rabelais „Gargantua I. 23, 24: a nevelésről általában, és 35: a gymnasták ügyességeit. — Marsilius Ficinus (Epist. IV. 171 Galeotto) a philosophusok számára is gymnastikus kiművelést kiván; a fiúkra nézve Maffeo Vegio „de puerorum educatione“ III. könyv, 5. fej. Battista Mantovano „de vita beata“ a gymnastikus gyakorlatok ellen nyilatkozik.

XIX.

(*A 145. laphoz.*)

Általában l.: Ueber den Einfluss der Renaissance auf die Entwickelung der Musik von Bernh. Loos, Basel, 1875; e mű azonban a mi időnk számára jóformán csak az itt elmondottat ismétli. — Dante viszonyáról a zenéhez, továbbá Petrarca és Boccaccio költeményének dallamáról v. ö. Trucchi, poesie ital. inedite II. 139. l. V. ö. még Poesie musicali dei secoli XIV., XV. e XVI. tratte da vari codici per cura di Antonio Capelli. Bologna 1868

és G. Cartucci: Musica e poesia nel mondo elegante del secolo XIV; G. C.: Studî litterari, Livorno, 1874, 378—395 l. Francesco Landiniról 1325—1397. A XIV. század más zeneszerzőit a 415—444 laphoz írt jegyzetek említik. Egy pár egyéb adatot l. Tiraboschi, VI. 426—429. — A XIV. század theoretikusairól l. Filippo Villani, vite, 46. l. és Scardeonius, de urb. Patav. antiqu.: Graev. Thesaur. VI. III. Col. 297. — A zenéről urbinói Federigo udvarán l. körülményesen Vespasiano Fior. 122. lap. — Galeotto Maria Sforza „cantori della nostra capella"-jának névsorát l. Arch. stor. lomb. An. V. fasc. II. 255. l. ff. — Giovan. Maria Parente (a XV. század végén) egyik költeményében egy modenai zenész Jacomo Fogliano, mint „con man con piedi egli è molto dignissino" dicsértetik; továbbá „in sonare alpicorai egli è maestro"; v. ö. Atti e memorie, Modena, 1880, V. k. 1 r. 91. lap. — I. Ercole gyermek-zenekara (? 10 gyermek, 6 egész 8 éves, kiket E. a maga házában neveltetett s zenére is taníttatott), Diario Ferrarese, Muratori XXIV. Col. 359. Egy 1457. évből származó éremnek felírata: Nícolaus Schlöfer Germanus vir modestus alterque Orpheus (kir. éremgyűjtemény Berlinben). — Berth. Facius, de vir. ill. 12. l. Leonardus Justinianust mint zeneszerzőt dicsőíti, a ki fiatal korában szerelmi dalokat, aggkorában vallásos énekeket szerzett. — I. A. Campanus (Epist. I. 4. k. Mencken, 30. l.) teramói Zarrarus zenészt dicséri, azt mondván róla: inventa pro oraculis habentur. — Fulcus és Perinellus nevű zenészeket Pontanus (Tumul. I. könyv, Opp. IV. 3388., 3390. l.) dicsőíti és siratja. — Forlii Tamás „musicien du pape": Burchardi diarium, kiad. Leibnitz, 62. l. ff. — Immánuel b. Salamon (XIII. század) sajnálja, hogy míg a zsidók ezelőtt a zenét nagy buzgósággal művelték, mostan kizárólag a keresztények gondoskodásának a tárgya. V. ö. Güdemann, 120. l. — Hogy X. Leo nagy pártfogója volt a zenének l. Arch. stor. ital. 1866, III. 226., 233. l., hogy két ismeretlen virtuóznak egyenként 276 aranyat adott évenként és: Il Buonarotti 1871., 246., 247. l. hogy 1519. augusztus 27-ikén az énekeseknek,

fuvolásoknak és más zenészeknek külön jutalmul 200 aranyat fizettetett ki. — Zeneiskolát különösen a szegények számára 1520-ban Cremonában rendeznek be; F. Novati: Domenico Bordigallo, Velencze 1880, 4. l. jegyz. Olaszországon kívül alig volt még szabad a tekintélyes embereknek sajátkezűleg muzsikálni, az ifjú V. Károly németalföldi udvarán veszedelmes vitatkozás támadt e miatt; v. ö. Hubert. Leod. de vita Frid. II. Palat., L. III. — VIII. Henrik angol király ebben kivételt tett, még inkább azonban I. Miksa német császár, ki valamennyi művészetet, köztük a zenét is nagyon pártolta. Joh. Cuspinian † 1529 irja Miksa császár életrajzában, hogy a császár: Musices singularis amator volt, és így folytatja: Quod vel hinc maxime patet, quod nostra aetate musicorum princeps omnes, in omni genere musices omnibusque instrumentis in ejus curia, veluti in fertilissimo agro succreverant. Scriberem catalogum musicorum quos novi, nisi magnitudinem operis vererer. E kedvtelése miatt a zenét a bécsi egyetemen nagyon művelték. Francesco Sforza, a zenekedvelő fiatal milanói herczeg jelenléte is hozzájárult a pártoláshoz. L. Aschbach, Gesch. der Wiener Universität, II. k. 1877., 79. l. ff.

Egy igen érdekes és figyelemre méltó helyet találni a zenéről, a hol az ember nem is keresné: Macaroneide, Phant. XX. Egy négyszólamú kar komikus leírása foglaltatik itt, melyből megtudni, hogy franczia és spanyol dalokat is énekeltek, hogy a zenének már megvoltak az ellenségei is (1520 körül), s hogy X. Leo zenekara és Josquin de Prés zeneszerző mindennek a netovábbja volt, a miért rajongtak; ez utóbbinak főbb művei föl is soroltatnak. Ugyanez a szerző (Folengo) álnév (Limerno Pitocco neve) alatt kiadott Orlandinójában, III. 23. ff. is egész modern zenefanatizmussal találkozni.

XX.

(A 150. laphoz.)

Vizsgálódásokat a női nem inferioritásáról l. p. o. Castiglione, Il Cortigiano. — Ide tartoznak még: Francesco Barbaro, de re uxoria; Poggio, An seni sit uxor ducenda, a melyekben sok gonosz megjegyzés olvasható az asszonyokról; Codro Urceo gúnyolódásai, különösen fölötte érdekes beszéde: An uxor sit ducenda, Opera 1506, fol. XVIII—XXI és több latinul író epigrammista csipkedései. Marcellus Palingenius (l. e mű I. k. 362. l.) több izben IV. könyv 275. ff.. V. 466—585. a nőtlenséget magasztalja; a házasoknak, engedetlen asszonyokkal szemben, legjobb szerül ezt ajánlja:

tu verbera misce
Tergaque tunc duro resonent pulsata bacillo.

Olasz művek a nők mellett p. o.: La defensione delle donne (a XV. század közepe) kiadta Fr. Zambrini, Bologna 1876. Giov. Maria Parente költői párbeszédet tesz közzé, in commendatione delle donzelle. Atti e memorie, Modena 1880., V. k. 1. r. 160. l. ff. Benedetto da Cesena, 1452: de honore mulierum, Velencze 1500, Dardano: La difesa della donna, Velencze 1554., Per donne Romane Rime, kiadta Manfredi, Bologna 1575. Egyéb idevonatkozót l. Janitschek 112. l. 87. jegyz. V. ö. továbbá Steinschneider — kinek az előbb közölt jegyzetek egy részét köszönöm — tudós és kimerítő össszeállítását: Letterature delle donne, Róma 1884., különnyomat az Il Buonarotti 1879. és 1884. évfolyamából. V. ö. továbbá Güdemann id. h. 214. l. ff. — Ugyane tárgyat (a nők támadása vagy védelme a híres vagy hírhedt nők idézésével az ő korukig) olasz zsidók is földolgozzák részint héber, részint olasz nyelven, még pedig összefüggésben a héber irodalommal, mely már a XIII. század elején kezdődik. Hadd említsük Abr. Sarteanót és Eliah Gennazzanót, ki amazt Abigdor támadásai ellen megvédelmezte. (E tárgygyal foglalkozó költeményeik,

melyek körülbelül 1500-ból valók, kéziratban vannak meg Firenzében; v. ö. Steinschneider, Hebr. Bibliogr. VI. 48. l.)

XXI.

(A 151. lapho z.)

Maffeo Vegio, de liberorum educatione, III. könyv, 12. fejezet. — Tansillo, Capitoli, kiadta Volpicella, Nápoly 1870., 287. l. V. ö. még Leon. Aretini de studiis et literis ad illustrem Dominam Baptistam de Malatesta tractatulus. Továbbá: Jacobi Purliliarum comitis de generosa liberorum educatione libellus, újra nyomt. A. Israel, Sammlung seltener pädagog. Schriften, 6 füzet, Zschopau 1880. L. Ar. azt mondja: az ékesszólás nem nőknek való, theologiai és philosophiai dolgokkal azonban foglalkozhatnak. A történetet ajánlja: Livius, Sallustius, Tacitus, Curtius, Caesar, vagy görög és latin költők a legkitünőbb olvasmány. Homer itt is encyklopaedia számba megy: Quid Homero deest quominus in omni sapientia sapientissimus existimari possit? ejus poesim totam esse doctrinam vivendi quidam ostendunt. — Hektor leírása példa a harczosoknak; ha a mai vezérek őt vették volna mintául, nem egy súlyos vereséget elkerülhettek volna. — Jac. Purl. comitis nevelési munkája egy „de obstetrice“ czímű szakaszszal kezdődik, melyre egy „de nutrice“ cz. következik; azután azt követeli, hogy a gyermekeket, mihelyt ötödik életévöket betöltötték, a tanítónak adják át. — Képesség, szépség, nevelés, erkölcs és jámborság tekintetében egyaránt harmonikusan fejlődött asszony képét mutatja be Vespasiano Fiorentino (Mai, Spicileg. rom. I. 593. l. ff.) Alessandra de' Bardi életrajzában. Szerzője, mellékesen mondva, nagy „laudator temporis acti“, s nem szabad feledni, hogy majdnem száz évvel hamarább annál, a mit ő a régi jó időnek nevez, már Boccaccio megírta a Decameronét. Az akkori olasz nők műveltségéről és neveléséről különösen

Gregorovius számos adata vetendő egybe: Lucretia Borgia (3 kiadás, Stuttgart 1876.). Az 1502. és 1503. évből fönmaradt a Lucretia Borgia birtokában levő könyvnek jegyzéke (Gregorovius, L. B. I. 310. l.; II. 167. l. ff.), melyet azon kor olasz hölgyeire nézve általában jellemzőnek tarthatni. Ez a lajstrom a következő könyveket sorolja föl: „egy breviarium; egy könyvecskét a hét zsoltárral és más imádságokkal; pergamen-könyvet arany miniatürrel, melynek Coppelle ala Spagnolo volt a neve; sienai szt. Katalin nyomtatott levelei; az epistolák és evangeliumok népnyelven, nyomtatásban; egy vallásos tartalmú spanyol könyv; spanyol canzonék kézirati gyűjteménye Domenico Lopez közmondásaival; egy „Aquila volante" cz. nyomtatott könyv; egy nyomtatott könyv, adalék a krónikákhoz czímen, népnyelven; a „hit tüköre" cz. könyv, nyomtatásban, népnyelven; egy Dante nyomtatásban és magyarázatokkal; egy népnyelven írt könyv a bölcsészetről; szentek legendája népnyelven; egy „de Ventura" cz. régi könyv; egy Donatus; egy Krisztus élete spanyol nyelven; egy Petrarca, pergamenre írva, tizenkettedrétben." Egy 1516-ból származó másik lajstromban azonban világi könyv többé nem fordul elő. — A nők magasztalását egyébként igen óvakodva kell fogadni; közelről nézve, sokat dicsőített tudományosságuk többnyire üres híresztelésnek bizonyul. Isotta da Rimini, a kit műveltsége miatt annyira dicsértek, nem tudott írni. V. ö. Yriarte bizonyítását e mű I. 314. l. 1. jegyzete alatt idézett munkában. Heisz ellenmondása: Les Médailleurs de la Renaissance: L. B. Alberti, Paris 1883. 45. l. ff. nem sokat nyom a latban.

XXII.

(A 157. laphoz.)

A kéjhölgyek számát Infessura közli: Eccard, scriptores, II. Col. 1997. Csak a nyilvános nőszemélyeket számlálta meg.

az ágyasokat nem. A szám egyébaránt, Róma valószínű lakosságához képest, talán íráshiba következtén, rendkívül nagy. A T. Armellini: Gli studi in Italia anno IV, II. k. 1881., 890. l. s ff., anno V., I. k. 83. s ff. kiadott: Un censimento della città di Roma sotto il Pontificato di Leone X. tratto da un codice inedito dell' Archivio vaticano-ból kitetszik, hogy a „Sto Salvatore de Cupellis" kerületben „14 cortesme" lakott, köztük az Imperia és egy Margarita todesca is. Giraldi szerint (VI., 7.) különösen Velencze bővelkedett „di quella sorte di donne che cortigiane son dette», v. ö. Pasquinus epigrammját is (Gregorov. VIII. 279. l. 2. jegyz.), de Róma nem maradt e város mögött (Giraldi, Introduz. nov. 2.). V. ö. a jegyzetet a római „meretrices"-ről (1480), kik egy templomban összegyűlnek és drágaságaiktól megfosztatnak. Murat XXII., 342. ff. és a föl-jegyzések Burchardi diarium, kiadta Leibnitz, 75., 77. l. s ff., Landi (Commentario, fol. 76.) Rómát, Nápolyt és Velenczét a „cortigiane" fővárosainak mondják; u. i. fol. 286 Chiavenna asszonyainak dicsősége alkalmasint ironikusan veendő. Ugyanazon szerző „Questiones Forcianae" cz. munkája, fol. 9. s ff., fölötte érdekes följegyzéseket tartalmaz szerelemről és szerelmi kéjről s az asszonyok mivoltáról és jelentőségéről Olaszország különböző városaiban. Fontosaknak tetszenek még: Angitia cortigiana de la natura del cortigiano, Róma 1540. és: Tariffa delle puttane, melyekből Castelnau, Les Médicis, Paris 1879. II. 150. ff., néhány kivonatot közöl. — Az említett szerzőkkel szemben Egnatius (De exempl. ill. vir. Vel., fol. 212. b. ff.) dicséri a velenczei nők szemérmetességét; azelőtt nyilvános nőket évenként Németországból hoztak be. — Conr. Agr. de van. scientiae, 63. fejezet (Opp., Leyden, II., 158.) azt mondja: Vidi ego nuper atque legi sub titulo Cortosanae Italica lingua editum et *Venetiis* typis excusum de arte meretricia dialogum utriusque Veneris omnium flagitiosissimum dignissimumque, qui ipse cum autore suo ardeat. — Ambr. Traversari (Epistolae lib. VIII. 2. ff.) Niccolo Niccoli szeretőjét (l. e mű I. k. 299. l.) foemina fidelissima-nak nevezi. — A lettere de' principi

I. 180. (Negro jelentése 1522. szept. 1-ről) a „donne Greche“ „fonte d'ogni cortesia et amorevolezza“-nak mondatnak. — Főforrás e viszonyokra: Ant. Panormitanus: Hermaphroditus, különösen Sienára nézve. A „lenae lupaeque“ fölsorolása Firenzében (II. könyv 37.) aligha költött; itt fordul elő e hely: Annaque Theutonico tibi se dabit obvia cantu. — Igen érdekes forrás az újabban L. A. Ferraj kiadta: Lettere di cortigiane del secolo XVI, Firenze 1884. Különösen a pisai Camilláról és a firenzei Alessandráról van szó, kik Filippo Strozzi egyik kéjlakában élnek, de szívök vonzalmával Francesco del Nero felé fordulnak. Az első, a főlevélírónő, tiszta, némelykor előkelő nyelven ír, latin szólamokat kever közbe, úgy látszik, hogy még verseket is csinált és írókkal áll összeköttetésben. Foglallalkozása mellett is istenfélő, s egy izben mentegetőzik, hogy „a nagyhét jámbor kötelességei“ miatt nem írhatott. A cortigianék egyike, úgy látszik, ferrarai Beatrice, kihez, midőn viselős volt, Molza egy ismeretes elegiát intézett (v. ö. Giornale stor. dell. let. ital. III. k. 430. l. ff., a honnan a Ferraj művéről való megjegyzések merítvék).

XXIII.

(A 159. laphoz.)

A botozásnak alapos és lélektani szellemmel földolgozott története a germán és román népeknél bizony érne annyit, mint egy pár kötetnyi sürgöny és tárgyalás. (Csekély kezdeményt látni Lichtenbergnél, Vermischte Schriften, V. k. 276—283.: Etwas über Nutzen und Cours der Stockschläge, Ohrfeigen, Hiebe u. s. w. bei den verschiedenen Völkern.) Mikor és micsoda befolyás által lett a verés a német családban mindennapos? Nyilván sokkal később, mint Walter énekelte: Nieman kan mit gerten Kindes zuht beherten. Olaszországban a veréssel meglehetősen korán felhagytak. Maffeo Vegio († 1458.) a verésben (de educ. liber. lib. I. 19. fej.) mértékletességet ajánl, de mégis

azt mondja: caedendos magis esse filios quam pestilentissimis blanditiis lactandos. Később egy hétéves gyermeket már nem vernek. A kis Roland (Orlandino, VII. fej. 42. vsz.) azt az elvet vallja, hogy:

Sol gli asini si ponno bastonare,
Se una tal bestia fussi, patirei.

A renaissance-kor német humanistái, p. o. Agricola Rudolf és Erasmus határozottan elítélik a verést, melyet a régi iskolamesterek a nevelés legfontosabb kellékének néztek. A vándor diákok életrajzaiban a század végén (Platter Tamás életrajza, kiadta Fechter, Basel 1840.; Butzbach, Wanderbuch, kiadta Becker, Regensburg 1869.) hajmeresztő példákat találunk arról, hogyan alkalmazták e korban a verést.

XXIV.

(A 176. laphoz.)

Pietro Riario biboros ünnepeiről 1473-ban v. ö. Favre, Mélanges d'hist. lit. I. 138. idézett forrásokat. Corio, fol. 417. ff. Az étlap majdnem két sürűn telenyomtatott oldalt tett. „Egyéb eledelek között egy hegyet is föltálaltak, melyből egy eleven ember szállott ki a csodálkozás jeleivel, hogy magát ily fényes társaságban találja, erről pár sornyi verset is mondott s azután eltünt.“ (Gregorovius, VII. 241. l.) — Infessura Eccard, script., II. Col. 1896. — Strozii poetae, fol. 193. ff., az aeolostichák első könyvében. — Itt helyén volna az evésről-ivásról egyetmást közölni. Csak néhány jegyzetre szorítkozom. Leon. Aretino (Epist. lib. III., ep. 18.) panaszolja, hogy annyit kellett lakodalomra, ruházatra stb. költenie, hogy a *matrimonium* kötése és a patrimonium elköltése nála azonegy napra esik. — Pietro Carához intézett levelében Ermolao Barbaro megírja, mi mindenből állott Trivulzio lakodalmi ebédje (Angeli Politiani epist. lib. III.). — Egy nápolyi ünnepség alatt (1455-ben, midőn Alfonzo, Milano, Firenze, Velencze és a pápa szövetséget kötöttek) rengeteg nagy

tortákat hoznak az asztalra, melyek kastélyalakúak s a szövetséges hatalmak czímereit és jelképeit mutatják. A körülálló néptömeg végül kifosztja az asztalt s a kastélyokat is magával viszi. V. ö. Il carteggio originale di Francesco I Sforza: Arch. stor. ital. IV. Ser., 1872, 2. füzet, 366. l. — Különösen érdekes Landi Commentario-jának (l. fenn 98. lap) függelékében közölt étel- és italjegyzék. Landi azt is említi, hogy nagy utánjárással állította a jegyzéket össze; nem kevesebb, mint 500 íróból merítette. Megemlíti a neveket is, férfiakat és nőket vegyest, nagyobbrészt ókoriak, rómaiak, görögök és barbárok, egy svájczi is van közöttük. Az illető tudósítás sokkal terjedelmesebb, hogysem itt közölhető volna; egy helyütt ezt mondja: Li antropophagi furono i primi che mangiassero carne humana! — Poggio (Opera, 1513., fol. 14. ff.) e kérdést fejtegeti: Uter alteri gratias debeat pro convivio impenso isne qui vocatus est ad convivium an qui vocarit? — Platina értekezést írt „de arte coquinaria“, mely állítólag többször jelent meg nyomtatásban s a legkülönfélébb czímeken idéztetik, de a mely saját ráutalásai szerint (dissert. Vossiane, I. 253 ff.) inkább a dőzsöléstől való intelmet, mint róluk való tanítást tartalmazott. (Ez értekezésről l. Sannazar egy élczes epigrammját: Opp. 1535., fol. 360.)

HATODIK SZAKASZ.

ERKÖLCS ÉS VALLÁS.

ELSŐ FEJEZET.

Az erkölcs.

Az egyes népek viszonya a legfőbb dolgokhoz, istenhez, erényhez, halhatatlansághoz, egy bizonyos fokig kikutatható ugyan, de soha szigorú párhuzamban föl nem tüntethető. Mennél világosabbaknak tetszenek e téren a nyilatkozatok, annál inkább kell föltétlen elfogadásuktól és általánosításuktól óvakodni.

Különösen áll ez az erkölcsre vonatkozó ítéletünkről. Egyes ellentéteket és árnyéklatokat bőven lehet a különféle népek közt kimutatni, az egésznek absolut összegét azonban emberi belátás képtelen megállapítani. A nemzeti jellemet, bűnt és lelkiismeretet illető nagy leszámolás már azért is rejtett marad, mert a fogyatkozásoknak még egy másik oldaluk is van, a melyről nézve nemzeti tulajdonságoknak, sőt erényeknek is látszhatnak. Az oly szerzőket, a kik szeretnek a népekről általános, még pedig némelykor a legindulatosabb hangon írt osztályzatokat adni, kár volna élvezetökben megháborgatni. Nyugati népek bántalmazhatják, de szerencsére el nem ítélhetik egymást. Egy nagy nemzet, mely műveltség, tettek és élmények által az egész újabb világ életével össze van fűzve, nem bánja, vajjon vádolják vagy mentegetik-e; tovább él az, akár tetszik a theoretikusoknak, akár nem.

A mi itt következik, e szerint nem is ítélet, hanem oldaljegyzetek sorozata, a mint az olasz renaissance több évi tanulmányából önként előállottak. Érvényök azért is korlátoltabb, mivel többnyire a felsőbb rendek életére vonatkoznak, a melyekből itt jóban és rosszban aránytalanabbul gazdagabban vagyunk értesülve, mint más európai népekéről. De mert dicsőség és gyalázat itt szózatosabbak, mint bárhol egyebütt, azért magához az erkölcs egyetemes mérlegéhez csak egy lépéssel sem jutottunk közelebb.

Kinek a szeme hat a mélységbe, a hol a népek jelleme és sorsa képződik? a hol a veleszületett és az átélt egy új egészszé alakul és második, harmadik természeti mivolttá lesz? a hol még oly szellemi tehetségek is, melyeket első tekintetre eredetieknek tarthatnánk, csak aránylag későn és újonnan képződnek? Vajjon p. o. az olasznak a XIII. század előtt is sajátja volt-e már az a könnyű elevenség és biztosság, az a minden tárggyal szóban és formában egyaránt játszó alakító erő, a mely azóta tulajdona? Ha pedig ilyen dolgokat nem tudunk, hogyan ítélhetnők meg azt a végtelen gazdag és finom erezetet, a melyen át szellem és erkölcs folytonosan egymásba ömlenek? Van bizonyára személyes beszámítás és ennek szózata a lelkiismeret; azonban a népeket ily általános tételektől jó lesz megkímélni. A látszólag legbetegebb nép közel lehet az egészséghez, s a látszólag egészséges, erősen kifejlődött halálcsírát rejthet magában, melyet csak a veszély hoz napvilágra.

A XVI. század elején, midőn a renaissance műveltsége delelő pontjára jutott és ugyanekkor a nemzet politikai

szerencsétlensége jóformán elháríthatatlannak tetszett, nem hiányzottak a komoly gondolkozók, a kik e szerencsétlenséget a nagy erkölcstelenséggel hozták összeköttetésbe. Nem oly erkölcsprédikátorok teszik, a kik minden népnél és minden korban azt hiszik, hogy a rossz idők fölött jajgatni kötelesek, hanem egy Machiavelli teszi, a ki egyik legfontosabb gondolatsorozatában[1] nyiltan kimondja: igenis, mi olaszok kiválóan vallástalanok és gonoszak vagyunk. Egy másik talán azt mondta volna: mi egyénileg különösen kifejlődöttek vagyunk; a faj kibocsátott bennünket erkölcse és vallása korlátai közül, a külső törvényeket pedig megvetjük, mert uralkodóink törvénytelenek, hivatalnokaik és biráik pedig elvetemült emberek. Machiavelli maga hozzáteszi: mert képviselői által az egyház a legrosszabb példát adja.

Hozzá tegyük-e itt még: „mert az ókor kedvezőtlen befolyással volt?“ az ily föltevés mindenesetre gondos körültekintést kivánna. A humanistáknál (I. k. 374. l. ff.) leginkább lehet erről szó, különösen szennyes érzéki életüket illetőleg. A többinél körülbelül úgy állhat a dolog, hogy a keresztény élet-ideál helyébe: a szentség helyébe, mióta az ókort ismerték, a történeti nagyság ideálja lépett (I. k. XIII. kitérés). Közelfekvő félreértésből azután azokat a hibákat is közömböseknek tartották, a mely hibák ellenére is a nagy emberek nagyok voltak. Alkalmasint ez majdnem öntudatlanul történt, mert ha elméleti nyilatkozatokat akarunk erre idézni, ismét a humanistáknál kell azokat keresnünk, mint p. o.

[1] Discorsi, I. könyv, 12. fej. Az 55. fej.-ben is: Olaszország romlottabb minden más népnél; ezután következnek közvetlenül a franciák és spanyolok.

Paolo Gioviónál, ki Gian Galeazzo Visconti esküszegését, a mennyiben általa egy birodalom alapítása vált lehetővé, Julius Caesar példájával menti.[1] A nagy firenzei történetírók és politikusok az ily szolgai idézetektől egészen mentek; és a mi ítéleteikben és tetteikben ókorinak tetszik, azért olyan, mert állami rendjük szükségképen keltette azt a gondolkodásmodot, mely az ókornak némileg megfelelt.

Mindazáltal Olaszország a XVI. század elején súlyos erkölcsi válságba jutott, melyből a jobbak alig reméltek menekvést.

Kezdjük annak felemlítésével, melyik erkölcsi erőről hitték, hogy a gonosznak leghathatósabban tud ellene munkálni. E nagy tehetségű emberek azt hitték, hogy a becsületérzés ez az erő. A lelkiismeret és önzés ama rejtélyes keveréke az, mely a modern embernek még akkor is megmarad, ha hibájából vagy hibáján kívül minden egyebet, hitet, reményt és szeretetet, elvesztett is. Ez a becsületérzés sok önzéssel és nagy bűnökkel összefér és óriási csalódásokra képes; de a mi nemes az ilyen személyiségben még megmarad, az mind hozzá fűződtetik és e forrásból új erőt meríthet. Sokkal tágabb értelemben, mintsem közönségesen hiszszük, lett az a mai egyénileg kifejlődött európai ember számára a cselekvésnek döntő irányozója; azok közül is, a kik ezenkívül még erkölcshöz és valláshoz híven ragaszkodnak, sokan a legfontosabb elhatározásaikban öntudatlanul azon érzés szerint igazodnak el.[2] Nem feladatunk kimutatni, hogy ez

[1] *Paul Jov.* viri illustres; Jo. Gal. Vicecomes.

[2] A becsületérzés ez állásáról a mai világban v. ö. *Prévost-Paradol* igen komoly fejtegetéseit: La France nouvelle, lib. III. chap. 2. (írta 1868-ban).

érzés sajátságos árnyéklatát már az ókor is ismerte és hogy utóbb a középkor a becsületet specziális értelemben egy bizonyos rend ügyévé tette. Nem szabad továbbá azokkal vitatkoznunk, kik a becsületérzés helyett egyedül a lelkiismeretet tekintik az igazi hajtó erőnek; szebb és jobb lenne, ha így volna a dolog, minthogy azonban mégis meg kell engednünk, hogy a jobb elhatározások az „önzéstől többé-kevésbbé elhomályosított lelkiismeretből" erednek, hát nevezzük e keveréket inkább a maga nyelvén.[1] Igaz ugyan, hogy a renaissance olaszainál némelykor nehéz e becsületérzést az egyenes hírvágytól megkülönböztetni, a melybe amaz gyakran átcsap. Mindazonáltal lényegileg két különböző dolog ez.

E pontra vonatkozó nyilatkozatokban nincs hiány. Hadd említsünk, különös világossága kedvéért, csak egyet a sok közül; Guicciardini nemrég napvilágra került[2] aphorismáiból való. „A ki a becsületet sokra tartja, annak minden sikerül, mert sem fáradságot, sem veszélyt vagy költséget nem kímél; saját magamon kipróbáltam és azért mondhatom és írhatom: hiú és holt az emberek minden cselekedete, melyek nem ebből az erős ösztönből erednek". Persze hozzá kell tennünk, hogy a szerző életéről másunnan nyert tudomásunk szerint itt csupán csak a becsületérzésről és nem a voltaképi hírnévről lehet szó. Élesebben azonban, mint az olaszok tán mind együttvéve, Rabelais emelte ki a dolgot. Csak kelletlenül keverjük ugyane nevet kutatásaink közé; a mit a hatalmas,

[1] Érdekes ezzel összehasonlítani, mit mond Darwin: Az indulatok kifejezése cz. művében az „elpirulás" alkalmából a szemérem érzetéről, ellentétben a lelkiismerettel.

[2] *Franc. Giuciardini*, Ricordi politici e civili, N. 118 (Opere inedite, I. k.)

mindig barokk franczia nyujt, körülbelül világossá teszi előttünk, milyen volna a renaissance, forma és szépség nélkül.[1] Azonban az ideális állapot leírása a thelemita kolostorban kulturtörténetileg döntő, elannyira, hogy e magasztos phantasia nélkül a XVI. század képe tökéletlen volna. A tiszta akaratnak rendjéhez tartozó ezen urakról és hölgyekről egyebek közt a következőket[2] mondja: „En leur reigle nestoit que ceste clause: *Fay ce que vouldras.* Parce que gens liberes, bien nayz,[3] bien instruictz, conversans en compeignies honnestes, ont par nature ung instinct et aguillon qui tousjours les poulse à faictz vertueux, et retire de vice: lequel ilz nommoyent *honneur.*“ (Regulájukban csak ez a megszorítás volt: *Tedd azt a mit akarsz.* Mert a szabad emberek, a kik jó családból származnak, alapos műveltségűek s tisztességes társaságban forgolódnak, azoknak természettől olyan ösztönük és hajlamuk van, a mely őket mindig jó tettekre hajtja és a bűntől visszatartja s ezt *becsületnek* nevezik.)

Ugyanaz a hit ez, az emberi természet jóságában,

[1] Legközelebb áll hozzá *Merlinus Coccajus* (Teofilo Folengo), a kinek fennebb többször említett „Opus Macaronicorum“ cz. művét Rabelais kimutathatólag ismerte és többször idézte (Pantagruel, L. II. ch. 1 és ch. 7, a vége felé). Meglehet, hogy az ösztönzés a Gargantua és Pantagruel megírására általában Merlinus Coccajustól ered.

[2] Gargantua L, I. chap. 57.

[3] A „bien nayz“: jó családból származók, magasabb értelemben veendő, mert Rabelaisnek, a chinoni koresmáros fiának, nincs oka, hogy a nemességnek, mint ilyennek, itt valami előjogot megengedjen. — Az evangélium prédikációja, melyről a kolostor feliratában szó van, nagyon kevéssé illenék a thelemiták életéhez általában; inkább negative is kell a prédikációt magyarázni, mint daczot a római egyház ellen.

mely a XVIII. század második felét is eltöltötte és a franczia forradalom útját egyengetni segíté. Az olaszoknál is egyénileg mindenki a maga saját nemes ösztönére hivatkozik s ha nagyban és egészben — különösen a nemzeti szerencsétlenség benyomása alatt — pessimistikusabban ítélnek vagy éreznek is, ama becsületérzést mindazáltal mindig nagyra kell tartani. Ha az egyén korlátlan fejlődése világtörténeti végzés volt és erősebb mint az egyesnek akarata, akkor ez az ellenható erő, a becsületérzés, a hol az akkori Olaszországban előfordul, szintén kiváló jelenség. Hányszor és az önzésnek mily heves támadásai ellen győzedelmeskedett, ez az éppen, a mit nem tudunk, s azért a mi emberi ítélkezésünk egyáltalán képtelen arra, hogy a nemzet absolut erkölcsi értékét pontosan megbecsüljük.

A mi már most a renaissance magasabb fejlettségű olaszának erkölcsiségével, mint legfontosabb általános föltevés, szemben áll: az a képzelet. Ez adja meg mindenekelőtt erényeinek és hibáinak a maguk külön színét. Az ő uralkodása alatt lesz az ő felszabadult önzése csak igazán rettenetessé.

A képzelet kedvéért lesz például az olasz az újkor legkorábbi nagy szerencsejátékosa, mert a képzelet a jövendő gazdagság és a jövendő élvezetek képeit oly elevenséggel rajzolja eléje, hogy érettük a legvégsőre kész. A mohammedán népek ebben kétségkívül megelőzték volna, ha a korán eleitől fogva a játék-tilalmat, az iszlám szokások legszükségesebb gátjaként, meg nem állapítja és híveinek képzeletét elásott kincsek keresésére nem utalja. Olaszországban a játékdüh oly általános lett,

hogy már akkoriban az egyesek jóllétét elég gyakran fenyegette vagy éppen tönkre tette. Firenzének már a XIV. század végén meg van a maga Casanovája, egy bizonyos Buonaccorso Pitti, a ki folytonos utazásaiban mint hivatásos kereskedő, pártember, nyerészkedő, diplomata és játékos óriási összegeket nyert és vesztett s már csupán csak fejedelmekkel játszott, mint Brabant, Bajorország és Savoya herczegeivel.[1] A nagy szerencsekerék is, a melynek római kuria volt a neve, embereit az izgalom szükségességére szoktatta, mely a nagy cselszövények szüneteiben szükségképen koczkajátékkal könnyített magán. Franceschetto Cybó például egy ízben, kétszeri játékban Raffaele Riario bíborosnál 14,000 aranyat vesztett s utóbb a pápának azt panaszolta, hogy ellenfele megcsalta.[2] Később Olaszország lett tudvalevőleg a lutri hazája.

A képzelet adja meg itt a bosszúvágynak is sajátos jellegét. Az igazságérzet bizonyára az egész nyugaton eleitől fogva azonos volt és megsértését, valahányszor büntetlen maradt, hihetőleg ugyanazon módon érezték. De más népek, ha nem bocsátanak is meg könnyebben, mégis könnyebben tudnak felejteni, míg az olasz képzelet a jogtalanság képét borzasztó frisseségben megőrzi.[3] Hogy egyúttal a nép erkölcsisége a vérbosszút kötelességnek tartja és gyakran a legszörnyűbb módon gyako-

[1] L. naplóját kivonatban: *Delécluze*, Florence et ses vicissitudes, 2. kiadás.

[2] Infessura, Eccard, script. II. Col. 1992. F. C.-ról l. e mű I. k. 140. l. ff.

[2] A szellemes Stendhalnak, a renaissancekori viszonyok élesszemű előadójának (la chartreuse de Parme, kiad. Delahays, 355. l.) az okoskodása, úgy hiszem, mély lélektani megfigyelésen alapszik.

rolja, az általános bosszúvágynak még sajátságos alapot is vet. Kormányok és városi törvényszékek elismerik létezését és jogosultságát és csak a legvadabb kihágásoknak akarják elejét venni. Azonban a parasztok közt is fordulnak elő thyestesi lakomák és messze elágazó kölcsönös gyilkosságok; hallgassunk csak egy tanút.[1]

Acquapendente vidékén három pásztorfiú őrizte a marhát és egyikök így szólt: próbáljuk meg, hogyan kell akasztani. Midőn az egyik a másiknak a vállára ült és a harmadik a kötelet először ennek nyakába vetette s azután egy tölgyfához kötötte, előtört egy farkas, úgy hogy a két fiú elfutott és amazt függni hagyták. Mire visszatértek, meghalva találták és eltemették. Vasárnap jött az atyja, hogy kenyeret hozzon neki, s a fiúk egyike megvallotta neki, hogyan történt a dolog s a sírt is megmutatta neki. Az öreg ekkor a fiút késével leszúrta, felhasította, kivette a máját s otthon vele az apját megvendégelte; azután közölte vele, kinek a máját ette. Ekkor megkezdődött a kölcsönös öldöklés a két család közt s egy hónap mulva harminczhat személy, férfi és asszony esett a mindkét részről való gyilkolásnak áldozatul.

Az ilyen vérbosszú, mely nemzedékről nemzedékre öröklődött s oldalrokonokra és barátokra is átszállott, még felsőbb körökben is el volt terjedve. Krónikák, valamint novella-gyűjtemények hemzsegnek a példáktól, leginkább meggyalázott nők bosszúállásától. Classzikus talaja volt különösen a Romagna, a hol a vérbosszú minden elképzelhető egyéb pártviszálylyal is összeszövődött. A monda például némelykor rettenetes jelképben mutatja be az

[1] *Graziani*, Cronaca di Perugia, az 1437. évhez (Arch. stor. XVI., I. 415. l.)

elvadulást, mely e merész és nagy erejű népet áthatotta. Így p. o. azon előkelő ravennainak történetében, kinek minden ellensége ugyanazon toronyban volt fogságra vetve s a ki elégethette volna őket; e helyett azonban kieresztette, megölelte s nagyszerűen megvendégelte ellenségeit, mire dühös szégyenérzetük annál inkább összeesküvésre hajtotta őket.[1] Jámbor, sőt szent szerzetesek szakadatlanul megbocsátásról prédikáltak, de bizonyára alig értek el többet, mint hogy a már folyamatban lévő vérbosszú szűkebb határra korlátozódott, újaknak előállását alig voltak képesek megakadályozni. A novellák a vallás e befolyását, a nemes felbuzdulást s ennek lohadását is úgy írják le, hogy elmondják, mi nyomós dolog történt azelőtt, a mi immár megmásíthatatlan. Hiszen még magának a pápának sem volt mindig a békéltetéssel szerencséje. „II. Pál pápa azt kivánta, hogy a viszály Antonio Caffarello és Alberino háza között megszünjék, ezért maga elé idézte Giovanni Alberinót és Antonio Caffarellót s megparancsolta nekik, hogy egymást megcsókolják, s kétezer arany büntetéssel fenyegette őket arra az esetre, ha egymást újra megbántanák, s két nappal később ugyanaz a Giacomo Alberino, Giovanni fia, megszúrta Antoniót, ki őt előbb már megsebesítette; Pál pápa erre nagyon megharagudott s Alberino vagyonát elkobozta, házait lerontatta s az atyát és fiút Rómából száműzte."[2] Az esküvések és szertartások, melylyel a kibékültek magukat a visszaeséstől biztosítani törekedtek, némelykor valósággal borzalmasak; midőn 1494. karácsony estéjén a sienai dómban[3] a Nove és Popolari

[1] *Giraldi*, Hecatommithi I. nov. 7.

[2] Infessura, Eccard, script. II. Col. 1892. az 1464-ik évhez.

[3] Allegretto, Diari sanesi, *Murat.* XXIII. Col. 837. A tudósító,

pártfelei kénytelenek voltak párosával összecsókolózni, oly esküvést olvastak fel hozzá, mely a jövendő hitszegőtől mennyei és földi üdvösségét egyaránt megtagadja „oly bámulatos és szörnyű esküvést, a milyet még soha senki nem hallott"; még halála órájának utolsó kenete is kárhozattá legyen annak, a ki esküjét megszegné. Világos, hogy ilyesmi inkább a közvetítők kétségbeesett hangulatát, mintsem a béke valódi biztosítékát fejezi ki, s hogy az igazi megbocsátás az ilyen kifejezésekre legkevésbbé szorult rá.

Az előkelőket és művelteket eltöltő egyéni bosszúállás szükségérzete, mely a hasonló népszokás erős alapján nyugodott, természetesen ezer színt vált s a közvélemény, mely itt a novellaírókból szól felénk, azt tartózkodás nélkül helyesli.[1] Mindenki egyet ért arra nézve, hogy oly sértések s bántalmak esetén, a melyekért az akkori olasz törvénykezés nem szolgáltat igazságot, különösen pedig olyanok esetén, a melyekre nézve soha sehol kielégítő törvény nem volt és nem is lehet, mindenki magamagának szerezhet igazságot. Csakhogy a bosszúban szellemnek is kell lenni, s az elégtételnek a sértő tényleges megkárosításából és szellemi megaláztatásából kell vegyülnie; baromi otromba erőhatalmat egymagában a közvélemény nem tart elégtételnek. Az egész egyéniségnek, a hírnévre és gúnyra való tehetségével együtt, kell diadalmaskodnia, nemcsak az ökölnek.

Az akkori olasz, czéljai érdekében, sok tettetésre képes, de elvek dolgában soha semmiféle képmutatásra, sem

All., maga is jelen volt az esküttételnél; nem kételkedik benne, hogy a béke állandó lesz.

[1] A kik a megtorlást istenre bízzák, azokat Pulci másokkal együtt nevetségessé teszi: Morgante, XXI. én. 83. vsz. ff. 104. ff.

másokkal sem önmagával szemben. Igazi naivitással ismerik el azért, hogy e bosszúállás is: szükséglet. Egészen higgadt emberek különösen akkor dicsérik, ha a voltaképi szenvedélytől elkülönítve, a tiszta czélszerűség kedvéért lép föl „hogy az emberek megtanulják, hogy téged nem szabad bántaniok".[1] De az ily esetek bizonyára a ritkábbak közé tartoztak azokkal szemben, midőn a szenvedély csillapodást keresett. Világosan különválik itt a bosszú a vérbosszútól; míg az utóbbi még inkább a megtorlás, *jus talionis*, korlátain belül marad, amaz szükségkép túlmegy rajta, a mennyiben nemcsak a jogérzet helybenhagyását kivánja, hanem a csodálókat s a körülményekhez képest a nevetőket is a maga részére akarja hódítani.

Ebben rejlik igazi oka a sokszor hosszú elhalasztásnak is. A „bella vendetta" (a szép bosszú)-hoz rendszerint több körülmény találkozása szükséges, a mit okvetetlenül be kell várni. A legnagyobb élvezettel rajzolják helylyel-közzel a novellisták az ily alkalmak fokonkénti érlelődését.

Az oly cselekedetek erkölcsiségéről, a midőn panaszos és biró azonegy személy, szükségtelen ítélni. Ha az olaszok e bosszúvágya magát valahogy igazolni akarná, ez csak annak kimutatásában állhatna, hogy megvan bennök a megfelelő nemzeti erény is: a háladatosság; ugyanazon képzeletnek, mely a szenvedett jogtalanságot fölfrissíti és megnagyítja, a vett jót is emlékezetben kellene tartania.[2] Sohasem lesz lehetséges ilyet az egész nép részé-

[1] *Guicciardini*, Ricordi, id. h. N. 74.

[2] Így Cardanus magát (de propria vita, 13. fej.) rendkívül bosszúállónak rajzolja, de azt is mondja magáról, hogy „verax, memor beneficiorum, amans justititiae".

ről kimutatni, de azért nem vagyunk az ily nyomoknak híjával a mostani olasz népjellemben. Ide tartozik a köznépnél a nagy elismerés a tisztességes bánásmódért, s a felsőbb rendűeknél a társadalmi jó emlékező tehetség.

A képzeletnek s az erkölcsi tulajdonságoknak e viszonya az olaszokban mindenütt ismétlődik. Ha e mellett látszólag sokkal több hideg számítás lép elénk oly esetekben, a midőn az északi ember inkább érzése után indul, ez alkalmasint attól függ, hogy az olasz gyakrabban van, mind korábban, mind erősebben egyénileg kifejlődve. A hol ez Olaszországon kívül is így van, ott tényleg hasonló eredmények állnak elő; a korai eltávozás a háztól és az atyai tekintélytől p. o. az olasz és az északamerikai ifjúságnak egyaránt sajátja. Később azonban a nemesebb természeteknél gyermekek és szülők között az önkéntes kegyelet viszonya áll be.

Egyáltalán rendkívül nehéz az érzés köréről más nemzeteknél ítéletet hozni. Lehet, hogy az nagyon ki van bennök fejlődve, de oly idegenszerű módon, hogy a kívülről jövő föl nem ismeri, lehet az is, hogy teljesen elrejtőzik előle. Talán a nyugati nemzetek e tekintetben mind egyformán vannak megáldva.

A phantasia azonban sehol nem avatkozott be oly nagy hatalommal az erkölcsiségbe, mint ez a két nemnek meg nem engedett érintkezésénél történt. A közönséges bujálkodástól a középkor általában nem irtózott, míg a syphilis föl nem lépett; de az akkori minden fajtájú prostitutio összehasonlító statisztikája nem tartozik ide. A mi azonban a renaissancekori Olaszországnak, úgy látszik, sajátja, az, hogy a házasságot és jogát talán inkább,

mindenesetre pedig tudatosabban mint egyebütt, lábbal tapodták; hogy egyenesen azt a tételt vallották, hogy a házasságok csak bizonyos időre kötendők: a meddig az asszony a férfinak tetszik.[1] A felsőbb rangbeli leányok, a kik gondosan el voltak különítve, nem jöttek tekintetbe; minden szenvedély a férjes nőkre irányult.

E mellett figyelemre méltó, hogy a házasságok kimutathatólag mégsem fogytak s hogy a családi élet korántsem volt oly rombolásnak kitéve, minőt az északon hasonló körülmények között szenvedne. Egészen a saját kényük szerint akartak élni, a nélkül hogy a családról le akartak volna mondani, noha attól kellett félniök, hogy az nem lesz egészen az övék. A mi pedig a fajt illeti, az sem physikailag, sem szellemileg nem hanyatlott — mert annak a látszólagos szellemi fogyásnak, mely a XVI. század közepe felé fölismerhető, egészen világos külső, politikai és egyházi természetű okai adhatók, még ha nem vagyunk is hajlandók elismerni, hogy a renaissance lehetséges alkotásainak köre be volt fejezve. Az olaszok, minden kicsapongásaik mellett, Európának testileg-lelkileg legegészségesebb és legépebb népségéhez tartoztak[2] s ezt az elsőségüket tudvalevőleg a mai napig megőrizték, miután az erkölcsök nagyon megjavultak.

Ha már most a renaissance szerelmi morálját közelebb vizsgáljuk, lehetetlen a nyilatkozatok feltünő ellentétén fönn nem akadnunk. A novella-írók és komédia-költők azt a benyomást teszik, mintha a szerelem csupán csak az élvezetben állna s mintha ennek elérésére minden

[1] *L. Tansillo*, Capitoli, 288. l.

[2] Igaz azonban, hogy a teljesen kifejlődött spanyol uralommal relativ elnéptelenedés állott be. Ha ez az elerkölcstelenedésnek lett volna a következménye, sokkal előbb kellett volna bekövetkeznie.

eszköz, a tragikus valamint a komikus, nemcsak meg volna engedve, hanem mennél merészebb és léhább, annál érdekesebb volna. Ha ellenben a jobb lyrikusokat és párbeszéd-írókat olvassuk, azt találjuk, hogy ők a szenvedélyt a legnemesebb módon elmélyítik és átszellemítik, sőt a végleges s legmagasztosabb kifejezését azon ókori eszmék elsajátításában találják, melyek szerint a lelkek eredetileg az isteni lényben egyek. S mind a két nézet akkoriban ugyanazon egy egyénben összefért. Nem éppen dicsérni való, de tény, hogy a modern művelt emberben az érzések különböző fokokon egyszerre nemcsak hallgatólag meg vannak, hanem tudatosan s a körülményekhez képest művészileg jutnak kifejezésre. Csak a modern ember lett e tekintetben is mikrokosmos, mint az ókori; a középkori nem volt, nem is lehetett az.

Mindenekelőtt a novellák erkölcse kelt figyelmet. Közülök a legtöbb, mint megjegyeztem, férjes nőről, tehát házasságtörésről szól.

Igen fontos már most e helyütt a fönt (151. l. ff.) említett nézet, mely szerint a nő egyértékű a férfival. A magasabb műveltségű, egyénileg kifejlődött asszony magáról egész más souverainitással rendelkezik, mint északon, s a hűtlenség nem idéz életében oly szörnyű válságot elő, mihelyt külső következményei ellen magát biztosítani tudja. A férj jogának a nő hűségére nincs meg az a biztos talaja, melyet e jog az északi népeknél az udvarlás és mátkaság költészete és szenvedélye által nyer; a legfutólagosabb ismeretség után közvetlenül a szülői vagy kolostori zárkozottságból lép a fiatal nő az életbe s csak most fejlődik ki, rendkívül gyorsan, az egyénisége. A férj joga különösen ez okból nagyon föltételes s a ki *jus quaesitum* (szerzett jog)-nak nézi, mégis csak a

külső tettre, nem a szívre vonatkoztatja. Egy aggastyánnak szép fiatal neje p. o. a fiatal szerető ajándékait és izeneteit visszautasítja, abban a szilárd föltételben, hogy tisztességét (honestà) megőrzi. „Azonban mégis örült az ifjú szerelmének az ő nagy kiválósága miatt és átlátta, hogy a nemes nő kitünő férfit szerethet, tisztességének csorbítása nélkül".[1] Mily rövid azonban az út az ily megkülönböztetéstől a teljes odaadásig!

Az utóbbi azután jóformán igazoltnak látszik, ha a férj hűtlensége is hozzájárul. Az egyénileg kifejlődött nő ezt korántsem csupán fájdalomnak, hanem gúnynak és megalázásnak, főkép pedig rászedésnek veszi, s azért gyakran meglehetős hidegvérrel áll bosszút a férjén, a mint ez megérdemelte. A nő tapintatára van bízva a fenforgó esetnek megfelelő büntetést gyakorolni. A legmélyebb sértés is p. o. találhat utat, mely kibékülésre és jövendő nyugodt életre visz, ha a sértés egészen titokban marad. A novella-írók, a kik ilyesmit mégis megtudnak, vagy koruk légkörének megfelelően kigondolnak, a legnagyobb csodálattal vannak eltelve, ha a bosszú egészen megfelelő, ha művészi alkotás. Magától értetődő, hogy a férj a megtorlás e jogát voltakép soha el nem ismeri s csak félelemből vagy okosságból nyugszik bele. A hol sem az egyik, sem a másik nem szerepel, ellenben azt kell várnia vagy legalább attól félnie, hogy nejének hűtlensége miatt másoknak gúnytárgya lesz, ott a dolog tragikussá válik. Nem ritkán a nő tettét a legerőszakosabb bosszú és gyilkosság nyomon követi. Rendkívül jellemző e tettek igazi forrására, hogy erre a

[1] *Giraldi*, Hecatommithi III. Nov. 2. — Hasonlókép: Cortigiano L. IV. fol. 180.

férjen kívül a nő fivérei[1] és atyja is jogosítottnak, sőt kötelezettnek érzik magukat; a féltékenységnek tehát nincs is már semmi köze hozzá, az erkölcsi érzésnek kevés, legtöbb pedig a kivánságnak, hogy idegeneknek a gúnyolódástól elvegyék a kedvét. „Mai nap, mondja Bandello,[2] látni asszonyt, ki hogy vágyait kielégítse, férjét megmérgezi, mintha azután, mert özvegy lett, azt tehetné, a mi neki tetszik. Egy másik attól való félelmében, hogy tiltott viszonyát fölfedezik, férjét szeretőjével gyilkoltatja meg. Ekkor az atyák, fivérek és férjek, hogy a szégyentől szabaduljanak, méreghez, kardhoz s egyéb eszközökhöz nyulnak, mégis hány asszony hódol azért, életével s becsületével nem törődve, tovább is szenvedélyeinek.“ Máskor szelídebb hangulatban így kiált fel: „Csak ne kellene nap nap után hallani: ez meggyilkolta feleségét, mert hűtlenséget sejtett, amaz megfojtotta leányát, mert titkon férjhez ment, amaz végül megölette nővérét, mert nem akart az ő tetszése szerint menni férjhez. Mégis nagy kegyetlenség, hogy mindent akarunk tenni, a mi eszünkbe jut, míg a szegény asszonyoknak nem akarjuk ugyanezt megengedni. Ha valami olyat tesznek, a mi nekünk nem tetszik, mindjárt kötélhez, tőrhöz és méreghez nyulunk. Micsoda bo-

[1] Egy fitestvér bosszújának különösen visszataszító példáját — Perugiában 1455-ből — találni Graziani krónikájában: Arch. stor. XVI. I. 629. l. A fivér arra kényszeríti a szeretőt, hogy nővérének kivágja a szemét, s aztán amazt bottal kergeti el. Persze a család az Oddiak egyik ága, s a szerető csak kötélverő volt. — Ezzel ellentétben áll (Bonaventura Pistofilo szerint) Ippolito bíboros tette, a ki Giulio testvérének mind a két szemét kiszuratta, mert Angela Borgia őket szépnek mondta.

[2] *Bandello*, Parte I. Nov. 9. és 26. — Előfordul, hogy a férj neje gyóntatóját megvesztegeti s tőle értesül a házasságtörésről.

londság a férfiaktól, azt hinni, hogy az ő becsületük s egész házuké egy asszony vágyaitól függne". Az ily dolgok kimenetelét, fájdalom, nem egyszer oly biztosan előre látták, hogy a novella-író a fenyegetett szeretőt magának már akkor lefoglalhatta, midőn az még elevenen járt-kelt a társaságban. Antonio Bologna (148. l. 3. jegyz.) orvos (és lantverő) titokban összekel az aragoniai házból eredt özvegy Malfi herczegnővel; testvérei ezt és gyermekeit már hatalmukba kerítették és egy kastélyban meggyilkolták. Antonio, ki ezt még nem tudta s kit reményekkel hitegettek, Milanóban volt, a hol bérgyilkosok már leselkedtek rá, és egy meghivott társaságban Ippolita Sforzánál szerencsétlenségének történetét, lant kiséret mellett, elénekelte. A nevezett ház egy barátja, Delio, „a történetet e pontig elbeszélte Scipione Atellanónak, s hozzátette, hogy azt egyik novellájában föl fogja dolgozni, minthogy bizonyosan tudja, hogy Antoniót legközelebb meggyilkolják". A hogy ez aztán később, jóformán Delio és Atellano szeme láttára, megtörténik, azt Bandello (I., 26.) megkapón adja elő.

Egyelőre azonban a novella-írók mégis állandóan a sok elmésségnek, ravaszságnak és komikumnak fogják pártját, a mi a házasságtörésnél előfordul: nagy élvezettel rajzolják a bujósdit a házakban, a symbolikus jel- és híradást, a vánkosokkal és süteménynyel előre ellátott ládákat, melyekben a szeretőt el lehet rejteni és vitetni, és hasonlókat. A megcsalt férjet a körülményekhez képest vagy olyannak rajzolják, a ki különben elejétől fogva is nevetséges alak vagy rettenetes bosszúállónak; harmadik eset nem fordul elő, kivéve ha a nőt gonosznak és kegyetlennek, a férfit vagy szeretőt pedig ártatlan áldozatnak akarják rajzolni. Észre lehet azonban venni,

hogy e másodrendbeli elbeszélések voltakép nem novellák, hanem a valódi életből vett elijesztő példák.[1]

Az olasz élet elspanyolosodásával a XVI. század folyamán, az eszközeiben fölötte erőszakos féltékenység talán még nagyobbodott is. De meg kell ezt még különböztetni a hűtlenségnek azon megtorlásától, mely már előbb is meg volt és az olasz renaissance szellemében gyökerezett. A spanyol cultura befolyásának fogytával azután a végletekig vitt féltékenység a XVII. század vége felé az ellenkezőbe csapott át, abba a közömbösségbe, mely a cicisbeót nélkülözhetetlen személynek tekintette házában és azonfelül még egy vagy több „megtürtet“ (*Patiti*) is elviselt.

Ki akarna már most arra vállalkozni, hogy az erkölcstelenségnek ama rengeteg összegét, mely a tárgyalt viszonyokban tükröződik, azzal hasonlítsa össze, a mi más országokban történt? Vajjon p. o. a házasság Franciaországban a XV. század folyamán csakugyan szentebb volt-e, mint Olaszországban? A fabliaux-k és farceok erős kételyeket támasztanak, és az ember hajlandó azt hinni, hogy a hűtlenség épp oly gyakori volt, csak a tragikus kimenetel volt ritkább, mert az egyéniség a maga igényeivel kevésbbé volt kifejlődve. Már a germán népek javára talán inkább találni döntő bizonyítékot: az asszonyok és leányok ama nagyobb társadalmi szabadságában ugyanis, mely az olaszoknak Angolországban és Németalföldön oly kellemesen feltünt (155. l. 3. jegyz.). Azonban ezt sem szabad éppen szó szerint vennünk. A hűtlenség bizonyára nagyon gyakori volt és az egyénileg kifejlődött ember itt is a végletig, akár a tragédiáig el-

[1] Példát l. *Bandello*-ban, Parte I. Nov. 4.

megy. Vegyük csak figyelembe, hogy az akkori északi fejedelmek hogyan bánnak némelykor a legkisebb gyanúra feleségökkel.

A tiloson belül pedig az akkori olaszoknál nemcsak az alacsony sovárgás, nemcsak a közönséges ember nemtelen vágya fért meg, hanem a legnemesebbek s a legjobbak szenvedélye is; nem csupán azért, mert a hajadon leányok társaságon kívül álltak, hanem mert a tökéletes embert a legerősebben, éppen a házasság által már kiművelt női lény, vonzotta. E férfiak azok, kik a lyrai költészet legfelségesebb hurjait pengették és értekezésekben és párbeszédekben az emésztő szenvedélynek megtisztult képét próbálták adni: *l'amor divino.* Midőn a szárnyas isten kegyetlenségéről panaszkodnak, nemcsak a szerető keményszívűségére és tartózkodására czéloznak, hanem a viszony jogtalanságának tudatára is. E szerencsétlenségen a szerelemnek azon átszellemítésével akarnak túl emelkedni, mely a platói lélektanra támaszkodik és Pietro Bembóban leghíresebb képviselőjére talált. Azolanijának harmadik könyvében közvetlenül halljuk őt, közvetve pedig a Castiglione által, a ki neki a Cortigiano negyedik könyvének azt a pompás zárbeszédét adja ajkára. E két szerző éppen nem volt stoikus, de ama korban már az is sokat jelentett, ha valaki híres és egyúttal jó ember volt, e jelzőket pedig egyiköktől sem tagadhatni meg. A kortársak azt, a mit mondottak, igazán átérzettnek vették, és azért nekünk sem szabad puszta szóvirágként megvetni. A ki nem sajnálja a fáradságot és a Cortigiano említett beszédjét elolvassa, be fogja látni, hogy kivonat nem adhatna fogalmat róla. Akkoriban Olaszországban néhány előkelő asszony élt, a kiket első sorban az ilyen viszo-

nyok tettek híressé, mint Giulia Gonzaga, Veronica da Correggio és mindenekelőtt Vittoria da Colonna. Az az ország, mely a legnagyobb kéjenczeket és a legélesebb gúnyolódokat szülte, megbecsülte a szerelmet és ez asszonyokat: többet, nagyobbat nem lehet dicséretökre mondani. Nem volt-e valami hiúság is benne, vajjon Vittoria nem szivesen vette-e, hogy Olaszország leghíresebb férfiai zajongták körül, a reménytelen szerelem föllengző kifejezéseivel — ki volna képes azt eldönteni? Ha a dolog helylyel-közzel divattá is lett, mégis nem volt csekélység, hogy Vittoria legalább nem ment ki a divatból, és hogy még késő korban is igen erős benyomást tudott kelteni. Soká tartott, míg más országok is tudtak csak némileg hasonló jelenségeket felmutatni.

Egyáltalán a képzelet, mely e népen inkább uralkodik, mint máson, általános oka annak, hogy a lefolyásában minden szenvedély különösen hevessé és a viszonyokhoz képest eszközeiben bünössé válik. Ismeretes a gyöngeségnek hevessége, mely magán nem tud uralkodni; itt azonban az erő elfajulása szerepel. Némelykor ez óriási méretet ölt; a bűntett igazi egyéni létet nyer.

Korlát már csak kevés van. Mindenki, még a köznép is érzi, hogy a törvénytelen, erőszakra alapitott és rendőrséggel kormányzó államnak ellenhatásából belsőleg már kinőtt; az igazságszolgáltatás pártatlanságában pedig már egyáltalában nem hisznek többé, gyilkosság esetén a rokonérzés, mielőtt a körülményeket közelebbről csak ismerhetnék is, önkéntelenül a gyilkos részén van.[1] Férfias, büszke

[1] Piaccia al Signore Iddio che non si ritrovi, mondják Giraldinál III. Nov. 10 a nők a házban, midőn azt beszélik nekik, hogy a tett a gyilkosnak életébe kerülhet.

magaviselet a kivégzés előtt és alatt meg éppenséggel oly csodálatot kelt, hogy az elbeszélők miatta könnyen elfelejtik elmondani, hogy az illetőt voltakép miért ítélték el.[1] Ha pedig valahol az igazságszolgáltatás belső megvetéséhez és a sok elhalasztott vérbosszúhoz p. o. politikai zür-zavar idején — még büntetlenség járul, akkor úgy tetszik, mintha az állam és a polgári rend teljes feloszlásnak indulna. Ilyen időszak áll be Nápolyban, midőn az arragoniai uralmat a franczia, majd a spanyol követi, ilyen Milanóban is, a Sforzák többszöri elüzetése és visszajövetele alkalmával. Ilyenkor előbukkanak azok, a kik az államot és a társadalmat titokban soha el nem ismerték és most minden tekintet nélkül követik haramia és gyilkos önzésüket. Nézzünk csak példa kedvéért egy kisebb körből vett idetartozó esetet.

Midőn a milanói herczegség már 1480 körül Galeazzo Mária Sforza (l. e mű I. k. 52. l.) halála után, belső válságok következtében, megrendült, a vidéki városokban a közbiztonság teljesen megszünt. Parmában[2] például a milanói helytartó, a feladók jutalmazásával, hasztalan iparkodik a gonosztevőket fölfedezni, majd pedig, miután gyilkossági kisérletek által megfélemlítették, közveszélyes emberek szabadon bocsátását erőszakolják ki tőle; betörések, házak lerombolása, nyilvános gyilkolások, fosztogatások — melyek különösen a zsidókat sujtották — szemérmetlen kihágások az erkölcsiség ellen mindennapi

[1] Ez megesik p. o. Giovano Pontanón (de fortitudine, L. II.); a hősies ascolibeliek, kik még az utolsó éjszakát énekelve áttánczolják, az abruzzói anya, ki fiát a vesztőhelyre vivő útjában fölvidítja stb. valószinűleg rablócsaládokba valók, a mit azonban nem említ.

[2] Diarium Parmense, *Murat.* XXII. Col. 330—349. A szonett Col. 340.

dolgok voltak; ugyanitt álarczos gonosztevők eleinte egyenként, azután egész vakmerően minden éjjel, nagyobb fegyveres csapatokban, járták be az utczákat; e mellett szemtelen tréfák, gúnyiratok, fenyegető levelek voltak forgalomban, sőt egy mocskoló szonett jelent meg a hatóságok ellen, a mely ezeket bizonyára jobban felbőszítette, mint a borzasztó állapot maga. Hogy sok templomban az áldozattartót a szent ostyákkal együtt rabolták el, ennek az elvetemültségnek még külön mivoltára és irányára is utal. Már most lehetetlen ugyan kitalálni, mi történnék a világ bármely országában mai nap is, ha kormány és rendőrség működésüket megszüntetnék és mégis a meglétük által egy ideiglenes kormányzat alakulását lehetetlenné tennék; ámde a mi akkoriban Olaszországban ily alkalmakkal történt, a bosszú erős beavatkozása által, úgy látom, egészen sajátságos jellemet árul el.

A renaissancekori Olaszország általában azt a benyomást teszi, mintha a nagy gonosztettek rendes időben is gyakoriabbak lettek volna, mint más országokban. Nincs ugyan kizárva, hogy csalódásba ejt bennünket az a körülmény, mely szerint itt aránytalanul több részletét halljuk e gonosz tetteknek, mint bárhol egyebütt, és hogy ugyanaz a képzelet, mely a valóban megtörtént gonosz tettre hat, a meg nem történtet is kitalálja. Az erőszakosságok összege másutt talán ugyanaz volt. Vajjon p. o. az erőteljes, gazdag Németországban 1500 körül, a hol annyi volt a vakmerő csavargó, erőszakoskodó koldus és utonálló lovag, nagyobb volt-e általában a közbiztonság, jobban meg volt-e óva az emberi élet, nehezen mutatható ki. Annyi azonban bizonyos, hogy az előre megfontolt, megfizetett, harmadkéz által végrehajtott,

valamint a keresetté vált bűntény Olaszországban nagy és ijesztő terjedelmet vett.

A mi mindenekelőtt a rablóvilágot illeti, Olaszország akkoriban alig szenvedett általa többet, egyes szerencsés vidékein, mint p. o. Toscanában, alkalmasint még kevesebbet is, mint a legtöbb északi ország. Vannak azonban itt olyan alakok, a milyenek csak Olaszországban fordultak elő. Nehezen találni p. o. másutt a szenvedélytől elvadult, fokról-fokra rablóvezérig sülyedt papot, a minek azon idő egyebek közt a következő példáját szolgáltatja.[1] 1495 augusztus 12-ikén S. Guiliano tornya külső falára Ferrarában vaskalitkába záratott Don Nicolò de' Pelegati, a figarolói pap. Az illető kétszer mondotta első miséjét; első ízben ugyanazon nap gyilkosságot követett el s később Rómában feloldották; ezután négy embert ölt meg s két asszonyt vett nőül, a kikkel az országot bejárta. Ezenfölül sok emberölésnél jelen volt, asszonyokon erőszakot tett, másokat erővel magával hurczolt, számtalan rablást követett el, sokakat megölt s a ferrarai tartományt egyenruhás, fegyveres bandával járta be, élelmet és hajlékot gyilkossággal és erőszakkal csikarván ki. Ha még a közbeesőt hozzágondoljuk, akkor a papra rengeteg sok gonoszság hárul. Az akkor oly csekély felügyelet alatt álló s oly nagy szabadalmakban részesülő papok és szerzetesek közt mindenütt sok volt a gyilkos és egyéb gonosztévő; de alig volt köztük egy Pelegati. Más, noha szintén nem dicséretre méltó az, hogy elveszett emberek reverendába bújhattak, hogy az

[1] Diario Ferrarese, *Murat.* XXIV. Col. 312 ff. Ez annak a papnak bandáját juttatja eszünkbe, a ki néhány évvel 1837 előtt Lombardia nyugati részét bizonytalanná tette.

igazságszolgáltatás elől meneküljenek, mint p. o. az a haramia, a kit Mossuccio egy nápolyi kolostorban személyesen ismert.[1] Hogy áll e tekintetben XXIII. Jánossal a dolog, nem tudni közelebbről. Ha fiatal korában az anjoui család két ágának Nápoly birtokáért küzdött harczában mint corsar szerepelt, úgy ezt mint politikai pártfél tehette, a mi az akkori fogalmak szerint nem volt szégyenletes. Kortársak és későbbiek azonban, mint p. o. Leonardo Aretino és Poggio, sokkal rosszabb dolgokat is közöltek róla.[2]

Az egyénileg híres rablóvezérek kora különben csak később kezdődik, a XVIII. században, mikor a politikai ellentétek, guelfek és ghibellinek, spanyolok és francziák az országot többé nem bolygatták; a párthivet a rabló váltja föl.

Olaszország némely vidékén, a hova a művelődés el nem hatott, a pórnép állandóan gyilkos szándékkal volt mindenki iránt, a ki határain kívül kezébe esett. Így különösen a nápolyi királyság félreesőbb részeiben, a hol talán már a római gazdálkodás óta ősrégi elvadultság tartotta fönn magát, s a hol, meglehet, az idegen és az ellen, *hospes* és *hostis*, még egész ártatlanul azonegy értelműnek vétetett. Ezek az emberek éppen nem voltak vallástalanok; megtörtént, hogy egy pásztor nagy

[1] *Massuccio* Nov. 29. ed. Settembr. 314. l. Magától értetődik, hogy az illetőnek a szeretkezésben is legtöbb szerencséje van. Igazán ismerte-e őt Massuccio? Ezt mondja: un frate, del nome e abito del quale come che non me ne ricordo pure so che era un esperto e famoso corsalo.

[2] V. ö. az összeállítást Gregoroviusnál, VI. 600. l. Paolo Fregoso génuai érsek doge, corsar és biboros volt egy személyben; v. ö. e mű I. k. 110. l. 1 jegyz.

szorongás közt a gyónószékben megjelent bevallani, hogy a bőjt idején sajtcsináláskor pár csöpp tej ment a szájába. Az erkölcsöket alaposan ismerő gyóntató lelkész persze ez alkalommal kérdéseivel még azt is kihozta belőle, hogy társaival utasokat nem egyszer kirabolt és meggyilkolt, csakhogy ez, mint a vidéken szokásos valami, nem okozott neki lelkiismereti furdalást.[1] Hogy politikai nyugtalanságok idején a parasztok másutt is mennyire elvadultak, arról (234. l.) már volt szó.

Az akkori erkölcsnek még a rablóvilágnál is rosszabb jele a fizetett és harmadik kéz által elkövetett gonosztettek gyakorisága. Ebben bevallott módon Nápoly minden más várost megelőzött. „Itt semmit sem kapni oly olcsón, mint emberi életet“ — mondja Pontano.[2] Azonban más vidékek is iszonyatos számát mutatják a gonosztetteknek. Persze nagyon nehéz ezeket indító okaik szerint elkülöníteni, a mennyiben politikai czélszerűség, pártgyűlölet, személyes ellenségeskedés, bosszú és félelem mind közre hatottak. A legnagyobb becsületére válik a firenzeieknek, hogy akkoriban náluk, a legfejlettebb olasz népnél, ilyesmi a legritkábban fordult elő;[3] talán azért, mert jogos panaszok esetén még volt igazságszolgáltatás, melyet elismertek, vagy mert a magasabb cultura az

[1] *Poggio*, Facetiae fol. 164. A ki a mai Nápolyt ismeri, talán hasonló furcsaságot más életpálya köréből is hallott elbeszélni.

[2] Jovian. Pontani Antonius: nec est quod Neapoli quam hominis vita minoris vendatur. Persze azt hiszi, hogy az Anjouk alatt ez még nem így volt; sicam ab iis — az aragoniaiaktól — accepimus. Hogy 1534-ben ilyenek voltak az állapotok, bizonyítja *Benvenuto Cellini* I. 70.

[3] Valóságos bizonyítékot erről senki sem szolgáltathat; azonban tény, hogy kevés gyilkosságot emlegetnek s midőn a firenzei irodalom virágkorát élte, az írók képzelete nem volt tele ilyenféle gyanúval.

emberekbe, a sors végzésébe való bünös beavatkozást illetőleg, más nézeteket oltott. Ha valahol, bizonyára Firenzében megfontolták, hogy a vérbosszú kiszámíthatatlanul tovább hat, és hogy a felbujtó még az ú. n. hasznos bűntény esetében is mily ritkán bizonyos nagy és biztos előny felől. A firenzei szabadság elenyészte után az orgyilkosság, különösen a felbérelt, úgy látszik, sokkal gyakoribb lett, míg első Cosimo kormánya annyira meg nem erősödött, hogy rendőrsége[1] minden gazsággal el tudott bánni.

Olaszország többi részében a bérgyilkosság gyakoribb vagy ritkább lehetett, a szerint, a mint gazdag és előkelő állású felbujtók voltak-e vagy sem. Senkinek sem juthat eszébe ilyesmit statisztikailag összefoglalni, azonban, ha mindazon halálesetek közül, melyeket a mendemonda erőszakosan előidézetteknek tartott, csak egy kis rész volt is igazi gyilkosság, már ez is nagy összeget tesz. Fejedelmek és kormányok persze a legroszszabb példával jártak elől: a gyilkosságot a legkisebb habozás nélkül sorozták mindenhatóságuk eszközei közé. Még csak Cesare Borgiára sem volt itt szükség; a Sforzák, az aragoniaiak, a velenczei köztársaság,[2] később V. Károly közegei is mind megengedték maguknak, a mit czélszerűnek tartottak.

A nemzet képzelete ily föltevésekkel annyira megtelt, hogy hatalmasoknál már alig is akartak természetes halálban hinni. Igaz, hogy a mérgek hatásáról az embereknek némelykor egészen mesés fogalmaik voltak. Hajlan-

[1] Erről l. Fedeli tudósítását: *Albèri*, Relazioni serie II. I. k 353. l. ff.

[2] L. a XXV. sz. kitérést a szakasz végén.

landók vagyunk elhinni, hogy a Borgiák ama rettentő fehér porának a hatása (I. köt. 149. l.) bizonyos határidők szerint ki volt számítható, és így megengedjük, hogy az a méreg is valóságos *venenum atterminatum* lehetett, melyet Salerno herczege az aragoniai biborosnak e szókkal nyujtott át: „néhány nap mulva meg fogsz halni, mert atyád, Ferrante király valamennyiünket el akart taposni".[1] Azonban a mérgezett levél, melyet Caterina Riario VI. Sándor pápának küldött,[2] ezt aligha ölte volna meg, még ha el is olvasta; és midőn Nagy Alfonsót orvosai intették, ne olvasgasson abban a Liviusban, a melyet neki Cosimo de Medici küldött, bizonyára joggal mondta nekik: ne beszéljetek ily oktalanságot.[3] Az a méreg pedig, melylyel Piccinino titkára II. Pius pápa gyalog-hintóját csak egy kevéssé akarta bemázolni,[4] meg éppen csupán sympathetikusan hathatott volna. Hogy itt általában ásvány- vagy növény-mérgekről van-e szó, nem állapítható meg; az a folyadék, melylyel Rosso Fiorentino festő (1541-ben) öngyilkosságot követett el, nyilván erős sav[5] volt, melyet másnak nem lehetett volna észrevétlenül beadni. A nagyoknak Milanóban, Nápolyban és egyebütt, fájdalom, folytonos alkalmuk volt fegyvereket, különösen a tőrt titkos gyilkosságra felhasználni, minthogy a nagyszámú fegyveres csapatokban, melyekre a saját biztonságuk miatt rászorultak, már maga a puszta henyélés is időről-időre szükségkép

[1] Infessura, *Eccard*, scriptores, II. Col. 1956.

[2] Chron. venetum. *Murat.* XXIV. Col. 131.

[3] *Petr. Crinitus* de honesta disciplina, L. XVIII. 9. fej.

[4] *Pii II.* comment. L. XI. 562. l. — Jo. Ant. Campanus, vita Pii II., *Murat.* III., II. Col. 988.

[5] *Vasari* IV. 82. vita di Rosso.

valóságos vérszomjúságot fejlesztett ki. Alkalmasint nem egy gonosztett elmaradt volna, ha a gazda nem tudja hogy kiséretében nem egy van, ki keze minden mozdulatára készen áll.

A megrontás titkos eszközei közt — legalább a szándékot illetőleg — a varázslás is előfordul,[1] de csak igen alárendelt módon. A hol talán *maleficii, malie* és efféle említtetik, többnyire azért történik, hogy egy különben is gyűlölt vagy utálatos egyéniségre minden képzelhető gonoszságot halmozzanak. A franczia és angol udvaroknál a XIV. és XV. században a veszedelmes és halálos varázslás sokkal nagyobb szerepet visz, mint Olaszország felsőbb köreiben.

Ez országban, melyben az egyéni minden módon a legmagasabb pontra emelkedik, föllép végül néhány absolut gonoszságú ember, a kiknél a bűntény önmagáért van, nem mint eszköz valamely czélhoz, vagy legalább mint eszköz oly czélokhoz, melyek magukat minden lélektani szabály alól kivonják.

E borzalmas alakokhoz, első tekintetre úgy látszik, Ezzelino da Romano tartoznék, ha nem volna nyilvánvaló, hogy becsvágyó czélok és erős astrologikus balhiedelem uralma alatt élt, tartozik továbbá néhány condottiere: montonei Braccio, Tiberto Brandolino és már urslingeni Werner is, a kinek ezüst mellvértjén ez a fölírás volt olvasható: ellensége Istennek, a részvétnek és a könyörületnek. Hogy ez az emberi osztály egészben véve a legelébb emancipált gonosztevőkhöz tartozott, az bizonyos. Azonban óvatosabbak leszünk ítéletünkben, mihelyt megtudjuk, hogy ezeknek a legnagyobb bűnük

[1] L. a XXV. sz. kitérést a szakasz végén.

— a följegyzők felfogása szerint — az egyházi átok elleni daczban áll, s hogy az egész személyiség csak innen kapja azt a barátságtalan és visszataszító megvilágítást. Braccióban, ki sem istenben sem a szentekben nem hitt, az egyházi szertartásokat megvetette, soha misét nem hallgatott, ez az érzület csakugyan annyira ki volt fejlődve, hogy zsoltárt éneklő szerzetesek miatt olyan dühre gerjedhetett, hogy őket egy toronyból letaszíttatta[1]— „azonban katonáival szemben mégis loyalis volt és nagy hadvezér". Általában a condottierék, rendkívül demoralizáló állásuktól ösztönöztetve, többnyire haszonlesésből követik el bűnténeyeiket, és a látszólag szilaj kegyetlenségnek is rendszerint meg volt bizonyára a maga czélja, ha egyéb nem, hát legalább az általános megfélemlítés. Az aragoniaiak kegyetlenségeinek, mint láttuk (I. köt. 45. l. ff.), főforrása a bosszúvágy és a félelem volt. Föltétlen vérszomjat, pokoli élvezetet a megrontásban leginkább a spanyol Cesare Borgiában találni, kinek gonoszságai a meglevő vagy képzelhető czélokat tényleg jelentékenyen felülhaladják (I. k. 145. l. ff.) Sajátságos kedvtelést ismerhetni fel továbbá Sigismondo Malatestában, Rimini kényurában (I. k. 42. l. és 313. l. ff.); nemcsak a római curia,[2] hanem a történet is azzal vádolja, hogy gyilkosságot, erőszakot, házasságtörést, vérfertőzést, templomrablást, hamis esküt és árulást, még pedig többszörösen, elkövetett; legiszonyatosabb kisérlete azonban, t. i. az, hogy tulajdon fián, Robertón akart erőszakot tenni, a mit ez

[1] Giornali napoletani, *Muratori* XXI. 1092, az 1425. évhez. A krónikás elbeszélése szerint ez embertelenség mégis főképen a kegyetlenségben való kedvtelésből történt.

[2] *Pii II.* comment. L. VII. 338. l.

kivont tőrrel kezében utasított vissza,[1] talán mégsem pusztán elvetemültség, hanem alkalmasint astrologikus vagy magikus babona hatása alatt történhetett. Ugyanezt hozták már fel okul, hogy a pármai Pierluigi Farnese — III. Pál fia — által a fanói püspökön[2] elkövetett erőszakot magyarázzák.

Ha szabad ezek után az akkori olasz jellem főbb vonásait, a mint ez az akkori rendek életéből kitetszik, összefoglalni, körülbelül a következőt mondhatnók. E jellem alaphiánya, egyúttal nagyságának föltétele: a kifejlett individualismus. Ez először is: az adott, többnyire önkényes és törvénytelen állami rendtől belsőleg elszakad, s bármit tesz vagy tervez, joggal vagy a nélkül árulásra magyarázzák. A győztes önzés láttára ő maga vállalkozik saját ügyében joga védelmére s a bosszú által, melyet elkövet, a sötét hatalmaknak esik áldozatul, mialatt azt hiszi, hogy saját belső békéjét állítja helyre. Szerelme leginkább egy más kifejlődött individualismus felé fordul, ugyanis felebarátjának neje felé. Minden objectivvel, mindennemű korláttal és törvénynyel szemben megvan benne a saját souverainitásának érzete s minden egyes esetben önállóan határozza el magát a szerint, a mint bensejében becsületérzés és haszon, okos megfontolás és szenvedély, lemondás és bosszúvágy egymással megfér vagy nem fér meg

Ha pedig áll az, hogy az önzés, szélesebb és szűkebb

[1] *Jovian. Pontan.* de immanitate, 17. fej. Opp. II. 968. a hol arról is van szó, hogy Sigismondo a tulajdon lányát ejtette teherbe s más hasonlókról.

[2] *Varchi*, Storie fiorentine, a végén. (Föltéve, hogy a mű csonkíttatlanul van lenyomtatva, mint p. o. a milanói kiadásban.)

értelemben, minden gonosznak a gyökere és fő-főtörzse, úgy a kifejlődött olasz akkoriban már ezért is közelebb állt a rosszhoz, mint más népek.

De ez egyéni fejlődést nem saját bűne hozta rá, hanem egy világtörténeti végzet; s nem is csak őt egymagát érte, hanem lényegileg, az olasz culturánál fogva, a nyugat valamennyi népét, s azóta ez az a magasabb közeg, a melyben élnek. Ez egyéni fejlődés magában nem jó, sem nem rossz, hanem szükséges; ezen belül a modern jó és a modern rossz fejlődik ki, az erkölcsi beszámíthatóság, mely a középkorétól lényegesen különbözik.

Ez új korszak első hatalmas áradatával szemben pedig a renaissance korabeli olasznak kellett helyt állnia. Tehetségével és szenvedélyével e korszak minden magaslatának és minden mélységének ő lett a legfelismerhetőbb és legjellemzőbb képviselője; nagy elfajultság mellett kifejlődik az egyéninek legnemesebb harmoniája s egy fölséges művészet, mely az egyéni életet megdicsőítette, a mint ezt sem az ókor sem a középkor nem tehette vagy nem akarta tenni.

MÁSODIK FEJEZET.

A vallás a mindennapi életben.

Minden nép erkölcsiségével legbensőbb kapcsolatban áll a kérdés, mit hisz Istenről, azaz mekkora a hite abban, hogy a világot Isten vezérli — tekintet nélkül arra, hogy a hit egyébként a világot boldogságra teremtettnek tartja-e, vagy pedig siralomra és közeli pusztulásra kárhoztatottnak[1]. Az akkori olasz hitetlenség általában nagyon hirhedt, s a ki ezt még bizonyítani akarná, könnyen százával állíthatja össze a nyilatkozatokat és a példákat. Nekünk itt is feladatunk elválasztani és különbséget tenni; összefoglaló végleges ítélettől ezúttal is tartózkodni fogunk.

Az Istenben való hitnek korábbi időkben forrása és támasza: a kereszténység, és ennek külső hatalmi nyilvánulása : az egyház volt. Mikor az egyház elfajult, az emberiségnek kötelessége lett volna különbséget tenni és vallását mind a mellett megőrizni. Ámde az ily követelményt könnyebb támasztani, mint teljesíteni.

[1] A miről persze a hely és az emberek szerint nagyon különbözők a nézetek. Voltak a renaissance idején városok és korok, melyekben a szerencsének határozott és friss élvezete volt az uralkodó. A gondolkodó elmék általános elkomorulása csak a XVI. században, midőn az idegen uralom veti meg a lábát, válik felismerhetővé.

Nem minden nép elég nyugodt vagy tompa elméjű arra, hogy valamely elv és ennek külső megjelenése között fenforgó állandó ellenmondást sokáig eltűrje. Valóban a sülyedő egyházat a legsúlyosabb felelősség terheli, mely valaha a történetben előfordult: egy elhomályosított és a maga mindenhatóságának javára elferdített tant, a hatalom minden eszközével, mint tiszta igazságot diadalra segített, érintetlensége érzetében pedig magát a legnagyobb elerkölcstelenedésnek engedte át; hogy magát ez állásában biztosítsa, a népek szellemére és lelkiismeretére halálos csapásokat mért, és számosakat a kiválóbb elmék közül, a kik magukat bensőleg kivonták alóla, a hitetlenség és elkeseredés karjaiba kergetett.

Itt az a kérdés akaszt meg utunkban: vajjon a szellemileg oly hatalmas Olaszország miért nem hatott vissza erősebben a hierarchia ellen, miért nem támasztott, mint a német nép és ezt megelőzve, ő is reformatiót?

Van erre egy válasz, mely azonban csak színre az: Olaszország hangulata nem vitte többre, mint a hierarchia tagadásáig, mig a német reformatió eredete és legyőzhetetlensége a positiv tanoknak, különösen a hit által való igazolásnak és a jóságos cselekedetek értéktelenségének köszönhető.

Bizonyos, hogy e tanok csak Németországból kiindulva kezdtek Olaszországra hatni, még pedig nagyon is későn, mikor a spanyol hatalom már mindenképen elég nagy volt arra, hogy részint közvetlenül, részint a pápaság és eszközei által mindent elnyomhasson.[1] De már Olaszország

[1] A mit mi az ellenreformatio szellemének mondunk, az Spanyolországban már jóval maga a reformatio előtt ki volt fejlődve, még pedig minden egyháznak szigorú felügyelete és részben való ujjá-

korábbi vallásos mozgalmaiban, a XIII. század mystikusaitól Savonaroláig igen sok positiv hitbeli tartalom is volt, melynek a megérleléséhez semmi sem hiányzott, csupán csak a szerencse, a mely az igen positiv keresztény hugenotta mozgalomnak szintén nem kedvezett. Óriási események, minő a XVI. század reformja, a részleteket, a kezdetet és a lefolyást illetőleg alkalmasint egyáltalán kivonják magukat minden történetbölcsészeti deductio alól, bármily világosan bizonyíthatni is nagyjában szükséges voltukat. A szellem mozgalmai, hirtelen fellobbanásaik, elterjedésök, megállapodásuk reánk nézve legalább annyira rejtvények és azok is maradnak, hogy a működő erők közül mindig csak ezeket és amazokat ismerjük, de sohasem valamennyit.

Olaszország felsőbb és középső rendeinek hangulata az egyház iránt, a renaissance magaslata idején, megvetéssel párosult mélységes haragból áll, továbbá alkalmazkodásból a hierarchiához, a mennyiben ez a külső élettel ezerféle módon össze van szőve, elannyira, hogy az ipar is az egyház szolgálatában áll, és a papok lelkiismeretlenül dolgozó kézműveseket a szószékről egyházi átokkal sujtanak[1] és áll végül a szentségek, áldozások és áldásoktól való függés érzetéből. Mint Olaszországra különösen jellemzőt, hozzátehetjük még a szent prédikátorok egyéni nagy hatását is.

szervezése által Ferdinánd és Izabella alatt. Főforrás erre *Gomez*, Ximenez biboros élete: Rob. Belus, Rer. hispan. scriptores 3 k. Frkfurt 1581.

[1] *Pöhlmann*, Wirthschaftspolitik 59. l. 1333. és 1428-iki ki nem nyomatott firenzei törvények nyomán.

Az olaszok hierarchiaellenes haragjáról, mely különösen Dante óta irodalomban és történetben nyilvánul, néhány terjedelmes munka értekezik. A pápaság állásáról a közvéleménynyel szemben fentebb, (I. k.. 131. l. ff. 305. l.) részben nekünk is számot kellett adnunk, és a ki a legnyomósabbat fenséges forrásokból akarja meríteni, olvassa el a híres helyeket Machiavelli Discorsijában és (a csonkíttatlan) Guicciardiniban. A római curián kívül a jobb püspökök még némi erkölcsi tekintélyben részesültek,[1] azonkívül néhány plébános is; ellenben az egyházi javadalmasok, kanonokok és szerzetesek majd kivétel nélkül gyanúsak, a kiket gyakran az egész rendet érintő legocsmányabb megszólás sújtja.

Azt állították, hogy a szerzetesek az egész papság bűnbakja lettek, mert veszély nélkül csak őket lehetett kigúnyolni.[2] Azonban ez mindenképen helytelen nézet. A novellákban és a komédiákban azért fordulnak ők kiváltképen elő, mert az irodalom e két neme állandó, ismeretes typusokat szeret, melyeknél a képzelet azt, a mi csak jelezve van, könnyen kiegészíti. Meg azután a novella

[1] Figyeljük csak meg, hogy a novellaírók és más gúnyolódók a püspökökről alig emlékeznek meg, noha őket, legfölebb lakóhelyök nevének megváltoztatásával, épp úgy meg lehetett volna szólni, mint a többieket. Ez p. o. Bandellóval II. nov. 45 meg is történik, noha — II. 40. — egy erényes püspököt is rajzol. Gioviano Pontano, «Charon»-jában egy kéjelgő püspök «récze járásával» totyog elénk. Milyen alantos szinvonalu volt akkor az olasz püspökök minősége általában, erről l. Janus 387. l

[2] *Foscolo*, Discorso sul testo del Decamerone: Ma de' preti in dignità niuno poteva far motto senza pericolo; onde ogni frate fu l'irco delle iniquità d'Israeli stb. Timotheus Maffeus a szerzetesek ellen írt könyvét V. Miklós pápának ajálja, *Facius* de vir. ill. 24. l. Különösen erős helyeket a papság és szerzetesek ellen l. Palingenius fent említett művében, IV. 289, V. 184 ff, 586. ff.

a világi papságot sem igen kimélgeti.[1] Harmadszor számtalan feljegyzés a többi irodalomból bizonyítja, mily merészen és hetykén beszéltek és itéltek nyilvánosan a pápaságról és a curiáról: a képzelet szabad szüleményeiben azonban ilyesmit nem szabad várnunk. Negyedszer végül a szerzetesek is némelykor szörnyű módon tudtak bosszút állani.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a szerzetesekre legnagyobb volt a harag, s hogy ők élő bizonyságul szolgáltak arra, mily keveset ér a kolostori élet, az egész papi intézmény, a hit rendszere, sőt a vallás általában, a szerint, a mint a következtetéseket joggal vagy a nélkül kiterjeszteni szerették. Bizonyára fel szabad itt tennünk, hogy Olaszország a két nagy kolduló szerzet emelkedése történetét jobban megőrizte emlékezetében, mint más országok, hogy még tudta, a mint ezt Giovanni Villani (IV. 29.) egy századdal később világosan megmondja, hogy ők eredetileg a reactió személyesítői az ellen, a mit a XIII. század eretnekségének mondanak, azaz a modern olasz szellem korai erős jelentkezése ellen. A papi redőrszerep pedig, mely különösen a Domonkosrendiekre állandóan rá volt bizva, bizonyára soha más érzést nem ébresztett, mint gúnyt és titkos gyűlöletet.

[1] *Bandello* p. o. II. nov. 1 azzal kezdi, hogy a kapzsiság bűne semmihez sem illik kevésbbé, mint a papokhoz. (Az *Avaritia*-ról l. Poggia egy értekezését, a hol főképen a papságról, különösen a kolduló barátokról van szó, a kiknek hiszen nem kell családjukról stb. gondoskodni.) Ezzel az okoskodással igazolja egy plébánialak gyalázatos megtámadását, a midőn egy fiatal úr két katonával vagy banditával egy fösvény, de köszvényes plébánosnak ürüjét ellopatja. Egyetlen efféle történet hivebben mutatja a viszonyokat, melyek alatt akkoriban éltek és cselekedtek, mint akárhány értekezés.

Ha az ember a Decameronét és Franco Sacchetti novelláit olvassa, azt kellene hinnie, hogy a gonosz emberszólás barátok és apáczák ellen itt teljesen ki van merítve. Azonban a reformatio felé e hang még jelentékenyen fokozódik. Aretinót szivesen mellőzzük, mert a Raggionamentiben a kolostori élet neki csak ürügyül szolgál, hogy saját temperamentumának szabad folyást engedjen. Egy tanúra azonban itt mindenekelőtt hivatkoznunk kell: Massuccióra, még pedig ötven novellája közül a tiz elsőre. A legnagyobb felháborodással és azzal a czéllal vannak irva, hogy ezt terjeszszék, és a legelőkelőbb személyeknek — többek közt Ferrante királynak és a nápolyi Alfonso herczegnek — vannak ajánlva. Maguk a történetek részben régibbek és néhányuk Boccacióból ismeretes; némely részükben azonban ijesztő nagy a nápolyi aktualitásuk. A néptömegeknek hamis csodák által való elámítása és kiszipolyozása, gyalázatos életmóddal kapcsolatban, a gondolkodó nézőt valósággal kétségbeejti. Vándorló minorita barátokról ezt olvasni: „Csalnak, rabolnak és kéjelegnek, s ha már nagyon meg vannak akadva, a szentet adják s csodákat tesznek, miközben az egyik szt. Vincze ruháját, a másik szt. Bernát iratát,[1] a harmadik Kapisztrán szamarának zabláját mutogatja“ ... Mások „czinkosokról gondoskodnak, a kik úgy viselkednek, mintha vakok vagy halálos betegek volnának, de reverendájuk szegélyének, vagy a magukkal hozott ereklyéknek érintésétől a tolongó sokaság közepett hirtelen kiépülnek; ekkor mind azt kiabálja: Misericordia! meghúzzák a harangokat és nagy ünnep-

[1] L'Ordine. Alkalmasint az *I. H. S* jeligével ellátott táblája értendő.

ségek közt hosszú jegyzőkönyveket vesznek fel". Előfordul, hogy a szószéken álló szerzetes felé egy másik, ki a nép között hallgatja, vakmerően oda kiáltja, hogy hazudik; de ekkor a közbeszóló hirtelen úgy viselkedik, mintha ördöngős volna, mire a prédikáló megtéríti és meggyógyítja — mind csupa komédia. Az illető, czinkostársával egyetemben, annyi pénzt gyűjtött, hogy egy bíborostól püspökséget vehetett, a hol azután mind a ketten nyugalmas életet folytattak. Massuccio nem igen tesz különbséget Ferencz- és Domonkos-rendí között: az a nézete, hogy méltók egymáshoz. „Az oktalan közönség pedig mégis beleavatkozik a gyűlöletükbe és pártviszályukba, erről nyilvános helyeken vitatkozik[1] és franciskánus és dominikánus pártra oszlik!" Az apáczák kizárólag a barátokéi: mihelyt magukat világiakkal adják össze, bebörtönzik és üldözik őket, a többi pedig a szerzetesekkel valóságos lakadalmat ül, miközben miséket énekelnek, szerződéseket fogalmaznak és ételt és italt nagy bőségben élveznek. „Én magam, mond a szerző, nem egyszer, hanem több ízben voltam ennek tanúja, mindent láttam és tapasztaltam. Az ily apáczák azután vagy csinos barátocskákat szűlnek, vagy a magzatot elhajtják. A mennyiben pedig valaki azt állítaná, hogy ez hazugság, vizsgálja meg az apáczakolostorok pőczecsatornáit — annyi gyönge csontocskát fog benne találni, akár Betlehemben, Herodes idején."[2] Ilyen és hasonló dolgo-

[1] Hozzáteszi (nov. X. kiad. Settembrini, 132. l.): és a *seggi*-kben, azaz az egyesületekben, melyekre a nápolyi nemesség oszlott. — A két rend versenségét gyakran nevetségessé teszik, p. o. *Bandello* III. Nov. 14.

[2] Nov. 6. kiad. Settembrini, 83. l., a ki arra utal, hogy az 1564-ik évből az indexen ily könyvről történik említés: Matrimonio delli preti e delle monache.

kat rejteget a kolostori élet. Persze, a barátok gyónáskor nagyon megkönnyítik egymás dolgát és olyan vétségekre csak egy-egy miatyánkot szabnak, a milyenek miatt világitól — mintha eretnek volna — a bűnbocsánatot egészen megtagadnák. „Azért nyíljék meg a föld és nyelje el az ilyen gonosztevőket elevenen, pártfogóikkal együtt.“ Egy más helyen Massuccio, minthogy a barátok hatalma mégis leginkább a más világtól való félelmen nyugszik, igen csodálatos kivánságnak ad kifejezést: „az volna számukra a legnagyobb büntetés, ha az Isten a purgatoriumot mennél előbb megszüntetné; akkor nem élhetnének többé alamizsnából és megint a fejsze nyelét kellene megfogniok“.

Ha Ferrante alatt és ő hozzá szabad volt így írni, az tán azzal függött össze, hogy a király, az ő kedvéért rendezett hamis csodatétel miatt, el volt keseredve[1]. Franciscus barát ugyanis egy Tarantónál elásott és később ismét megtalált feliratos ólomtáblával, szt. Cataldus nevében, olyan zsidóüldözésre akarta rávenni, minőt a spanyolok, vagy VI. Sándor és II. Gyula pápák rendeltek el; értelmes megfigyelők azonban csakhamar felismerték e tervezett üldözésnek hiábavaló indító okait[2] és mikor a király a csalást átlátta, szembeszálltak vele. Egy hamis böjtölőt is leálarczoztatott, a mit már egy izben atyja, Alfonso király is megcseleke-

[1] A következőkre nézve v. ö. *Jovian. Pontan* de Sermone, L. II. 17. fej. Opp. II. 1623. l. és *Bandello,* Parte I. Nov. 32.

[2] V. ö. *Brosch M.* Historische Zeitschrift. 37. k. — Szt. Cataldus megjelenésében s a tőle eredő komor jóslatokban bisz p. o. Alexander ab Alexandro; Dierum genialium, lib. III. 15. fej. Köln, 1539. 142. l.

dett.[1] Az udvar legalább nem volt bűnrészes a sötét babonában.[2]

Oly szerzőt hallgattunk meg, ki komolyan vette a dolgot, s ő korántsem volt az egyetlen, a ki ezt tette. Lépten-nyomon találkozni, különösen a kolduló barátokra czélzó gúnynyal és gyalázkodással, a melyek az egész irodalmat egyenesen átjárják.[3] Alig fér hozzá kétség, hogy a renaissance e rendnek rövid idő mulva véget vetett volna, ha a német reformatio és ellenreformatio közbe nem jönnek. Népszerű hitszónokaik és szentjeik alig mentették volna meg őket Csak azon fordult volna meg a dolog, hogy oly pápával, ki a kolduló barátokat megvetette, p. o. X. Leóval, idején megegyeztek volna. Ha a korszellem őket már csupán vagy komikusnak, vagy utálatosnak találta, akkor az egyház számára már csak kolonczok voltak. S ki tudja, mi vár akkor a pápaságra magára, ha a reformatio meg nem mentette volna.

A hatalom, melyet egy Domonkos-rendi kolostor „pater inquisitor"-ja az illető város fölött gyakorolt, a XV. század vége felé még éppen elég nagy volt arra, hogy a művelteket feszélyezze és felháborítsa, de állandó félelmet és megalázást már nem tudott kikényszeríteni.[4] Puszta érzületet

[1] *Panormita* de dictis et factis Alphonsi lib. II. *Enea Silvio* a hozzá írt Comment.-ban (Opp. 1651, 79. l.) egy Rómában leálarczozott böjtölőről tesz említést, a ki állítólag négy évig nem evett semmit.

[2] A miért is az ily üzelmeket környezetében egyébként is föl lehetett jelenteni. V. ö. még *Jovian. Pontan.*, Antonius és Charon. Az egyik itt elbeszélt történet ugyanaz, mint *Massuccio*, Nov. 2.

[3] Példának okáért a Maccaroneis VIII. éneke.

[4] A *Vasari*-ban, V. 120 l. vita di Sandro Botticelli, elmondott történet bizonyítja, hogy az inquisitióval nem egyszer tréfát is űztek.

büntetni, mint régente (11. l. ff.), már nem lehetett s valóságos áltanoktól még az is könnyen óvakodhatott, a ki különben az egész papság ellen a legszabadabb szájú volt. Ha egy hatalmas párt nem sietett segítségére (mint Savonarola esetében), vagy gonosz varázslatot nem kellett büntetni, (mint több izben a felső-olaszországi városokban), akkor a XV. század végén és a XVI. elején már csak ritkán fejlődtek az események a mágylyáig. Több esetben az inquisitorok, úgy látszik, igen fölszínes visszavonással beérték, többször meg az is előfordult, hogy az elítéltet a vesztőhelyre vivő útjában kezökből kiragadták. Bolognában (1452.) Nicolò da Verona papot, mint halottidézőt, ördögkiűzőt és szentséggyalázót S. Domenico előtt egy fa-színpadon már megfosztották papi méltóságától és épen a piazzára vitték, hogy ott tűzhalált haljon, midőn útközben egy csomó ember kiszabadította, a kiket Achille Malvezzi — eretnekbarát, apácza-meggyalázó és templomsértő, a ki egyebek közt egyizben egy templomtornyot, „mert előle a kilátást elfogta“ lerontatott és egy más helyen felépíttetett — johannita-rendi barát küldött. A követ (Bessarion bíboros) később a tettesek közül csak egyet bírt elfogni, a kit felakasztatott; Malvezzi háborítlanul élt tovább.[1]

Figyelemre méltó, hogy a felsőbb szerzetesrendek, tehát a benedictinusok és elágazásaik, nagy gazdagságuk és jóllétük mellett is, sokkal kevésbbé voltak akkor gyülöletesek, mint a kolduló barátok; tíz novellára mely „frate“ (barát)-ról szól, legföljebb egy jut, melynek „monaco“ (szerzetes) a tárgya és áldozata. Nagyon javára vált e szerzeteknek,

[1] Bursellis, Ann. Bonon. *Murat.* XXIII. Col. 886. ff. 896. (Malv. 1468-ban halt meg; javadalma unoka-öcsesére szállt).

hogy régiebbek voltak és rendőrségi czélzat nélkül alapitattak és a magán életbe nem avatkoztak. Voltak köztük jámbor, tudós és szellemes férfiak is, az átlagot azonban egyik rendtársuk, Firenzuola,[1] a következőkép jellemzi: „E jól táplált alakok bő reverendájukban nem töltik életöket mezitláb való vándorlással és prédikálással; csinos kordován papucsban ülnek cziprusfával kirakott szép czelláikban és kezöket, összefonva, pihentetik hasukon. És ha nagynéha mégis ki kell helyükből mozdulniok, úgy kényelmesen döczögnek öszvéreiken és jól meghízott kis lovaikon, mintha üdülés kedvéért tennék. Elméjüket sok könyv tanulásával nem igen fárasztják, nehogy a tudás, szerzetesi együgyüségük helyébe, beléjök „Lucifer gőgjét csepegtesse".

A ki azon idők irodalmát ismeri, tudja, hogy itt csak annyit közöltem, mennyi a tárgy megértésére okvetetlen szükséges.[2] Hogy a világi papságnak és szerzeteseknek ilyetén hírneve igen sokakban általában az Istenben való hitet is szükségképen megingatta, szembeszökő.

Micsoda szörnyű ítéleteket olvashatni e viszonyokról! Csupán egyet akarunk belőlük közölni, mert csak újabban jelent meg. Gucciardini a medici pápák történetírója és hosszú évek óta hivatalnoka, azt írja (1529.) aphorismáiban:[3] „Senkinek sem tetszik annyira vissza, mint

[1] V. ö. fönn 77. l. ff. Vallambrosói apát volt. Az itt szabad fordításban közölt hely Opere II. k. 209. l. található, tizedik novellájában. — A karthausiak kényelmes életének tetszetős leírását l. fönnebb a 74. lapon idézett (v. ö. V. szakasz VII. sz. kitérés) Commentario d'Italia cz. műben, fol. 32. ff.

[2] II. Piusnak voltak okai, miért volt a cölibatus eltörlése mellett; Sacerdotibus magna ratione sublatas nuptias majori restituendas videri kedvelt szólásainak egyike volt. *Platina* Vitae Pontiff. 311. l.

[3] Ricordi. N. 28. Opere inedite. I. k.

nekem a papok becsvágya, kapzsisága és kicsapongása, azért is, mert e bűnök mindegyike utálatos, valamint azért is, mert mindenik magában vagy valamennyi együttvéve, kevéssé illik az olyanokhoz, a kik azt vallják magukról, hogy Istentől különösen függő rendhez tartoznak, leginkább pedig azért, mert e bünök egymással oly ellentétesek, hogy csak igen különös személyekben találhatni őket együtt. Mindazáltal több pápánál elfoglalt állásom arra kényszerített, hogy saját hasznom végett nagyságukért dolgozzam. De az erre való tekintet nélkül úgy szerettem Luther Mártont, mint önmagamat, nem azért, hogy kivonjam magamat azon törvények alól, melyet a kereszténység, a mint rendesen magyarázzák és értelmezik, reánk szab, hanem azért, hogy e semmirekellők seregét (questa caterva di scelerati) illő határaik közé utasítva lássam, úgy hogy vagy bűnök vagy hatalom nélkül kelljen élniök".

Ugyan ez a Guicciardini azt is hiszi,[1] hogy minden természetfölöttit illetőleg állandóan homályban tapogatódzunk, hogy philosophusok és theologusok erről csak ostobaságokkal hozakodnak elő, hogy a csodák minden vallásban előfordulnak, egyik mellett sem tanúskodnak különösen, és végre még ismeretlen természet-jelenségekre visszavezethetők. Azt a törhetetlen hitet, mely akkor Savonarola követőiben jelentkezett, különösen jelenségül constatálja, de minden keserű megjegyzés nélkül.

[1] Ricordi, N. 1. 123. 125.

Ily hangulatokkal szemben a papságnak és szerzetességnek megvolt az a nagy előnye, hogy az emberek hozzájuk voltak szokva, s hogy létük mindenkinek létével érintkezett és összefüződött. Az az előny ez, mely minden régi és hatalmas dolognak elejétől fogva megvolt a világon. Mindenkinek volt valami rokona reverendában vagy csuklyában, valami kilátása pártfogásra vagy jövendő nyereségre az egyház kincséből, Olaszország közepén pedig a római curia székelt, a mely némelykor hirtelen meggazdagította híveit. Azonban nyomatékosan ki kell emelni, hogy mindez nem kötötte sem a nyelvet, sem a tollat. Hiszen a rágalmazó komikum szerzői többnyire maguk is barátok, egyházi javadalmasok stb.; Poggio, a ki a facetiákat írta, pap volt, Francesco Berninek, a satyrikusnak, kanonoksága volt, Teofilo Folengo, az Orlandino költője, Benedek-rendi volt, az igaz, hogy nagyon állhatatlan, Matteo Bandello, a ki novelláiban saját rendjét nevetségessé teszi, Domonkos-rendi volt, még pedig e rend egyik generálisának kegyeltje. A biztonság érzetének túlsága hajtja talán őket? vagy annak a szüksége, hogy a saját személyüket az állás hirhedtségétől elkülönítsék? vagy ama pessimistikus önzés, melynek jelszava: bennünket még elbír? Talán volt benne mindebből valami. Folengónál persze, már a lutherség felismerhetően közremunkál.[1]

A függés az áldásoktól és szentségektől, a melyről már (I. k. 133—134 l.) a pápaság alkalmával szó volt, a nép hivő részénél magától értetődő; az emancipáltaknál pedig az ifjúkori benyomások erejét és a rég megszokott

[1] V. ö. Orlandino, VI. fej. 40. vsz. ff. VII. fej. 57. vsz. fej. VIII. 3. vsz. ff. különösen az 57. vsz.

jelképek rendkívüli varázserejét jelenti és bizonyítja. A mikor a haldokló — bárki volna is — papi feloldozást kér, ez a pokoltól való félelem maradványa mellett bizonyít, még oly embernél is, minő az a Vitellozzo (I. k. 133. l.) volt. Tanulságosabb példát az övénél nem igen fogunk találni. Az egyházi tan a papi *character indelebilis* (eltörölhetetlen jellem)-ről, mely mellett a pap egyénisége közömbös, annyira gyökeret vert, hogy tényleg meg lehetett a papot utálni, de egyházi kegyszereit azért megkivánhatták. Persze voltak egyes makacsok is, mint p. o. Galeotto, Mirandola herczege,[1] a ki 1499-ben már tizenhat évig tartó kiközösítésben halt meg. Ez egész idő alatt ő miatta a város is ki volt átkozva, úgy hogy ott sem misét nem szolgáltattak, sem egyházi szertartással nem temettek.

Mind eme kétértelműségek mellett is fényesen emelkedik ki a nemzet viszonya nagy prédikátoraihoz. Nyugat-Európa többi részét is meghatotta időről-időre szent barátok szónoklata, azonban mi volt ez az olasz városok és vidékek időszakos megrendüléséhez képest? Azonfelül p. o. az egyetlen, a ki a XV. században Németországban ilyen hatást elő tudott idézni[2], születésénél fogva abruzzói volt, ugyanis Giovanni Capistrano. Azok az elmék, melyekben ily hatalmas komolyság és ily vallásos hivatás lakozik, akkoriban éjszakon intuitivok,

[1] Diario Ferrarese, *Murat.* XXIV. Col. 362.

[2] Német és szláv tolmács volt mellette. Szt. Bernát is hajdan a Rajna mellett ugyanily eszközre szorult. (A szövegben említett Capistrano a magyar történetben is szereplő Kapisztrán János. *Ford*).

mystikusok; délen expansivok, gyakorlatiak, osztozkodók a nemzet nagy tiszteletében nyelv és szónoklás iránt. Az észak *Imitatio Christi*-t (Kr. követése) hoz létre, mely csöndben, eleinte csak kolostorokban, de századokra kihat; a délvidék embereket szül, kik az emberekre pillanatnyilag óriási hatással vannak.

Ez a hatás voltaképen a lelkiismeret fölébresztésén alapszik. Erkölcsi prédikácziók ezek, általánosságok nélkül, csupa egyes esetre illő alkalmazással, hatásukat a felszentelt, ascetikus személyiség támogatja, a melyhez tán a felizgatott képzelet folytán önkényt járul a csodatétel, még a prédikáló akarata ellenére is. Capistrano p. o. nem tett egyebet, minthogy a sok ezer betegre, kiket eléje hoztak, keresztet vetett, megáldván őket a szentháromság és S. Bernardino mestere nevében, mire itt-ott csakugyan gyógyulás állott be, a hogy az ily esetekben történni szokott. A bresciai krónikás (lásd alább 261. l. 3. jegyzet) erre ily szókkal utal: „szép csodákat művelt, de sokkal többet meséltek, mint a mennyi igazában megtörtént". A leghatalmasabb argumentum nem annyira a purgatoriummal és a pokollal való fenyegetés volt, mint inkább rendkívül eleven fejtegetése a *maledizione*-nak, a személyre ható földi átoknak, mely a gonoszhoz fűződik. A ki Krisztust és szentjeit megszomorítja, még a világéletében meglakol értte. Csak így lehetett a szenvedélyeikben, bosszúállásukban és gonosztettekben megátalkodott embereket megbánásra és megtérésre bírni, s ez volt a legfontosabb czél.

Így prédikáltak a XV. században Berdardino da Siena és két tanítványa: Alberto da Sarteano és Jacopo della Marca, Giovanni Capistrano, Roberto da Lecce (172. l.) és mások; végül Girolamo Savonarola. Nem volt erősebb elő-

itélet, mint a mely a kolduló barátokkal szemben uralkodott; ők leküzdötték. A gőgös humanismus birált és gúnyolódott; p. o. Poggio, ki azt találta, hogy a prédikátoroknak könnyű a dolguk, mert minden városban ugyanazzal állnak elő és szabad nekik a népet butábban elbocsátani, mint a hogy eléjük járult;[1] vagy Filelfo, ki azt hibáztatta Roberto da Leccében, hogy tekintete és kifejezései nem mindig czélirányosak, s hogy szomorún néz ki, a midőn vígnak kellene látszania, hogy túlságosan sokat sír, a mi a hallgató fülét és érzését sérti. De ha a prédikátorok szónokolni kezdettek, senki sem gondolt többé a gúnyolódó humanismusra. A dolog nem volt új és az olyan megszólásra hajló nép, mint a firenzei, a prédikátor torzképével, a hol a szószékén megjelent, már a XIV. században ugyancsak elbánt;[2] de midőn Savonarola fellépett, mégis annyira elragadta őket, hogy abban az izzó tűzben, melyet felgyújtott, majd hogy egész kedvelt műveltségük és művészetük össze nem olvadt. Még a képmutató barátok legerősebb profanatiója, a kik a velök egyetértők segítségével, hallgatóikban a meghatottságot tetszés szerint tudták előidézni és terjeszteni (v. ö. 251. l.) még az sem bírt a dolognak ártani. Az alantas színvonalú barát-prédikációk fölött, a képzelt csodákkal és

[1] De avaritia, Opera, fol. 2. Ugyanez a Poggio persze más alkalommal (Epistolae, kiad. Tonelli, I. k. 281. l.) sarteanói Albertet dicsőíti, hogy „doctus“ és „perhumanus“. — Filelfo: Epistolae, Velencze 1502. fol. 966. Ugyanez a Filelfo vállalta el sienai Bernardino és egy bizonyos Miklós védelmét (p. o. Satyrae II. 3 és VI. 5), de bizonyára nem annyira e prédikátorok iránti hajlandóságból, mint Poggio iránt való gyűlöletből. Alberto da Sarteanóval Filelfo levelezésben állott.

[2] *Franco Sacchetti*, Nov. 73. Rossz bőjti predikátorok minden novellaírónál gyakran szerepelnek.

álereklyék[1] mutogatásával, tovább is kaczagtak, de az igazi nagy prédikátorokat ezentúl is nagyra tartották. Ezek a XV. századnak igazi olasz különlegességei.

A szerzet — közönségesen szt. Ferenczé, még pedig az ú. n. observantiás — kiküldi őket a szerint, a hogy kerestetnek. Különösen akkor történik ez, ha a városokban nagy a nyilvános vagy a magán pártviszály, vagy midőn a közbiztonság hiánya és az erkölcstelenség ijesztő nagyra nőtt, vagy nagy betegségek alkalmával. Ha pedig a prédikátor hírneve gyarapszik, akkor a városok külön alkalom nélkül is kérik; oda megy, a hová följebbvalói küldik. E működés külön ága a keresztes prédikáczió a a törökök ellen;[2] mi azonban itt lényegileg a bűnt ostorozó, vagy bőjti prédikácziót tárgyaljuk.

A prédikácziók sorrendje, a mennyiben erre ügyeltek, csupán a halálos bűnök egyházi felsorolásához fűződött; mennél sürgősebb azonban a pillanat, annál hamarabb tér a szónok magára a voltaképi czélra. Talán az óriási nagyságú szerzetes templomok egyikében, vagy a domban kezdi; rövid idő mulva már a legnagyobb piazza kicsiny a mindenünnen odaözönlő néptömeg számára és még az ő jövése-menése is halálos veszedelemmel jár.[3]

[1] V. ö. a bohó történetet: Decamerone VI. Nov. 10. Cipolla barát azt igéri néhány falusi embernek, hogy Gábor arkangyal tollát fogja nekik megmutatni, s midőn szekrényéjében tollak helyett csak szenet talál, azt hiteti el velök, hogy ez az a szén, melyen szt. Lőrinczet megsütötték.

[2] V. ö. *Malipiero*, Ann. venet. Arch. stor. VII. I. 18. l. — Chron. Venetum. *Murat.* XXIV. Col. 114. — Storia bresciana, *Murat.* XXI. Col. 898.

[3] Stor. Bresciana *Murat.* XXI. Col. 865. ff.; az első nap 10,000 ember gyűlt össze, 2000 idegen özönlött oda mindenünnen; az utolsó napokon jelenlevők számát a krónikás nem töltötte ki.

Rendszerint a prédikáczió óriási körmenettel végződik, azonban a város első hivatalnokai, a kik közre fogják, még itt is alig képesek a nők elől biztonságba helyezni, a kik neki kezét, lábát akarják megcsókolni, és csuklyájáról egy-egy darabkát levágni.[1]

A siker, mely legkönnyebben volt elérhető, miután a szónok az uzsora, elővásárlás és a tisztességtelen divatok ellen prédikált, abban állott, hogy megnyitották a börtönöket — bizonyára csak a csekélyebb adósságok miatt fogságba került szegényeket bocsátották szabadon — s elégettek fényüző czikkeket, valamint veszedelmes és ártatlan időtöltésre szolgáló eszközöket, minők a koczka, a kártya, mindenféle játék, álarczok, hangszerek, énekes könyvek, írott varázslóigék,[2] hamis hajék stb. mindezt egy állványon (talamo) kétségtelenül ügyesen csoportosították, fölibe néha még ördög alakot erősítettek s azután meggyujtották (v. ö. 122. l.).

Ezután a keményebb szívek következnek: a ki már régóta nem gyónt, az most meggyónik; jogtalanul visszatartott jószágot visszaadnak, veszedelemmel fenyegető gyalázásokat visszavonnak. Oly szónokok, mint Bernar-

[1] Allegretto, Diari sanesi, *Murat.* XXIII. Col. 819. ff. 1486-ik év július 13—18-ig; a prédikátor Pietro dell' Osservanza di S. Francesco.

[2] Inffessura — Eccard, scriptores, II. Col. 1874. — azt mondja: *canti, brevi, sorti.* Az első dallos könyvekre vonatkozhatik, ilyeneket Savonarola csakugyan elégetett. Azonban *Graziani* — Cron. di Perugia Arch. stor, XVI. I. 314. l. l. u. i. a kiadó jegyzetét — ugyanily alkalomból azt mondja: *brieve incante,* a mit kétségtelenül igy kell olvasni: „brevi e incanti"; hasonló javítás ajánlható talán Inffessuránál is, kinél a „sorti" különben is valami babonafélét jelent, esetleg jövendőmondó kártyajátékot. — A könyvnyomtatás idején p. o. Martialnak is összes példányait összeszedték, hogy máglyára vessék. *Bandello* III. No. 10.

dino da Siena[1] igen behatón és pontosan térnek rá az ember mindennapi érintkezésére és ennek erkölcsi oldalára. Bizonyára kevesen vannak már theologusaink között, a kik készek volnának reggeli prédikácziót tartani „szerződésekről, visszatérítésekről, állami járadékokról (monte) és leányok kiházasításáról", mint ő tette egyszer a firenzei dómban. Vigyázatlanabb prédikátorok ilyenkor könnyen abba a hibába estek, hogy oly erősen keltek ki egyes osztályok, iparok, hivatalok ellen, hogy a hallgatóknak felizgatott elméjét azonnal ezek ellen való tettlegességekre ragadták.[2] Bernardino da Siena egyik prédikácziójának, melyet egy izben (1424-ben) Rómában tartott, pipere és varázsló tárgyaknak a Capitoliumon való elégetésén kívül még más következménye is volt: „Ez után, így olvassuk,[3] elégették Finicella boszorkányt is, mert ördögi eszközeivel sok gyereket megölt és sok embert megbabonázott".

A prédikáczió legfontosabb czélja azonban, mint fent megjegyeztük, a viszály kiengesztelése és a bosszúról

[1] L. ennek fölötte érdekes életrajzát *Vespasiano Fiorent*-nál, 224. l. ff. és *Aeneas Sylvius*-nál, de viris illustr., 24—27. l. Egyebek közt itt ez áll: Is quoque in tabella pictum nomen Jesus deferebat, hominibusque adorandum ostendebat, multumque suadebat ante ostia domorum hoc nomen depingi. Ezzel aztán a modern bálványimádás egy nemét űzték.

[2] Allegretto, id. h. Col. 823; egy prédikátor a népet a bírák ellen zgatta (ha ugyan *giudici* (bírák) helyett nem inkább *giudei* (zsidók) olvasandó) mire ezeket majd hogy házaikban el nem égették. Az erős ellenpárt meg persze a prédikátor életét fenyegeti.

[3] Inffessura, id. h. A boszorkány halála napjába aligha hiba nem csuszott. — Hogyan irtatott ki ugyanez a szent egy hirhedt kis ligetet Arezzo előtt, elbeszéli *Vasari* III. 148; vita di Parri Spinelli. A vezeklés első heve bizonyára gyakran helyiségek, jelképek és szerszámok elpusztításában merült ki.

való lemondás volt. Rendszerint csak a prédikácziók sorozata végén állott ez be, mikor az általános bűnbánás folyama lassanként az egész várost megragadta, már mikor a lég megreszketett[1] az egész nép kiáltásától: *misericordia*! — Ekkor fordultak elő azok az ünnepi békekötések és ölelkezések, noha a viszálkodó pártok közt már kölcsönös gyilkosságok is estek. Alkalmasint a kik már számüzve voltak, ily szent szándék megvalósítására készakarva a városba eresztettek. Úgy látszik, hogy az ily „paci"-k (békekötések) nagyjában szentül megtartattak, miután az emelkedett hangulat már el is mult; ilyenkor a szerzetes emléke áldott maradt sok nemzedéken át. De voltak vad és rettenetes válságok is, mint a Ranieri családé (1445.) a prédikátoroktól feltünően sokat látogatott Perugiában, a midőn Jacopo della Marca[2] — vagy a della Vale és Croce családoké Rómában (1482.), a midőn még a nagy Roberto da Lecce is hiába emelte fel szavát.[3] Röviddel a nagy hét előtt a Minerva előtti téren még óriási néptömeg előtt prédikált; akkor a nagy-csütörtököt megelőző éjjel megtörtént a Palazzo della Valle előtt, a gettho mellett, a szörnyű utczai harcz; reggel Sixtus pápa megparancsolta, hogy ezt földig lerombolják s azután megtartotta e nap szokott szertartásait; nagypénteken Roberto ismét prédikált kereszttel a kezében; de ő és hallgatói nem tehettek egyebet, csak sírtak.

[1] Pareva che l'aria si fendesse — áll valahol.

[2] *Graziani*. id h. 565. l. ff. — Továbbá 597, 626., 631., 637., 647.,

[3] Jac. Volaterr, *Murat*. XXIII. Col. 166. ff. Nincs ugyan határozottan megmondva, hogy e viszályba avatkozott (sermo, így olvassuk de elemosyna fuit), azonban nem kételkedhetünk benne, hogy tette.

Erőszakos, önmagukkal meghasonlott elmék, a prédikációk hatása alatt, gyakran arra határozták magukat, hogy kolostorba lépnek. Voltak ezek közt rablók és mindenféle gonosztevők, nem egyszer katonák is kiknek nem volt állásuk.[1] Ilyenkor a bámulat is, közre munkál, mely a szent barátot legalább a külső megjelenésében lehetőség szerint meg akarja közelíteni.

A befejező prédikáczió azután hangosabb áldás-mondás, mely e szókba foglalódik: *la pace sia con voi!* (béke veletek). Nagy tömegek kisérik a szónokot a következő városba s itt beszédeinek egész sorozatát még egyszer végig hallgatják.

Az óriási hatalomnál fogva, melyet e szent emberek gyakoroltak, a papság s a kormányok szerették, ha legalább nem voltak ellenfeleik. Egyik eszköze ennek az volt, hogy vigyáztak rá, hogy csak az olyan barátok és papok lépjenek fel ily minőségben, a kik legalább az alsóbbrendű egyházi felavatásban részesültek, úgy hogy a szerzet, vagy az illető testület némiképen felelős volt értük. Azonban itt sem lehetett szigorú határt szabni, mert az egyházat, tehát a szószéket is, régóta igénybe vették a nyilvánosságnak mindenféle czéljai: törvénykezési eljárások, hirdetések, felolvasások stb. számára, s mert még a voltaképi prédikálásra is némelykor a humanistának és laikusnak engedték át a

[1] Capistrano egy beszédje után ötvenen álltak be katonának; Storbresciana id. h. — *Graziani,* id. h. 567. l. U. i. 598. ff. Roberto de Leccéről (fönn 172. l.). De a krónikaíró azt is fölemlíti, hogy a hat beöltözött közül egy megint kiugrott „e fu magiore ribaldo che non era prima". — Aen. Sylvius (de viris illustr. Stuttgart. 1842. 25. l.) ifjú korában egy izben S. Bernandinónak egy szónoklata után közel állott hozzá, hogy annak szerzetébe lépjen.

szót. (l. k. 321—322 ff. l.) Egyébként is volt oly társadalmi csira-osztály[1] a melyhez tartozók nem voltak sem barátok, sem papok, s a világról mégis lemondtak: ugyanis az Olaszországban igen számos remeték; az ilyenek némelykor minden megbízás nélkül is megjelentek s a népet magukkal ragadták. Ily eset fordult elő Milanóban, a második franczia hódítás után (1516.), igaz, hogy egy nagy közrendetlenség idejében; egy toscanai remete, sienai Hieronymus, talán a Savonarola pártjából, több hónapon át ura volt a dom szószékének, a leghevesebb vitát folytatta a hierarchia ellen, a székesegyházban új gyertyatartót és oltárt alapított, csodákat művelt s csak kemény küzdelmek után engedte át a tért.[2] Ez évtizedekben, a melyek Olaszország sorsára oly döntő befolyásúak voltak, mindenütt feléled a jóslás s a hol ez megjelenik, sehol sem határolható valamely bizonyos rendre. Ismeretes p. o. mint léptek fel Róma feldulása előtt a remeték a jóslás igazi konokságával. (I. k. 158. l.). Ezek az emberek, ha maguk nem tudtak szónokolni, nem egyszer követet küldtek jelképekkel, mint p. o. Siena mellett az önsanyargató Philippo de' Mancini, a ki (1496) egy „remetécskét" (romitello), azaz egy tanítványát küldte a megfélemlített városba, halálfejjel egy boton, a melyen fenyegető bibliai mondást tartalmazó czédula függött.[3]

Azonban akárhányszor maguk a barátok sem kímélték a fejedelmeket, vagy a hatóságokat és a papságot, de

[1] L. XXVI. sz. kitérést a szakasz végén.

[2] *Prato*, Arch. stor. III. 357. l. ff. *Burigozzo* u. o. 431. l. ff.

[3] Allegretto. *Murat.* XXIII. Col. 856 ff. A mondás így hangzik: Ecce venio cito et velocitor. Estote parati.

még a saját rendjüket sem. Nem találkozni ugyan többé egy kényuri család megdöntésére egyenesen felhivó szónoklattal, minő Fra Jacopo Bussolaro prédikációja volt a Páviában uralkodó Beccaria ház ellen (1357.), a mely a prédikáczió következtében csakugyan elüzetett és a prédikátor vezetése alatt álló, köztársasági uralomnak volt kénytelen helyét átengedni[1] — azonban igen is találkozni rosszalással még a pápával szemben is az ő tulajdon kápolnájában (I. k. 327. l. 3. jegyz.). Ezzel ellentétben az uralkodó ház szorongatott időkben némelykor maga is alkalmazott barátokat, hogy a népet loyalitásra lelkesítsék. Igy az Esték Ferrárában, a kik a Velenczével folytatott háborúban (1481.) bolognai prédikátort hozattak, hogy figyelmeztesse alattvalóikat a jótéteményekre, melyeket az uralkodó háztól vettek s arra a gonosz sorsra, melylyel őket a győzelmes velenczeiek fenyegetik.[2] Másrészt még akadnak prédikátorok, kik naiv politikai tanácsokat osztogatnak az őket hallgató fejedelmeknek, kik pedig azt hiszik, hogy ilyenekre nem szorultak. A milanói Castello előtti téren 1494-ben egy vak prédikátor az Incoronatából, tehát Ágoston-rendi azt kiáltja a szószékről Lodovico Moro felé: „Uram ne mutasd a francziáknak az útat, mert megbánod!“[1] Voltak jósló barátok, a kikről nem mondhatni éppen, hogy politizáltak, de oly borzasztó képet festettek a jövőről, hogy a hallgatók magukon kívül voltak. Az ilyenek egész csapata,

[1] *Matteo Villani*, VIII. 2. fej. V. ö. *Petrarca* Epp. fam. XIX, 18. és A. Hortis: Scritti inediti di F. P. 174—181.

[2] V. ö. Sanudo. *Murat*, XXII. Col. 1218.

[3] *Prato*. Arch. stor. III. 251. l — Későbbi vakbuzgó francziaellenes prédikátorokat, a francziák elűzése után, említ *Burigozzo*, u. o. 443., 449., 485. l.; az 1523., 1526., 1529-iki évhez.

tizenkét Ferenczrendű szerzetes, nemsokára X. Leó választása után (1513.) bejárta Olaszország különböző vidékeit, a mint azokat maguk közt fölosztották: közülök az, a ki Firenzében prédikált,[1] Fra Francesco di Montepulciano, egyre növekedő elszörnyűködést támasztott az egész nép között, a mennyiben nyilatkozatai, bizonyára inkább nagyítva mint enyhítve, még azokhoz is eljutottak, a kik a tolongás miatt nem férhettek a közelébe. Egy ilyen prédikációja után hirtelen meghalt „mellfájásban"; mind odamentek a halott lábát csókolni, a miért éjjel egész csöndben eltemették. De a jóslásnak újra föléledt szellemét, mely még asszonyokra és parasztokra is ráragadt, csak nagy fáradság után bírták lelohasztani. „Hogy az embereket újra felvidítsák egy kissé, a Mediciek, Giuliano (Leo fivére) és Lorenzo 1514. szt. János napján nagyszerű ünnepeket, vadászatokat, felvonulásokat és tornajátékokat rendeztek, melyekre Rómából néhány nagy úron kívül, igaz, hogy álruhában, hat bíboros is eljött."

A legnagyobb prédikátort és prófétát azonban Firenzében már 1498-ban elégették: ferrárai Fra Girolamo Savonarolát.[2] Itt csak néhány szót mondhatunk róla.

Az a hatalmas eszköz, melylyel Firenzét átalakította és rajta (1494—1498) uralkodott: szónoki művészete,

[1] *Jac. Pitti*, Storia fior. L. II. 112. l.

[2] *P. Villari*, La storia di Girol. Savonarola (2. k. Firenze, Lemonnier). Németre ford. Barduschek Mór 2 k. Lipcse, 1868. Villari felfogása az itt előadottól több pontban különbözik. V. ö. még *Ranke*, Savonarola und die florentinische Republik gegen Ende des 15. Jahrh. Historisch-biographische Studien, Lipcse 1878, 181—358. l. Gennazzanóról l. *Villari* I. 57 ff. II. 343 ff.; *Reumont*, Lorenzo, II, 522—526, 533 ff. kézirati levelekkel.

melyről a nyomban, ott a helyszínén tökéletlenül leírt prédikácziók nyilván igen korlátolt fogalmat adnak. Nem mintha megjelenésének külső eszközei igen nagyok lettek volna, mert hangja, kiejtése, szónoklati szerkezete és más effélék inkább gyönge oldalát tették, s a ki művészi szónokot akart meghallgatni, versenytársához, Fra Mariano da Genazzanóhoz ment. De Savonarola beszédében az a különös egyéni hatalom lakozott, mely innen Lutherig újra elő nem fordult. Ő maga ihletésnek vallotta s azért a szónoki állást szerénytelenség nélkül igen nagyra tartotta: a szellemek nagy hierarchiájában a prédikáló fölött közvetlenül az angyalok legalsóbbika következik.

E csupa lobogó lánggá lett személyiség mindenekelőtt még egy másik nagyobb csodát vitt végbe; a tulajdon kolostora: a Domonkos-rendi S. Marco, és Toscana többi dominikánus kolostorai mind egy nézeten voltak és önként nagy reformot kezdenek. Ha tudjuk, hogy a kolostorok akkoriban mik voltak és mily végtelenül nehéz a szerzeteseket csak a legkisebb változásra is rávenni, csak akkor fogunk igazán csodálkozni a nézetek oly teljes változásán, a minő itt fordult elő. Midőn a dolog fejlőben volt, az által erősödött meg, hogy a hasonló nézetűek jelentékeny számban lettek Domonkos-rendiekké. A legelső családokból léptek be novicziusok S. Marco kolostorába.

A rendnek ez a reformja egy bizonyos országban az első lépés volt a nemzeti egyház felé, mely, ha e szellem tovább fenmarad, okvetlen létesült volna. Maga Savonarola persze az egész egyház reformját akarta és azért még működése vége felé is minden nagyhatalmasságot sürgősen intett, hogy zsinatot hívjanak össze. Azonban míg az ő rendje és pártja Toscanában az ő

szellemének egyedül lehetséges organumává, „a föld savává“ lett, azalatt a szomszédos vidékek régi állapotukban vesztegeltek. Lemondásból és képzeletből mind jobban oly állapot keletkezik, mely Firenzét Isten országává akarja a földön tenni.

A jóslatok, melyeknek részben való teljesedése Savonarolának emberfölötti tekintélyt szerzett, az a pont, a melyről a mindenható olasz képzelet a legjobban őrzött s a legszeretőbb elmét is meggyőzte. Az observantiás Ferencz-rendiek, azon dicsőség viszfényében, melyet S. Bernardino da Siena reájuk hagyott, eleinte azt hitték, hogy a nagy dominikánust versenyükkel meg fogják zabolázhatni. A dóm szószékét egyik rendtársuknak szerezték meg és Savonarola baljóslatain még rosszabbakkal igyekeztek túltenni, míg Pietro de Medici, a ki még akkor Firencze fölött uralkodott, egyelőre mindkettőnek hallgatást parancsolt. Nemsokára azután, mikor VIII. Károly Olaszországba jött és a Medicieket elűzte, a mint azt Savonarola világosan megjövendelte, már csupán csak neki hittek.

Itt el kell ismernünk, hogy a saját sejtésein és látományain nem gyakorolt birálatot, míg másokéval szemben nagyon szigorú volt. Pico della Mirandola fölött mondott halotti beszédében az elhalt barattal kissé kegyetlenül bánik el. Minthogy Pico egy belső szózat ellenére, mely Istentől eredt, még sem akart a szerzetbe lépni, ő maga arra kérte Istent, hogy egy kicsit fenyítse őt meg; Pico halálát azonban valóban nem kivánta; most pedig alamizsna és imádság útján annyit elért, hogy lelke egyelőre a purgatoriumban van. Azon vigasztaló látományra vonatkozólag, mely szerint a beteg Picónak a szent szűz megjelent és azt igérte neki, hogy nem

fog meghalni, Savonarola megvallja, hogy azt soká démoni ámításnak tartotta, míg nyilvánvaló lett előtte, hogy a szent szűz a második halált, ugyanis az örökkévalót értette.[1] — Ha ez és egyéb efféle fenhéjázás volt, akkor e nagy szív legalább megbünhődött érette oly keservesen, a mint csak lehetett; utolsó napjaiban, úgy tetszik, Savonarola fölismerte látomásainak és jövendőmondásainak semmiségét, de azért még elég benső békéje maradt arra nézve, hogy szent hangulatban menjen a halálba. Párthívei pedig három évtizeden át, tanain kívül, jövendőléseihez is ragaszkodtak.

Mint az állam újjá alkotója csak azért munkálkodott, mert különben ő helyette ellenséges indulatú erők kerítették volna az ügyeket hatalmukba. Méltánytalan őt azon félig democratikus alkotmány szerint ítélni meg, (I. k. 105. l. 1. jegyz.), mely 1495. elejéről származik. Semmivel sem jobb, sem rosszabb az, mint bármely más firenzei alkotmány. Savonarola talán az egyetlen lett volna, ki a hódolt városoknak szabadságukat visszaadhatta s amellett a toscanai állam összetartozását mégis valahogy megmenthette volna. De erre nem is gondolt. Pizát pedig úgy gyűlölte, mint minden firenzei.

Alkotmányok és állami berendezések tervezésére voltakép a képzelhető legalkalmatlanabb ember volt. Igazi ideálja a theocratia, melyben a láthatatlan előtt boldog alázatosságban hajol meg mindenki és melyben a szenvedélyek minden összeütközése eleitől fogva ki van zárva. Egész felfogása a Signoria-palotának ama feliratában tükröződik, melynek tartalma már 1495. végén

[1] Prédikációk Aggeusról, a 6. prédikáczió befejezése.

jelszava volt[1] és melyet hívei 1528-ben megujítottak: Christo regi suo domino dominantium liberatori, deo summo opt. max. Mariaeque virgini Reginae dicavit S. P. Q. F. (Krisztus királynak, urának, felszabadítójának, a legfőbb, legjobb s legnagyobb istennek, valamint szűz Máriának, királynéjának, ajánlja Firenze tanácsa és népe.) A világi élethez és feltételeihez nem értett többet, mint a mennyit igazi és szigorú szerzetes szokott. Felfogása szerint az ember csak azzal foglalkozzék, a mi lelke üdvösségével közvetlenül összefügg.

Igen világosan tetszik ez meg az ókori irodalomról vallott nézeteiben. „Az egyetlen jó — mondja egyik prédikációjában — a mit Plato és Aristoteles tett, az, hogy sok argumentumot hoztak fel, melyeket az eretnekek ellen fel lehet használni. Ők és más philosophusok mégis a pokolban vannak. Egy vénasszony többet tud a hitről, mint Plato. Jó volna a hitre nézve, ha sok, egyébaránt hasznosnak látszó, könyv megsemmisíttetnék. Midőn még nem volt annyi könyv és annyi észok (ragioni naturali) és vitatkozás, hamarább nőtt a hit, sem mint azóta növekszik. A classikusok közül az iskolában csak Homért, Vergilt és Cicerót akarja olvastatni, a többit pedig mind Hieronymussal és Augustinussal pótoltatni ; ellenben Catullus és Ovidius, sőt Tibullus és Terentius számüzessenek. Itt ugyan egyelőre csak aggódó moralitás szól belőle, azonban egy külön iratában elismeri a tudományok kártékonyságát általában. Igazában, így vélekedik ő, csak néhány embernek kellene ezeket megtanulni,

[1] Érdekes ellentét a sienabeliekkel, a kik meghasonlott városukat 1483-ban ünnepélyesen a Madonnának ajándékozták. Allegretto. *Muratori*, XXIII. Col. 815. ff.

hogy az emberi ismeretek hagyománya meg ne szünjék. Különösen pedig azért, hogy az eretnek álokoskodások megdöntésére mindig maradjon néhány athléta; a többiek azonban ne emelkedjenek fölül a nyelvtanon, jó magaviseleten és hitoktatáson (sacrae literae). Igy természetesen az egész műveltség ismét a szerzetesekre esnék vissza, s minthogy az államokat és birodalmakat is egyúttal „a legtudóbbak és legszentebbek" kormányoznák, ezek is szerzetesek volnának. De ne is vizsgáljuk, gondolt-e a szerző ennyire.

Gyerekesebben okoskodni majdnem lehetetlen. Az az egyszerű megfontolás, hogy az új életre keltett ókor és a látás és gondolkodás egész körének óriási bővülése a vallásnak a viszonyokhoz képest dicsőséges tűzpróbája lehet, ennek a jámbornak eszébe sem jut. A legszivesebben eltiltaná, a mit másként meg nem szüntethet. Egyáltalában éppen nem volt szabadelvű; istentelen astrologusok számára p. o. ugyanazt a máglyát tartja készen, a melyen utóbb ő maga halt meg.[1]

Mily hatalmas lehetett a lélek, mely e szűk elmével együtt lakozott! Mily lobogó lángra volt szükség, hogy a műveltségért rajongó firenzeiket arra bírja, hogy e felfogás előtt térdet fejet hajtson!

Mi mindent készek voltak még neki művészetből és világiasságból kiszolgáltatni, mutatják ama hires áldozati tüzek, a melyek mellett Bernardino da Siena és mások összes *talami*-jai bizonyára keveset nyomtak.

Mindez persze nem eshetett meg a nélkül, hogy Savonarola a rendőrség jogát kissé zsarnokilag ne kezelte

[1] Az «impii astrologi»-ról ezt mondja: non è da disputar (con loro) altrimenti che col fuoco.

volna. Általában beavatkozásai az olasz magánélet nagyra tartott szabadságába nem csekélyek, többek közt p. o. megkivánta a szolgaszemélyzet kémkedését gazdája ellen, hogy az erkölcsök reformját keresztülvihesse. A mi később Genfben, állandó külső ostromállapot mellett, a kérlelhetetlen Kálvinnak is csak nagy nehezen sikerült: a nyilvános és magánélet átalakítása, az Firenzében nem is maradhatott egyéb puszta kisérletnél, mely mint ilyen az ellenfeleket vérig keserítette. Ide tartozik mindenekelőtt a fiúk csapata, kiket Savonarola azon czélból szervezett, hogy a házakba tolakodjanak és a máglya számára az alkalmas tárgyakat erőszakkal elköveteljék; s mikor őket több helyütt kiverték, azzal akarták mégis a szentéletű polgárság fejlődésének fictióját fentartani, hogy felnőtteket küldtek a fiúkkal, a kik őket megvédjék.

Az 1497. év farsangjának utolsó napján és a következő év ugyane napján így rendezték aztán a signoria terén a nagy autodafékat. Egy lépcsőzetes pyramis emelkedett az égnek, olyan mint a *rogus*, a melyen római imperatorok holttetemeit szokták elégetni. Lent, a legalján, álarczok, vendégszakálak, jelmezruhák és effélék feküdtek egy csoportban; ezek fölött latin és olasz költők művei, egyebek közt: Pulci Morgantéje, Boccaccio, Petrarca, részben becses pergament nyomtatványok és kéziratok miniatürökkel: azután női ékességek és piperetárgyak, illatszerek, tükrök, fátyolok, hajdíszek; e fölött lantok, hárfák, sakk, triktrak, játékkártya; a két legfelsőbb lépcsőfokon végül csupa olajfestmény volt — különösen női szépségeké — részben Lucretia, Cleopatra, Faustina classikus neve alatt, részben valóságos arczképek, melyek a szép Bencinát, Lena Morellát, Binát

és Mária de Lenzit ábrázolták ; Bartolomeo della Porte összes festményei, a ki azokat önként feláldozta, és úgylátszik, volt ott néhány női fej is, ókori szobrászok megannyi mesterművei. Legelső izben egy jelenlevő velenczei kereskedő a Signoriának 22,000 arany tallért igért a pyramis tartalmáért, válaszul nem nyert egyebet, mint hogy ő neki is megcsináltatták az arczképét, melyet aztán föltettek a többi mellé. A meggyujtásnál a signoria az erkélyre lépett ; ének- és trombitaszó és harangzúgás töltötte meg a levegőt. Ezután a S. Marco előtti térre vonultak, a hol az egész párt háromszoros körtánczot lejtett ; legbelül voltak e kolostor szerzetesei, őrangyalokkal váltakozva, ezután fiatal papok és világiak következtek, legkívül végre aggastyánok, polgárok és lelkészek voltak, ezek olajfa-ágakkal koszorúzva.

Hiába gúnyolódott a győzelmes ellenpárt, melynek pedig volt rá oka és azonfelül tehetsége is. Savanarola emlékét még sem bírta később lealacsonyítani. Mennél szomorúbban fejlődött Olaszország sorsa, annál nagyobb fényben ragyogott az őt túlélők emlékezetében a nagy szerzetes és próféta alakja. Jóslatai egyenként tán nem teljesedtek be, de a nagy, általános veszedelem, a melyet hirdetett, borzasztó valósággá lett.

Bármily nagy volt azonban a prédikátorok hatása és bármily határozottan foglalta le Savonarola a szerzetesrendnek, mint ilyennek a mentő hitszónoki hivatást, [1] azért e rend az általános kicsinylő ítéletet nem tudta elkerülni. Olaszország megmutatta, hogy csak egyénekért tud lelkesülni.

[1] L. a helyet a 14. prédikációból Ezekielről: *Perrens*, Jérome Savonarole, I. k. 30. l. jegyz.

Ha már most a papságtól és a szerzetességtől eltekintve, a régi hit erejét akarjuk megállapítani, ez majd nagyon csekélynek, majd nagyon jelentékenynek tetszhetik, a szerint, a mint egy bizonyos oldalról bizonyos világításban nézzük. A szentségek és áldások nélkülözhetetlen voltáról már volt szó (I. k. 133. l. II. k. 257. l.); lássuk egyelőre a hit és szertartás állását a mindennapi életben. Itt a tömeg és megszokása, valamint a hatalmasok figyelme mind a kettőre nézve döntő súlyú.

A mi a bűnbánatot és jó cselekedetek által az üdvösség megszerzését illeti, a parasztoknál és az első néposztálynál általában ugyanabban a kifejlődésben és elfajulásban volt meg minden idevonatkozó, mint északon és helylyel-közzel mindez a műveltekre is hatott, és rájok is döntő befolyással volt. A népszerű katholicismus azon oldalai, a melyek az isteneknek régi pogánykori segélyül hivásával, megajándékozásával és kiengesztelésével érintkeznek, a nép tudatában makacsul megmaradtak. Battista Mantovanónak[1] már más alkalommal idézett 8-ik eklogája, egyebek közt, egy parasztnak imáját tartalmazza a szent szűzhöz, a melyben ezt a mezei élet minden ügyére-bajára nézve, mint külön védő istennőt hívja segítségül. Micsoda fogalmat alkotott magának a nép egyes madonnáknak, mint segítőknek, értékéről mit gondolt az a firenzei nő[2], a ki egy hordócska viaszt *ex voto*, fogadalomból, az Annunziátának ajándékozott, mert szeretője, egy szerzetes, nála lassanként egy egész hordócska bort megivott, a nélkül hogy a távollevő férj észrevette volna! Ép így uralkodott akkoriban

[1] Czíme: De rusticorum religione. V. ö. fenn a X. kitérést, 100. l.
[2] *Franco Sacchetti*, Nov. 109., a hol még több efféle fordul elő.

egyes szentek patronátusa bizonyos életkörökben, mint még mai nap is. Már többször próbálták a katholikus egyház némely általános rituális szokásait pogány szertartásokra visszavinni, és azt, hogy azonfelül egy sereg helyi és népies szokás, melyek egyházi ünnepekhez kapcsolódnak, az európai különféle régi pogányság öntudatlan maradványai, mindenki megengedi. Olaszországban azonban a vidéken még sok olyasmivel találkozunk, a miben a pogányhit öntudatos maradványa félre nem ismerhető. Ilyen az, hogy halott mellé ételt tesznek négy nappal üszögös szt. Péter napja előtt, tehát még a régi Feraliák napján, február 18-án [1]. Alkalmasint több efféle járta még akkoriban, és csak azóta irtatott ki. Talán csak látszólag paradox, ha azt mondjuk, hogy a népies hit Olaszországban különösen annyiban nyugodott erős és biztos alapokon, a mennyiben pogányság volt.

Hogy az efféle hit uralma mennyire volt a felsőbb körökben is elterjedve, egy bizonyos pontig alkalmasint közelebbről is kimutatható volna. Mint a papsághoz való viszony tárgyalásakor említettük, a megszokás és korábbi benyomások hatalma az ő részén volt; az egyházi ünnepi pompa iránt való szeretet is közreműködött s itt-ott még hozzájárult ama nagy vezeklő járványoknak egyikmásika is, a melyeknek a gúnyolódok és hitetlenek is csak nehezen tudtak ellenállni.

Azonban nem tanácsos e kérdésekben hirtelenében általános eredményekre törekedni. Azt hinné p. o. az ember, hogy a műveltek magaviselete a szentek ereklyéivel szemben kulcsot fog szolgáltatni, mely az ő vallásos öntudatuknak legalább néhány rekeszét meg fogja előttünk nyithatni.

[1] L. a XXVII. sz. kitérést a szakasz végén.

Fokozatbeli különbségek tényleg kimutathatók, de korántsem oly világosan, mint a hogy kivánatos lenne. Először is, a velenczei kormány úgy látszik, a XV. században mindenben osztozkodott a szent testek maradványai iránt való áhítatosságban, a mely akkoriban egész nyugaton uralkodott (I. k. 94. l.). Idegenek is, kik Velenczében éltek, okosan tették, ha ez elfogultsághoz alkalmazkodtak.[1] Ha szabad a tudós Páduát topographusa, Michele Savonarola (I. k. 199. l. ff.) szerint megítélnünk, itt is csak olyanok voltak a viszonyok, mint Velenczében. Jámbor borzongással vegyes, magasztos érzelemmel meséli Michele, mint hallani nagy veszedelmek alkalmával éjjelenként az egész városban a szenteket sóhajtozni; mint nő meg folyton egy szent apácza holttestének S. Chiarában a körme és a haja, a közeledő veszélyre mint csap lármát, s emeli föl kezét stb.[2] A Santóbeli Antonius kápolnájának leírásakor szerző egész dadogásba és képzelgésbe vész el. Milanóban is legalább a nép nagy vakbuzgóságot tanúsított az ereklyék iránt, és midőn a szerzetesek egyízben (1517) S. Simplicianóban a főoltár átépítése alkalmával hat szent holttestet meggondolatlanul feltakartak és az országot óriási esőzések érték, az emberek[3] ez utóbbiak okát ama szentségtörésben látták, és az illető szerzeteseket, a hol érték, nyilt utczán elverték. Olaszország más részeiben azonban, még a pápáknál is, e dolgok már sokkal két-

[1] Így *Sabellico*, de situ venetae urbis. Az egyházi szentek neveit ugyan, több philologus mintájára, a *sanctus* vagy *divus* jelző nélkül említi, de egy csomó ereklyét említ s nagy tisztelettel tárgyalja s több darabnál azzal is eldicsekszik, hogy megcsókolta őket.

[2] De laudibus Patavii, *Murat.* XXIV. Col., 1149—1151.

[3] *Prato*, Arch. stor. III. 408. l. ff. — Nem tartozik különben a illuminátusok közé, de ez oksági kapcsolat ellen mégis tiltakozik.

ségesebbek, a nélkül hogy ezért pontos következtetést vonhatnánk. Ismeretes, minő általános feltünés közt szerezte meg II. Pius pápa András apostolnak a Görögországból egyelőre S. Maurába menekült fejét és tette le (1462-ben) ünnepélyesen szent Péter templomában; a saját elbeszéléseiből azonban kitetszik, hogy ezt a röstelkedés egy nemével tette, mert már számos fejedelem versenyzett az ereklye bírásáért. Csak most jutott eszébe, hogy Rómát az egyházaikból számkiűzött szentek maradványainak egyetemes menedékhelyévé teszi.[1] IV. Sixtus alatt a város lakossága e dolgokban buzgóbb volt a pápánál, úgy hogy a tanács (1483-ban) keservesen panaszkodott, mikor Sixtus a haldokló XI. Lajosnak a lateráni ereklyék közül egynéhányat juttatott. A pápa azzal mentegetőzött, hogy Lajosnak nagy érdemei vannak a pápai trón körül és hogy más pápák, p. o. szt. Gergely, hasonlót tettek.[2] Bolognában ez időben egy bátor hang azt kivánta, adják el a spanyol királynak szent Domokos koponyáját s a vételárból olyasmit alapítsanak, mi a közjót szolgálja.[3] A legkevesebb ájtatosságot mutatják az ereklyék iránt a firenzeiek. Határozatuk közt, mely szerint Zanobi városi szentet új sarkophaggal fogják megtisztelni és a Ghibertinél tényleg megtörtént megrendelés közt 19 év (1409—1428.) múlik el, és a megbízás ekkor is csak

[1] Pii II. Comment. L. VIII. 352. l. Verebatur Pontifex, ne in honore tanti apostoli diminute agere videretur stb

[2] Jac. Volaterran. *Murat.* XXIII. Col., 187. Az ajándékot Lajos még imádhatta, de mégis meghalt. — A katakombák akkor feledésbe merültek, de Savonarola (*Murat.* XXIV. Col., 1150.) is azt mondja Rómáról: velut ager Aceldama Sanctorum habita est.

[3] Bursellis, Annal. Bonon. *Murat.* XXIII. Col., 905. Egyike volt a tizenhat patriciusnak, Bartol. della Volta, megh. 1485. v. 1486.

véletlenül történik, mert a mester egy kisebbszerű hasonló munkát szépen csinált meg.[1] Talán kissé ráuntak az ereklyékre, mióta (1352-ben) egy Nápoly tartománybeli furfangos fejedelemasszony a dóm védőpatronusának, S. Reparatának, fából és gipszből utánzott hamis karjával a népet megcsalta.[2] Vagy tán azt kell hinnünk, hogy különösen az aesthetikai érzék fordult el határozottan a szétdarabolt holttestektől, a félig elporladt ruházattól és szerektől? vagy talán éppen az érzék a modern hírnév iránt, a mely inkább egy Dantének és Petrarcának holttetemeit a legfölségesebb sírokba temette volna, mint mind a tizenkét apostolt együttvéve? Meglehet azonban, hogy Velenczétől és az egészen kivételes Rómától eltekintve, az ereklyetisztelet Olaszországban már régóta jobban háttérbe szorult a madonna-imádással szemben,[3] mint bárhol Európában, s talán ebben, bár leplezetten, az olaszok erős forma-érzéke is jelentkezik.

Kérdezhetnők, vajjon északon, hol a legóriásibb székesegyházak majd mind szűz Máriának voltak szentelve, a hol a költészet egész gazdag ága latinul épp úgy, mint nemzeti nyelveken, az Isten anyját dicsőítette, ennek nagyobb tisztelete lehetséges is lett volna-e? Azonban

[1] *Vasari* III. 111. ff. és jegyzet. Vita di Ghiberti.

[2] *Matteo Villani* III. 15. és 16.

[3] Azonfelül különbséget kellene tenni történetileg még pontosan ismeretes szentek holttestének Olaszországban virágzott kultusza között és az északon dívott ama szokás között, mely szerint a szent ősidőkből maradt test- és ruhamaradványokat stb. kerestek össze. Ez utóbbihoz tartozott aztán a lateráni ereklyék nagy készlete, mely különösen a zarándokok számára volt fontos. — De szt. Domonkos és páduai szt. Antal sarkophagja és szt. Ferencz titokzatos sírja fölött a szentségen kívül már a történeti hírnév dicsősége is fénylik.

ezzel szemben Olaszországban a csodatékony Mária-képeknek összehasonlíthatatlanul nagyobb a száma, s ezek folyton beleavatkoznak a mindennapi életbe. Minden nevezetesebb város az ilyeneknek egész sorát bírja az ősrégi vagy ősréginek tartott „szent Lukács festései"-től fogva a kortársak munkáiig, a kik képeik csodáit nem ritkán még megérték. A mű maga itt korántsem oly ártatlan, mint Battista Mantovano[1] hiszi; hiszen a körülményekhez képest rögtön is szert tehet bűvös erőre. Tökéletesen eleget tehetett a csodákban való hit népszerű s különösen az asszonyokban jelentkező szükségletének, s meglehet, hogy az ereklyéket már ezért is kevesebbe vették. Mennyiben ártott továbbá még a novella-írók gúnyolódása a hamis ereklyék ellen azoknak is, melyeket valódiaknak tartottak,[2] itt nem vizsgáljuk.

A műveltek viszonya a Mária-imádáshoz, már valamivel világosabban előtűnik, mint viszonyuk az ereklyetiszteletthez. Mindenekelőtt bizonyára feltűnő, hogy az

[1] Érdekes nyilatkozata „de sacris diebus" (L. I.) cz. művéből persze a világi és egyházi művészetre egyaránt vonatkozik. „A hébereknél — így szól — joggal száműztek minden képművet, mert különben a köröttük uralkodó bálvány- és ördögimádásba újra visszaestek volna:

Nunc autem, postquan penitus natura Satanum
Cognita, et antiqua sine majestate relicta est,
Nulla ferunt nobis statuae discrimina, nullos
Fert pictura dolos; jam sunt innoxia signa;
Sunt modo virtutum testes monimentaque laudum
Marmora, et aeternae decora immortalia famae . . .

[2] Így panaszolja *Battista Mantovano* (de sacris diebus, L. V.), hogy bizonyos „nebulones" a mantuai szent vér valódiságában nem akarnak hinni. Az a bírálat is, mely már Constantinus ajándékát tagadta, bizonyára — ha csöndben is — ártalmára volt az ereklyéknek.

irodalomban Dante a maga Paradicsomával[1] voltakép az olaszok utolsó jelentékeny Mária-költője maradt, holott a nép körében madonna-dalok mind a mai napig teremnek. A mennyiben talán Sannazaróra, Sabellicóra[2] és más latin költőkre akarnánk hivatkozni, ne felejtsük, hogy ezek, lényegesen irodalmi czéljaik miatt, nem bizonyítanak eleget. A XV.[3] és a kezdődő XVI. század azon olasz nyelven szerzett költeményei, melyekből közvetlen vallásosság szól felénk, többnyire protestánsoktól is eredhetnek; így Lorenzo magnifico idetartozó hymnusa stb., Vittoria Colonna, Michelangelo, Gaspara Stampa szonettei, és hasonlók. A theismus lyrai kifejezésétől eltekintve, bennök többnyire a bűn érzete szólal meg, a megváltás tudata Krisztus halála által, sóvárgás egy magasabb világ után, ellenben Isten anyjának közbejárásáról csak nagy kivételkép történik említés.[4] Ugyanaz a jelenség ez, mely a francziák classikus műveltségében, XIV. Lajos irodalmában ismétlődik. Csak az ellenreformatio hozta vissza Olaszországban a Mária-imádást a műköltészetbe. A képzőművészet persze e közben páratlan módon járult szűz Mária

[1] Különösen Paradiso XXXIII. 1., szt Bernát híres imádsága: vergine madre, figlia del tuo figlio.

[2] Talán II. Piusra is, kinek elégiája szűz Máriára, Opera 964. l., le van nyomtatva s a ki ifjúkorától fogva azt hitte, hogy szűz Mária különös oltalma alatt áll. Jac. Card. Papiens., de morte Pii, Opera 656. lap.

[3] Tehát abból az időből, melyben IV. Sixtus a szeplőtlen fogantatás mellett kardoskodott. Extravag. commun. L. III., Tit XII., ő rendelte Máriának templomban való bemutatása ünnepét, valamint szt. Anna és szt. József ünnepét is. V. ö. Trithem. Ann. Hirsaug., II. 518. l.

[4] Fölötte tanulságosak erre Vittoriának csekély számú és hideg madonna-szonettjei. (P. Visconti kiadása, Róma 1840. 85. sz. ff.)

dicsőítéséhez. A szentek tisztelete a művelteknél nem ritkán (I. k. 74., 364. l. ff.) lényegesen pogány színt öltött.

Az akkori olasz katholicismusnak még nem egy oldalát vizsgálhatnók ily módon s a műveltek viszonyát a néphithez is a valószinűség egy bizonyos fokáig megállapíthatnók, a nélkül mégis, hogy általános eredményre juthatnánk. Az ellentétek vajmi nehezen egyenlíthetők ki. Míg p. o. templomokat és templomok számára fáradhatatlanul építenek és festenek, a XVI. század elejéről a legkeservesebb panaszokat halljuk a vallásos gyakorlatban való elernyedésről és ugyanezen templomok elhanyagolásáról: Templa ruunt, passim sordent altaria, cultus Paulatim divinus abit!...[1] (A templomok rombadőlnek, az oltárok gyakran piszkosak, az isteni tisztelet lassanként megszünik.) Ismeretes, mennyire boszszantotta Luthert Rómában a papok ájtatosság nélküli magaviselete mise közben. S emellett az egyházi ünnepek oly pompával és ízléssel voltak fölszerelve, a miről az északnak fogalma sem volt. Azt kell hinnünk, hogy a szoros értelemben vett képzelet népe a mindennapit örömest elhanyagolta, ellenben a rendkívüli magával ragadta.

A képzelet magyarázza ama vezeklő járványokat is, melyekről még szólni fogunk. Pontosan meg kell őket különböztetnünk ama nagy prédikátorok hatásaitól; e járványokat egyetemes nagy csapások, vagy a tőlük való félelem idézte elő.

A középkorban az ilyféle zivatar időről-időre egész

[1] *Bapt. Mantuan.* de sacris diebus. L, V. s különösen az ifjabb Pico beszéde, mely a lateráni zsinat számára volt szánva; v. ö. e mű I. k. 157. l. 1. jegyz., *Roscoe*, Leone X., kiadta Bossi, VIII. k. 115. l.

Európát megragadta, a midőn magok a tömegek hatalmas áramlatba sodródtak, mint p. o. a keresztes hadak és az ostorozó menetek idejekor. Olaszország mind a ketttőben részt vett; az első óriási nagyságú ostorozó csapatok itt léptek fel, mindjárt Ezzelino és házának bukása után, még pedig ugyanazon Perugia[1] környékén, a melyet, mint a későbbi vezeklő prédikátorok főállomását, már (264. l.) ismerünk. Ezután következtek a flagellanusok[2] 1310. és 1334-ből és azután a nagy vezeklő menet ostorozás nélkül, a melyet Corio[3] az 1399-iki évről szóltában említ. Nem képzelhetetlen, hogy a jubileumokat részint azért rendezték, hogy a vallásosan felizgatott tömegek e nyugtalanító vándorlását lehetőleg szabályozzák és ártalmatlanná tegyék; azonfelül a közben új hírnévre vergődött olaszországi bucsújáró helyek is, mint p. o. Loreto, amaz izgalom egy részét magukhoz ragadták.[4]

[1] Monach. Paduani chron. L. III. a kezdete (*Muratori* XIV.), E vezeklésről azt olvassuk: invasit primitus Perusinos, Romanos postmodum, deinde fere Italiae populos universos. Guil. Ventura (fragmenta de gestis Astensium, Monum. hist. patr. SS. III. k. Col. 701.) ellenben az ostorozó menetet „admirabilis Lombardorum commotio"-nak mondja; remeték kijöttek a barlangjaikból s a városi lakókat vezeklésre hívták fel.

[2] *Gio. Villani*, VIII. 122., XI. 23. Az elsőket nem eresztették be Firenzébe, a következőket ellenben annál készségesebben.

[3] *Corio*, fol. 281. — Hirtelen készséget a vezeklésre, melyet a *dealbati* majd két hónapig tartó s az Alpoktól Luccáig, innen Firenzéig terjedő felvonulásai ébresztettek, Leon Aretinus emeli ki: Hist. Flor. lib. XII. Az eleje majdnem szóról-szóra megegyezik ugyanannak a szerzőnek rer. ital. hist. művével, Strassburg 1610., 252. l.

[4] Bucsújárások távolabbi helyekre már igen ritkák. Az Este-házbeli herczegek bucsújárásai Jeruzsálembe, S. Jagóba és Viennebe föl vannak sorolva: Diario Farnesse, *Muratori* XXIV. Col. 182., 187., 190., 297., Rinaldo Albizziét a szentföldre, l. Machiavelli, Stor. fior. L. V. Itt is némelykor a hírvágy a döntő; Frescobaldiról, ki (1400

Aggodalmas pillanatokban azonban itt-ott egész későn is felébredt még a középkori vezeklés tüze, és a remegő nép, különösen ha csodákat is lát, ostrorozással és kegyelemért való hangos jajkiáltással, bőjtöléssel, ünnepi felvonulásokkal és erkölcsi parancsolatokkal akarja az eget megengesztelni. Így volt az 1457. évi döghalál és földindulás idején Bolognában,[1] így az 1496-iki belső viszályok idejekor Sienában,[2] hogy a számtalan példa közül csak kettőt válaszszak. Valóban megrendítő azonban, a mi 1529-ben Milanóban történt, midőn a három szörnyű testvér: háború, éhség és döghalál, spanyol kiszipolyozással együtt, az országot legnagyobb kétségbeesésbe kergette.[3] Véletlenül spanyol szerzetes volt, Fra Tommaso Nieto, a kire most hallgattak; midőn örege és apraja mezítláb körmenetet járt, a szentséget új módon vitette, ugyanis egy földíszített ravatalra erősítette, a mely vászonruhába öltözött négy papnak a vállán nyugodott; utánzása volt ez a frigyszekrénynek,[4] a mint azt hajdan Izrael

körül) egy társával a szentsírhoz akart zarándokolni, azt mondja a krónikás *Giov. Cavalcanti* (Ist. Fiorentine, kiadta Polidori 1838., II. 478. l.): Stimarono di eternarsi nella mente degli uomini futuri. — Pontano költeménye: Ad amicos Hierosolymam proficiscentes (Opp. IV. 3446. ff.) bucsújárásra vagy a szentföld elfoglalásának kisérletére vonatkozik-e?

[1] Bursellis, Annal. Bonon. *Muratori*, XXIII. Col. 890.

[2] Alegretto, *Muratori*, XXIII. Col. 855. ff. Az a hír terjedt el, hogy a kapun kívül véreső esett, erre mind kirohantak „tamen gli huomini di giudizio non lo credono".

[3] Burigozzo, Arch. stor. III., 486. A Lombardia akkori nyomorúságát illetőleg Galeazzo Capello (re rebus nuper in Italia gestis) elsőrendű tanú; Milano egészben alig szenvedett kevesebbet, mint Róma a fosztogatáskor (1527.).

[4] L'arca del testimonionak is nevezték s jól tudták, hogy a dolog conzado (be van rendezve) con gran misterio.

népe Jerikó falai körül vitte. Így emlékezteti Milano sanyargatott népe a régi Istent az emberekkel kötött régi szerződésére, s midőn a körmenet ismét a dómba vonult s úgy tetszett, mintha a *misericordia!* jajkiáltásától összeomlanának az óriási falak, bizonyára sokan hihették, hogy az égnek, valamely mentő csoda útján, a természet és a történet törvényeibe be kell avatkoznia.

Volt azonban Olaszországban oly kormány is, mely ilyenkor az általános hangulatnak egyenesen az élére állott és a meglevő vezeklő hajlamot rendőrileg szervezte — I. Ercole herczeg kormánya volt ez Ferrarában.[1] Midőn Savonarola Firenzében hatalomra kapott és jóslások és bűnbánat egyre nagyobbodó körökben, még az Apenninen túl is kezdték a népet megragadni, akkor Ferrara önként kezdett bőjtölni és kenyéren és vizen élni (1496. elején); egy lazarista ugyanis a szószékről a legborzasztóbb háborút és éhséget hirdette, a milyent a világ valaha látott; a ki most bőjtöl, a csapást elkerülheti, így jelentette a madonna jámbor és szent embereknek.[2] Erre az udvar sem tehetett egyebet, mint hogy bőjtölt: azonban ő maga vette kezébe az ájtatosság vezetését. Április 3-án (husvét napján) egy erkölcsi és ájtatossági rendelet jelent meg Isten és a szent szűz káromlása, tilos játékok, szodómia és ágyasság ellen, mely megtiltja, hogy nyilvános személyeknek és gazdáiknak házakat bérbe ne adjanak, hogy ünnepnapokon, a pékeket és zöldségárúsokat kivéve, nem szabad boltott kinyitni stb.; a zsidók és a marannok, a kik közűl Spanyolországból sokan ide

[1] Diario Ferrarese, *Murat.* XXV. Col. 317„ 322., 323., 326., 386., 401.

[2] Ad uno santo homo o santa donna — mondja a krónikás; ágyast tartani a „maritati"-knak meg volt tiltva.

menekültek, mellükön megint a sárga O-t láthatóan hordják. Az ez ellen vétőket a rendelet nemcsak az eddigi törvényekben előírt büntetésekkel fenyegeti, hanem „ama sokkal nagyobbakkal is, melyeket a herczeg tetszése szerint fog alkalmazni“ és a mely büntetéspénzek egy negyede a herczegé lesz, a másik három negyede pedig a vádlóé és nyilvános intézeteké. Ezután a herczeg egész udvarával négy napig egymásután elment a prédikácziót meghallgatni; április 10-én még valamennyi ferrarai zsidónak is jelen kellett lenni.[1] Azonban május 3-án a rendőrség főnöke — a már fönn (I. k. 66. l.) említett Gregorio Zampante — kihirdettette: a ki poroszlóknak pénzt adott, hogy istenkáromlóként föl ne adassék, az jelentkezzék, hogy pénzét kárpótlással együtt visszakapja; ezek a gyalázatos emberek ugyanis ártatlan áldozatoktól — őket bevádolással fenyegetvén — két, sőt három aranyat is zsaroltak s azután egymást kölcsönösen elárulták, mire ők maguk kerültek a börtönbe. Minthogy azonban jobbára csak azért fizettek, hogy Zampantéval ne legyen dolguk, nem valószinű, hogy felhívására valaki jelentkezett volna. — 1500. évben Lodovico Moro bukása után, midőn hasonló hangulatok újultak meg, Ercole a maga szántából[2] kilencz, egymásután tartandó körmenetet rendelt el, a melyen a fehérruhás gyermekek (többen voltak 4000-nél) sem hiányzottak a Jézus zászlójával; ő maga lóháton vett részt a menetben, mert rossz

[1] A prédikáczió különösen zsidóknak volt szánva. A prédikáczió után egy zsidót megkereszteltek „ma non di quelli — teszi hozzá az évkönyv — che erano stati a udire la Predica“.

[2] Per buono rispetto a lui noto e perchè sempre è buono a star bene con Iddio — mondja az évkönyvíró. Miután azután a rendeletet közölte, lemondással hozzáteszi: La cagione perchè sia fatto et si habbia a fare non s'intende; basta che ogni bene è bene.

gyalogló volt. Ezt egy egy rendelet követte, mely egészen olyan volt, mint az 1496-iki. Ismeretes, hogy e kormány mennyi templomot és kolostort épített; Ercole azonban egy élő szentet is hozatott maga elé, Suor Colombát, kevéssel azelőtt, hogy Alfonso fiát Lucrezia Borgiával össze kellett házasítania (1502). Egy fejedelmi futár[1] hozta el Viterbóból a szentet, tizenöt más apáczával együtt, és midőn Ferrarába ért, maga a herczeg vezette egy készentartott kolostorba. Igazságtalanok vagyunk-e vele szemben, ha mindezen dolgokban a legerősebb politikai czélzatosságot látjuk? Az Este-ház uralkodó eszméjéhez, a mint fönt (I. k. 61. l. ff.) kimutattuk, már majdnem a logika törvényei szerint hozzátartozik az is, hogy a vallást ekként fölhasználta és szolgálatába szegődtette.

[1] A forrás „Messo de' cancellieri del Duca"-nak mondja. Azt akarták, hogy mennél szembetünőbb legyen, hogy a dolog az udvartól, nem pedig rendfőnököktől vagy egyéb papi hatóságoktól indul ki.

HARMADIK FEJEZET.

A vallás és a renaissance szelleme.

Hogy azonban a renaissance embereinek vallásosságáról döntő következtetésekhez juthassunk, más útat kell követnünk. Szellemi viselkedésükből kell megértenünk általában, milyen volt viszonyuk az országban fennálló valláshoz, valamint az istenség eszméjéhez.

E modern emberek, az akkori Olaszország műveltségének személyesítői, vallásosaknak születtek, mint a középkor nyugati népei általában, azonban hatalmas individualismusok ebben, mint egyéb dolgokban is, egészen *subjectivekké*, s annak az igernek a hatalma, melylyel rájuk nézve a külső és szellemi világ fölfedezése jár, általában túlnyomóan *világiakká* teszi őket. A többi Európában ellenben a vallás még sokáig tárgyilagosan adott dolog marad, és az életben önzés és érzéki élvezet közvetlenül váltakozik ájtatossággal és vezekléssel; az utóbbinak meg nincs szellemi versenytársa, mint Olaszországban, vagy ha van is, mégis hasonlíthatatlanul kisebb.

Továbbá a gyakori és közeli érintkezés byzanczíakkal és mohammedánokkal, régtől fogva semleges *türelmességet* tartott ébren, a melylyel szemben az előjogokkal felruházott nyugati kereszténység ethnographiai fogalma némi részben háttérbe jutott. Midőn pedig embereivel és intézményeivel a classikus ókor éppenséggel az élet ideálja lett, minthogy ez volt a leghatalmasabb vissza-

emlékezés: az ókori speculatio és *kételkedés* az olasz szellemen némelykor teljesen erőt vesz.

Minthogy továbbá az olaszok voltak az első újabb európaiak, a kik magukat a szabadságról és kényszerről való gondolkodásnak teljesen átengedték, minthogy ezt erőszakos és jognélküli politikai viszonyok között tették, melyek gyakran a gonosznak fényes és állandó győzelméhez hasonlítottak, ezért tudatuk az Istenről ingadozóvá, világnézetük részben *fatalistikussá* vált. Ha pedig szenvedélyességük a bizonytalannál nem akart megállapodni, többen közülök beérték az ókori, keleti és középkori *babonából* merített kiegészítéssel; astrologusok és magusok lettek belőlök.

Végre a szellemileg hatalmasak, a renaissance személyesítői vallásos tekintetben a fiatalos természetek gyakori sajátságát mutatják: igen éles különbséget tesznek jó és rossz között, de nem ismerik a bűnt; bíznak magukban, hogy a belső összhang minden megzavarását plastikus erejüknél fogva újra helyreállíthatják s azért megbánást nem ismernek; így halványul azután el a megváltás szükségessége is, mialatt egyúttal a becsvágy és a mindennapi élet követelte szellemi megerőltetés előtt a túlvilág gondolata vagy teljesen eltűnik, vagy a dogmatikai helyett költői alakot ölt.

Képzeljük még, hogy mindezt a mindenekfölött uralkodó *képzelet* közvetíti és részben bonyolítja, akkor azon időknek oly szellemi képét kapjuk, mely bizonyára jobban megközelíti az igazságot, mint merő határozatlan panaszkodás a modern pogányságról. Behatóbb kutatás után pedig még azt is be fogjuk látni, hogy ez állapot leple alatt az igazi vallásosság erős ösztöne maradt ébren.

Az előadottak bővebb kifejtését illetőleg, itt csak a legfontosabb bizonyítékokra kell szorítkoznunk.

Hogy általában a vallás az elfajult és zsarnokilag fentartott egyházi tannal szemben megint inkább az egyes embernek és az ő külön felfogásának lett az ügye, elkerülhetetlenné vált s a mellett bizonyított, hogy az európai szellem még életben van. Persze ez nagyon különböző módon nyilatkozott; míg az észak mystikus és asketikus felekezetei az új érzelmi világ és gondolkodásmód számára azonnal új disciplinát is teremtettek, addig Olaszországban mindenki a maga útján haladt és az élet magasan járó tengerén ezren és ezren sülyedtek vallásos közönbösségbe. Annál többre kell azokat becsülnünk, a kik maguknak egyéni vallást küzdöttek ki és ahhoz ragaszkodtak. Mert, hogy a régi egyháznak, a milyennek mutatkozott és feltolakodott, nem voltak többé részesei, nem az ő hibájuk volt; hogy pedig azt az egész nagy szellemi munkát, mely azután a német reformátorokra háramlott, az egyes ember önmagában végezze el, méltánytalan követelés volna. Mire czélzott pedig rendszerint a jobbaknak ez az egyéni vallása, azt végezetül próbálom majd kimutatni.

A világiasság, a mely által a renaissance a középkorral szemben, úgy látszik, határozott ellentétben áll, mindenekelőtt úgy származik, hogy tömegesen lépnek fel az új nézetek, gondolatok és czélzatok a természetet és az emberiséget illetőleg. Önmagában tekintve, e világiasság nem nagyobb ellensége a vallásnak, mint az, a mi most lépett a helyébe, t. i. az úgynevezett művelődési érdekek, csakhogy ezek, a hogy mi folytatjuk, csupán halvány képét adják annak a nagy általános izgatottságnak, melybe akkoriban a sok és nagy ujdon-

ság az embereket ejtette. E világiasság tehát komoly volt, melyet azonfelül művészet és költészet megnemesített. Fenséges kénytelensége a modern elmének, hogy e világiasságot magáról többé le nem rázhatja, hogy az emberek és a dolgok kikutatására ellenállhatatlanul ösztönöztetik s hogy ezt rendeltetésének tartja.[1] Mennyi idő alatt és micsoda utakon fogja őt e kutatás Istenhez visszavezetni, hogyan fog ez az egyesek egyébkénti vallásosságával összekapcsolódni, ezek oly kérdések, melyeket nem lehet általános szabványok szerint elintézni. A középkor, mely magát az empiriától és a szabad kutatástól teljesen megkimélte, e nagy dologban valamely dogmatikus tétellel vagy határozattal nem boldogulhat.

Az ember tanulmányával azután, de meg sok egyébbel is összefüggött a türelmesség és közömbösség, a melylyel mindenekelőtt a mohammedanismussal szemben viselkedtek. Az iszlám népek jelentékeny culturai magaslatának ismerete és csodálata — különösen a mongol népáradat előtt — az olaszok közt, a keresztes hadjáratok óta, bizonyára közönségessé vált; ehhez járult a saját fejedelmeik félig mohammedán kormányrendszere, a meglevő egyház iránt való idegenkedés, sőt megvetés, valamint az, hogy a keleti utazások és a kereskedés a Középtenger keleti és déli kikötői felé folytatódtak.[2] Az olaszoknál kimutathatólag már a XIII. században jelentkezik a nagylelkűség, méltóság és büszkeség mohammedán ideáljának tisztelete, a melyet a legörömestebb egy szultán személyével kapcsolnak össze. Az ily esetben kivétel nélkül

[1] V. ö. az idézetet *Pico* beszédéből az emberi méltóságról, fönt 89. l.

[2] Eltekintve attól, hogy némelykor maguknál az araboknál is lehetett ily türelmességre vagy közömbösségre találni.

egyiptombeli ejubi vagy mameluk szultánokra kell gondolni; a mennyiben nevet említenek, legföljebb Saladint halljuk.[1] Az olaszokat aztán, mint fönt (I. k. 116—117 l.) kimutattuk, még — a kiknek romboló és elemésztő modoruk pedig korántsem volt titok — az oszmán törökök sem tudtak igazában elijeszteni, és egész népségek hozzászoktak a velük való esetleges megalkuvás gondolatához. E türelmesség mellett azonban jelentkezik az erős keresztény türelmetlenség is a mohammedán vallással szemben; e vallás ellen, igy int Filelfo, a papoknak fel kellene lépni, mert a világ egy nagy részén uralkodván, veszedelmesebb a keresztény vallásra nézve, mint a zsidóság;[2] a törökkel való megalkuvás gondolatával kapcsolatosan jelentkezik a török háború utáni sóvárgás is, mely II. Piust egész pápasága alatt eltöltötte és sok humanistát nagyhangú szónoklásra indított.

A vallásos közömbösségnek legigazibb és legjellemzőbb kifejezése a három gyűrűről való híres elbeszélés, melyet egyebek közt Lessing az ő Nathánjának ajkára ad, miután már sok századaddal azelőtt a „száz régi novellá"-ban (72-ik vagy 73-ik nov.) bizonyos habozással és Boccaccció-

[1] Így *Boccaccióban* a Decameronében: v. ö. még Saladin dicsőítését: Commento di Dante I. 293. — Szultánok név nélkül *Massuccióban*, az egyik Re de Fes, a másik Re de Tunisi-nek van mondva, nov. 46, 48, 49. — *Fazio degli Uberti*: Il Dittamondo II. 25. ez áll: el buono Saladin — Persze az iszlám elleni támadásokban sincs hiány. *Egnatius*: De ex. ill. vir. Ven., fol. 6ª Velenczét dicsőíti, hogy ott nyoma sincs a Maumetana superstitio-nak s fol. 103ᵇ a legszörnyebb kifejezésekkel él Mohammed ellen. — *Cechetti* I. 487. megemlékezik egy török nőről, ki Velenczében s aztán Rómában újra kikeresztelkedett.

[2] *Philelphi* Epistolae, Velencze 1502. fol. 90ᵇ ff.

ban[1] valamivel határozottabban előfordult. Vajjon a középtenger melyik zúgában és micsoda nyelven beszélte el legelőször egyik a másiknak, soha sem fogják megállapíthatni, valószinű, hogy eredetileg még sokkal világosabban szólott, mint a két olasz szerkezet. A titkos föltevés, mely neki alapul szolgál, ugyanis a deismus, alább kellő jelentőségében fog elénk lépni. Az ismeretes mondás a „három világcsalóról", ugyanis Mózesről, Krisztusról és Mohammedről, ugyanez eszmét[2] durva torzalakban és elferdítésben tükrözi. Ha II. Frigyes császár, a kitől e beszéd állítólag ered, csakugyan így gondolkodott, bizonyára szellemesebben fejezte volna ki magát. Hasonló beszédek az akkori iszlámban is előfordulnak.

[1] Decamerone I. Nov. 3. Ő említi először a többivel együtt a keresztény vallást is, mig a 100 nov. ant.-ben itt hézag marad. A XIII-dik századból eredő ó-franczia forrásról l. A. Tobler: Li di dou vrai aniel, Lipcse 1871; Abr. Abulasias (szül. Spanyolországban 1241-ben, 1290 körül Olaszországban van, a hol a pápát zsidó hitre akarta térníteni) héber elbeszéléséről, melyben két szolga azt állítja, hogy a gazdájok fia számára elásott drágakőnek birtokában van, l. Steinschneider, Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache, Lipcse, 1877., 319. és 360. l. Ebből és más elbeszélésekből mégis annyi bizonyára kitetszik, hogy a történet eredetileg nem szólt oly világosan (Abulnál p. o. határozottan polemia a kereszténység ellen) s hogy a tanulság a három vallás egyenjoguságáról későbbi adalék. — V. ö. még *Reuter* azonnal említendő művét, II. 302 ff. 390.

[2] De tribus impostoribus, tudvalevőleg egy műnek a czíme, melyet sok máson kívül II. Frigyesnek is tulajdonítottak s mely bizony a czíme által keltett várakozást éppen nem elégíti ki. Legújabb kiadás Weller E-től, Heilbronn 1876. A szerző nemzetisége (német, franczia vagy olasz) ép oly vitás, mint szerzésének ideje (XIII—XVII. század). A kérdésről, különösen a mi II. Frigyest illeti, l. az igen érdekes fejtegetéseket *Reuter* munkájában, Geschichte der religiösen Aufklärung im Mittelalter. Berlin 1867, II. 273—302.

A renaissance magaslatán azután a XV. század vége felé, Luigi Pulci „Morgante maggiore"-jében, hasonló gondolkodással találkozunk. A képzelt világ, melyben történetei mozognak, mint valamennyi romantikus hősköltményben, nála is keresztény és mohammedán táborra oszlik. A középkor szellemében már most a hadakozók közt a győzelmet és a kiengesztelődést azzal szerették összekötni, hogy a legyőzött mohammedán fél keresztény hitre tért, és az improvisatorok, a kik Pulcit az ily anyagok feldolgozásában megelőzték, e motivumot bizonyára sűrűn fel is használták. Már most Pulcinak voltakép az a törekvése, hogy ez előzőit — alkalmasint különösen a rosszakat közülök — parodizálja, és ez már Isten, Krisztus és a Madonna segélyűl hivásával történik, a mivel egyes énekei kezdődnek. Még világosabban utánuk csinálja a gyors áttéréseket és kikeresztelkedéseket, hogy értelmetlenségük az olvasónak vagy hallgatónak lehetőleg szemébe szökjék. Azonban e gúny egész addig a hitvallásáig vezeti őt, hogy aránylag minden vallás jó[1] és bárhogy esősíti orthodoxiáját,[2] felfogása lényegileg theistikus nézeten alapszik. Azonfelül egy nagy lépést tesz az egész középkor felett, egy más irány felé. Az elmúlt századok alternativái ezek voltak: igaz hitű vagy eretnek, keresztény vagy pogány és mohammedán; Pulci pedig Margutte óriás alakját[3] mutatja be, a ki akármilyen vallással szemben derülten áll az érzéki öuzés és minden gonoszság mellé, s csak egy fentartással él: hogy soha árulást nem követett el. Meglehet, hogy a költő e

[1] Persze Astarot démon szájában, XXV. én. 231. vsz. ff. v. ö. 141. vsz. ff.

[2] XXVIII. én. 38. vsz. ff.

[3] XVIII. én. 112. versszaktól végig.

szörnyeteggel, mely a maga módja szerint mégis becsületes, valami komolyat akart, talán hogy Morgante az emberiséget jobbra nevelje, de csakhamar ráúnt és már a következő énekben komikus véget szán neki.[1] Marguttével már Pulci frivolitását is iparkodtak bebizonyítani; azonban az szükségképen hozzá tartozik a XV. század költészetének egyetemes képéhez. Az akkori dogmatisálás iránt érzéketlenné vált egoismust a költészetnek valamely groteszk nagyságban kellett rajzolnia, a kiben a becsületérzésnek csak egy szikrája maradt meg. Más költeményekben is oly dolgokat adnak ez óriások, démonok, pogányok és mohammedánok szájába, a mit keresztény lovagnak mondania sohasem szabad.

Más módon, mint az iszlám, hat viszont az ókor, még pedig nem vallásánál fogva, mert ez az akkori katholicismushoz nagyon is hasonlított, hanem bölcsészetével. Az ókori irodalmat, melyet ekkor, mint valami hasonlíthatatlant tiszteltek, egészen eltölti a bölcsészet győzelme az istenekben való hit fölött; a rendszerek és a rendszerek töredékeinek egész tömege rohanta meg az olasz elmét, nem többé mint különösségek vagy éppen eretnekségek, hanem majdnem mint dogmák, melyeket nem annyira megkülönböztetni, mint egymással kiegyeztetni törekedtek. E különböző tételek és bölcsészeti tanok majd mindenikében élt ugyan az Istenben való hit valamely formája, összeségükben azonban mégis erős ellentétben állottak azon keresztény tannal, mely szerint a

[1] Pulci, noha csak futólag, hasonló thémát kezd megint Chiaristante herczeg személyében (XXI. én. 101. 121, 145, 163. vsz.), a ki nem hisz semmiben s magát és nejét istenűl tiszteltteti. Szinte akaratlanul Sigismondo Malatesta (l. e mű I. k. 313. l. ff.) jut az eszünkbe.

világot Isten kormányozza. Itt merült fel aztán egy igazán hatalmas kérdés, melynek megoldásával már a középkor theologiája is sokat, de siker nélkül fáradozott s mely most az ókor bölcsességétől várt első sorban választ: t. i. milyen a gondviselés viszonya az emberi szabadsághoz és kénytelenséghez? Ha e kérdés történetét a XIV-dik század óta csak fölszinesen akarnók is előadni, egy külön könyv lenne belőle. Itt be kell érnünk néhány ráutalással.

Ha Dantét és kortársait halljuk, akkor az ókori philosophia éppen azon oldalon érintkezett először az olasz élettel, a hol a kereszténységgel szemben a legmerevebb ellentétben áll; Olaszországban ugyanis epicureusok támadnak. Epicur művei azonban nem voltak meg többé, s az ő tanáról a későbbi ókornak is többé-kevésbbé egyoldalú volt a nézete; mindazáltal az epicureismusnak már az az alakja, melyet Lucretiusból s különösen Ciceróból lehetett tanulmányozni, elegendő volt arra, hogy egy oly világgal ismerkedjenek meg, mely istenétől meg van fosztva. Mennyiben vették e tant szó szerint s vajjon a rejtélyes görög bölcs neve nem lett-e a tömeg kényelmes jelszavává, nehezen dönthető el; a Domonkos-rendiek inquisitiója a szót bizonyosan azok ellen is felhasználta, a kikhez más úton-módon hozzá nem férhetett. Különösen az egyháznak korán fejlődött megvetői voltak ilyenek, a kiket bizonyos eretnek tanok és kijelentések miatt nehezen lehetett volna perbe fogni; a jól élésnek egy bizonyos szerény mértéke ily esetekben már elegendő lehetett arra, hogy ezt a vádat fölkeltse. Ily conventionális értelemben használja p. o. a szót Giovanni Villani,[1] mi-

[1] *Giovanni Villani* IV. 29, VI. 46. A név északon is korán, már 1150 előtt előfordul, egy talán hetven évvel azelőtt megtörtént szörnyű esemény alkalmából (a két nantesi pap története). Guil. Mal-

kor az 1115. és 1117-iki tűzeseteket Firenzében már úgy említi, mint Isten büntetését az eretnekségekért „egyebek közt az epicureusok fajtalan és tobzódó szektájáért". Manfrédről azt mondja: „Élete epicureus volt, a mennyiben nem hitt Istenben, sem a szentekben, hanem csupán a testi gyönyörökben."

Világosabban beszél Dante a Pokol kilenczedik és tizedik énekében. A lángoktól ellepett rettenetes sírterületen félig nyitott sarkophagokkal, melyekből szörnyű jajveszékelés hallatszik, az egyháztól a XIII. században legyőzöttek és a belőle kitaszíttattak két kategoriája fekszik. Az egyik eretnekekből állott, kik az egyháznak bizonyos, szántszándékkal terjesztett téves tanokkal szegültek ellene; a másik rész epicureusokból állott és bűnük az egyház ellen abban az általános felfogásban állott, mely szerint azt hitték, hogy a testtel együtt a lélek is elpusztul.[1] Az egyház pedig jól tudta, hogy ez a felfogás, ha tért nyerne, nagyobb veszélylyel fenyegetné hatalmát, mint a manicheusok és a paterinusok össze-

mesbur. meghatározása L. III. 237. l. londoni kiadás 1840., 405. l.: Epicureorum . . . qui opinantur animam corpore solutam in aërem evanescere, in auras effluere.

[1] V. ö. az ismeretes bizonyítást Lucretius harmadik könyvében. Később azonban az epicureus elnevezést mindazokra alkalmazták, kiket szabadabb nézeteik vagy merész fellépésük miatt rossz szemmel néztek. L. különösen Fra Antonio da Bitonto és barátai vádjait Lorenzo Valla ellen, melyekről az: Antidoton in Poggium, lib. IV. Opp. Basel 1543. 356. l. ff. és Apologia pro se et contra calumniatores ad Eugenium IV., Opp. 795 ff. nyilatkozik. Ez utóbbi helyen Epicurnak igen érdekes védelme foglaltatik: Quis eo parcior, quis continentior, quis modestior, et quidem in nullo philosophorum omnium minus invenio fuisse vitiorum plurimique honesti viri cum Graecorum tum Romanorum Epicurei fuerunt.

véve, mert a beavatkozást az egyes ember sorsába ennek halála után minden értékétől megfosztaná. Hogy az eszközök által, melyeket harczaiban felhasznált, éppen a legtehetségesebbeket ő maga kergette kétségbeesésbe és hitetlenségbe, ezt természetesen nem akarta elismerni. Dante utálata Epicur vagy az iránt, a mint tanának képzelt, bizonyára őszinte volt. A túlvilág költője szükségkép gyűlölte a halhatatlanság tagadóját; de az a tan is, mely szerint Isten a világot sem nem teremtette, sem nem kormányozza, valamint a létezésnek az az alacsony czélja, melyet e rendszer látszólag hirdetett, Dante lényével a legnagyobb mértékben ellenkezett. Közelebbről vizsgálva azonban azt találjuk, hogy a régiek némely bölcseleti tanai ő reá is oly hatással voltak, hogy mellettük a világ kormányzásának bibliai tanítása háttérbe szorúlt. Vagy talán saját elmélkedése, az akkori közfelfogás behatása, vagy a világot kormányzó jogtalanságtól való borzalom vitte e rá, hogy[1] a specialis gondviselésről teljesen lemondjon? Az ő Istene ugyanis a világ kormányzásának részleteit mindenestül egy démoni lényre, a Fortunára bízza, a kinek csupán változtatásról, a földi dolgok egymásba bonyolításáról kell gondoskodnia; az emberek jajveszékléséről azonban, közömbös boldogságában, nem kell tudomást szereznie. De az ember felelősségéhez Dante kérlelhetetlenül ragaszkodik; a szabad akaratban hisz.

A szabad akaratban való népies hit napnyugaton mindenha uralkodott, a mint tényleg minden időben csele-

[1] Inferno, VII., 67—96. Persze nem szabad felednünk, hogy az illető versszakokat Vergilius mondja, részben a Dante nézetének czáfolataképen.

kedeteiért mindenkit személye szerint tettek felelőssé, mintha a dolog egészen magától értetődnék. Más az eset azzal a vallásos és bölcsészeti tannal, melynek módjában van az emberi akarat természetét a nagy világtörvényekkel összhangzásba hozni. Itt bizonyos mértékről van szó, a mely szerint az erkölcsiség taksálása általában eligazodik. Dante nem egészen független az astrologikus képzelgésektől, a melyek az akkori szemhatárt hamis fénybe vonják, azonban megtesz mindent, a mi tehetségében áll, hogy az ember lényegének méltó felfogására emelkedjék. „Cselekvéstekhez — ezt mondatja[1] Marco Lombardóval — a csillagokból indult ugyan ki az első ösztönzés, de adatott nektek világosság is jó és rossz fölött, és szabad akarat, mely miután a csillagokkal való első csatáját megállotta, mindent legyőz, ha helyesen táplálják."

A szabadsággal szemben álló kénytelenséget mások más erőben kereshették, nem a csillagokban — de a kérdés ezóta mindenesetre föl volt vetve és nem lehetett többé előle kitérni. A mennyiben ez az iskolák kérdése, vagy éppen csak egyes elszigetelt gondolkodók foglalkozása maradt, elég a bölcsészet történetére utalnunk. A mennyiben azonban szélesebb körök tudatába is behatott, alább még foglalkoznunk kell vele.

A XIV. századot különösen Cicero philosophiai iratai gerjesztették, a ki, köztudomás szerint, eklektikus számba ment, de mint skeptikus hatott, mert különböző iskolák

[1] Purgatorio XVI., 73. Ezzel v. ö. a bolygók befolyásának elméletét a Convitóban. — Pulcinál (Morgante XXV., 150. vsz.) Astarotte démon is az emberi szabadakarat és az isteni igazságosság mellett tanúskodik.

elméletét adja elő a nélkül, hogy azokat kellő módon kiegyenlítené. Másodsorban következik Seneca és Aristotelesnek az a néhány műve, mely latinra volt fordítva. E tanulmány gyümölcse egyelőre az a tehetség volt, hogy a legfőbb dolgokról elmélkedhettek, ha nem is az egyházi tannal ellentétben, de legalább rajta kívül.

A XV. századtól fogva, mint láttuk, Aristoteles műveinek bírása és elterjedése rendkívül megszaporodott; végül valamennyi még fenmaradt görög bölcsész, legalább latin fordításban, nagy közönségre talált. Már most igen figyelemre méltó, hogy ez irodalomnak éppen néhány főfő előmozdítója a legszigorúbb vallásosságnak sőt az ascesisnek, az önsanyargatásnak híve (I. k. 374. l.). Fra Ambrogio Camaldolese, ki mint előkelő papi méltóság, látszólag csupán egyházi ügyekkel s irodalmilag a görög egyházatyák fordításával foglalatos, nem nyomhatja el humanistikus becsvágyát és inkább a belső kényszernek, mint a külső gerjesztésnek engedve, megkezdi Diogenes Laertius latin fordítását. Kortársai Niccolò Niccoli, Gianozzo Mannetti, Donato Acciajuoli, V. Miklós pápa, sokoldalú humanismusukkal nagyon alapos bibliaismeretet és mély vallásosságot egyesítettek.[1] Hogy Vittorino da Feltrén ugyanilyen irány észlelhető, már (I. k. 290. l. ff.) kiemeltük. Ugyanaz a Maffeo Vegio, a ki az Aeneishez a tizenharmadik könyvet költötte, oly lelkesedéssel viseltetett szt. Ágoston és ennek anyja Monica iránt, mely bizonyára nem volt magasabb vonatkozás nélkül. Az ily törekvések gyümölcse és eredménye volt aztán, hogy a platói akadémia Firenzében egyenesen czéljává tűzte ki,

[1] Vespasiano Fiorent. 26, 320, 435, 626, 651. l. — *Muratori*, XX. Col. 532. Giannozzo Mannettiről.

hogy az ókor szellemét a kereszténységével áthassa. Különös oázis ez az akkori humanismuson belül.[1]

Az utóbbi egészben mégis világi volt, és a tanulmányok terjedésével a XV. században még inkább az lett. Hívei, a kiket fönt a felszabadított individualismus igazi előőrseiül ismertünk meg, rendszerint oly jellemet mutatnak, hogy még vallásosságuk iránt is, mely némelykor igen határozott igényekkel lép fel, egészen közömbösen maradhatunk. Atheista hírébe alkalmasint akkor estek, ha közömbösek voltak, s e mellett az egyház ellen istentelen módon kikeltek; elmélkedéssel csak némileg is okadatolt, meggyőződésbeli atheismust senki sem hirdetett, de nem is merészelhetett ilyet. A mennyiben vezérgondolatról elmélkedtek, alig volt az egyéb, mint fölszines rationalismus, illékony csapadék a régieknek — a kikkel foglalkozniok kellett — számos ellenkező eszméiből és az egyháznak és tanainak megvetéséből. Ilyen volt alkalmasint az az okoskodás, mely Galeotto Marziót[2] majdnem a máglyára viszi, ha volt tanítványa, IV. Sixtus pápa, talán Lorenzo Medici kérelmére, a velenczei inquisitio kezeiből ki nem ragadja. Galeotto ugyanis ezt írta: a ki jól viseli magát és a vele született belső törvény szerint cselekszik, bármily nép közül való, a menyországba jut.

Tekintsük p. o. a nagy csapat egyik kisebb rangú tehet-

[1] A renaissance behatása a vallásos érzületre igen érdekesen mutatkozik Platina bevezetésében Krisztushoz írt művéről (Vitae Paparum, a kezdete). Krisztus, úgymond, *genus*-a szerint teljesen eléri a négyszeres *nobilitas* platói fogalmát: quem enim ex gentilibus habemus qui gloria et nomine cum David et Salamone quique sapientia et doctrina cum Christo ipso conferri merito debeat et possit.

[2] L. a XXVIII. sz. kitérést a szakasz végén.

ségének, Codrus Urceusnak [1] vallási viselkedését, a ki előbb az utolsó Ordelaffo, a forlii herczeg, házitanítója, s azután sok éven át Bolognában volt tanár. A hierarchia és a barátok ellen özönével önti a szokott ócsárlásokat; hangja általánosságban fölötte gonosz, e mellett folyton bele keveri a saját személyét, városi pletykákat és bohóságokat. De tud épületesen is beszélni az igazi Isten-emberről, Krisztusról, és magát egy jámbor pap imájába levél útján beajánlani.[2] Egyszer eszébe jut a pogány vallás balgaságainak előszámlálása után ezeket mondani: „a mi theologusaink is sokszor iczegnek-biczegnek és veszekednek *de lana caprina*, a szeplőtelen fogantatásról, az Antikrisztusról, szentségekről, végzetről és egyebekről, a mit inkább el kellene hallgatni, mint kiprédikálni". Egy izben, midőn nem volt odahaza, szobája kéziratával együtt elégett; midőn meghallotta — éppen az utczán volt — egy madonna-kép felé fordult és ezt kiáltotta fel hozzá: „Halljad mit mondok neked, nem vagyok bolond és lelkemből beszélek! Ha egyszer halálom óráján segítségül hínálak, ne hallgass meg s ne végy fel a magadéi közé, mert az ördöggel akarok lakozni mindörökké!" [3] E beszéd

[1] Codri Urcei opera, elől az élete Bart. Bianchinitől, továbbá philologiai fölolvasásaiban 65, 151, 278. stb. l.

[2] Egy izben azt mondja: in laudem Christi:

Phoebum alii vates musasque Jovemque sequuntur
At mihi pro vero nomine Christus erit.

Mellékesen (fol. X[b]) a csehek ellen is kikél.

[3] Audi virgo ea quae tibi mentis compos et ex animo dicam. Si forte cum ad ultimum vitae finem pervenero supplex accedam ad te

után még is úgy találta, hogy jó lesz hat hónapig egy favágónál elbújnia. E mellett oly babonás volt, hogy madárjóslások és csodák állandóan nyugtalanították; csak a halhatatlanság számára nem volt hite. Hallgatóinak, ha kérdezték, azt mondotta: mi lesz halála után az emberrel, lelkével *vagy* szellemével, azt nem tudhatni, és minden, a mit a túlvilágról beszélnek, csak vénasszonyoknak való ijesztgetés. De midőn halálra vált, végrendeletében mégis a mindenható Istennek ajánlotta lelkét *vagy* szellemét,[1] síró tanítványait most is istenfélelemre s különösen arra intette, hogy higyjenek a halhatatlanságban és a halál után való megtorlásban, és a halotti szentségeket nagy ájtatossággal fölvette. Nincs bizonyosságunk arról, hogy ugyanazon szakbeli, hasonlíthatatlanul híresebb emberek, még ha jelentékeny gondolatokat fejtegettek is, az életben sokkal következetesebbek lettek volna. Legnagyobb részök belsőleg alkalmasint a szabad szelleműség és a beléjük nevelt katholicismus töredékei között ingadozott, külsőleg pedig, már okosságból is, az egyház mellé állott.

A mennyiben pedig rationalismusuk a történeti kritika kezdeteivel összekapcsolódott, bizonyára helylyel-közzel a bibliai történet bátortalan kritikája is fölmerült. Fönmaradt II. Piusnak egy mondása,[2] melyben mintha a meg-

spem oratum, ne me audias neque inter tuos accipias oro; cum infernis diis in aeternam vitam agere decrevi.

[1] Animum meum seu animam — oly különbségtétel, melylyel akkoriban a philologia szerette a theologiát zavarba ejteni.

[2] *Platina*, Vitae pontiff. 311. l.: christianam fidem, si miraculis non esset approbata, honestate sua recipi debuisse. Azonban nem szabad elfelednünk, hogy a pápának Platina által összeállított ily mondásai nem tekinthetők egészen hiteleseknek.

előzés czélzata rejlenék: „ha a kereszténységet csodák nem erősítenék is meg, már erkölcsisége miatt is el kellett volna fogadni.“ Ha Lorenzo Valla Mózest és az evangelistákat puszta historikusoknak mondja, ezzel méltóságukat és tekintélyüket nem akarja ugyan kisebbíteni, de világos tudata van róla, hogy ezzel az állításával épp oly nagy ellentétbe helyezkedik a bevett egyházi felfogással, valamint azon nyilatkozatával is, mely szerint az apostoli hitvallást nem az összes apostolok szerzették, s hogy Abgarus levele Krisztushoz nem hiteles.[1] A legendák fölött, a mennyiben a bibliai csodáknak önkényes átruházását tartalmazták, úgy is gúnyolódtak [2], s ez nem maradt visszahatás nélkül. Ha zsidózó eretnekekről beszélnek, úgy első sorban Krisztus istenségének tagadására kell gondolnunk; talán ez volt az eset Giorgio da Novarával is, a kit 1500 körül Bolognában elégettek.[3] Azonban ugyanebben a Bolognában a dominikánus inquisitor ez időtájban (1497) kénytelen volt a nagy pártfogásnak

[1] Praefatio a historia Ferdinandi I-hez (Hist. Zeitschrift, XXXIII. 61. l.) és Antid. in Poggium lib. IV. Opp. 256. l. ff. Pontanus szerint: de sermone lib. I. 18. fej. Valla „ne dubitaverit quidem dicere profiterique palam habere se quoque in Christum spicula“ — de persze tekintetbe kell venni, hogy Pontano Nápolyban a Valla ellenfeleivel jó barátságban állott.

[2] Különösen ha a szerzetesek hamarjában a szószéken koholtak ilyeneket; de a mely legenda már régóta elismerésben részesült, azt is czáfolgatták. *Firenzuola* (Opere II. k. 208. l. a 10. novellában) gunyolódik a novarrai Ferencz-rendiekről, a kik összeharácsolt pénzből akarnak a templomuk mellé kápolnát építeni „dove fusse dipinta quella bella storia, quando S. Francesco predicava agli uccelli nel deserto; e quando ei fece la santa zuppa, e che l'agnolo Gabriello gli portò i zoccoli.

[3] Róla l. *Bapt. Mantuan.* de patientia, III. 13. fej.

örvendő Gabrielle da Salo orvost puszta megbánó nyilatkozattal[1] futni engedni, noha az illető olyanokat szokott mondani, mint: Krisztus nem Isten volt, hanem József és Mária fia, közönséges fogantatásból; álnokságával a világot romlásba döntötte; meglehet, hogy a kereszten szenvedett halált, azonban alkalmasint gonosztettei miatt; vallása nemsokára meg is fog szűnni; a szent ostyában nincs meg az igazi teste; csodáit nem igazi isteni erejénél fogva művelte, hanem az égi testek befolyása következtében történtek azok. Ez utóbbi szintén rendkívül jellemző; a vallásban való hit oda van, de a csodában való hitet megőrzik.[2] Rosszabb sorsot ért néhány évtizeddel előbb (1459) egy bergamói kanonok, Zanino da Solcia, a ki szintén azt állította, hogy Krisztus nem az emberi nem iránt való szeretetből, hanem a csillagok behatása alatt szenvedett, és ki azonfölül még egyéb különös természettudományi és erkölcsi eszméket is hirdetett. Tévedéseit le kellett esküdnie s örökös kolostori fogsággal bünhődött érettük.[3]

A világ kormányzását illetőleg a humanisták rendszerint

[1] Bursellis, Ann. Bonon. *Muratori*, XXIII. Col. 915. — Ludovicus a Turre egy „libellum invectivarum religiosi innominati turpiter de apostolico ordine, imo de virginia innocentia obloquentis“ ellen könyvet ír „de immaculata conceptione B. Mariae virginis“ czímen. *Giuliari*, della lett. Verona, 1876. 135. l.

[2] Milyen istentelen beszédre vetemedtek némelykor, azt *Gieseler*, Kirchengeschichte II., IV. §. 154. jegyz. néhány igen jellemző példában mutatja be.

[3] *Voigt*, Eena Silvio III. k. 581. l. — Mi történt Petróval, az arandai püspökkel, a ki (1500-ban) Krisztus istenségét tagadta, a bűnbocsánatot semmiségnek, a pápáktól a saját javukra kieszelt találmánynak mondta s a pokol és purgatórium létét tagadta, nem tudni. L. róla *Burchardi* diarium, kiad. Leibnitz, 63 l. ff.

nem emelkednek magasabbra, mint annak hidegen lemondó megfigyeléseig, hogy a köröskörül uralkodó erőszak és rossz kormányzás alatt mi történik? E hangulatból keletkezett a sok könyv „a sorsról", vagy bárhogy variálták is e czímet. Többnyire csak azt constatálják, hogy a szerencse kereke forgandó, a földi, különösen pedig a politikai dolgok mulandók; hivatkoznak a gondviselésre is, de nyilván csak azért, mert a meztelen fatalismust, az ok és okozat felismeréséről való lemondást vagy a puszta siránkozást röstellik. Nem szellem nélkül szerkeszti meg Gioviano Pontano annak a démoni valaminek, minek Fortuna a neve, a természetrajzát száz tapasztalatból, melyet többnyire maga élt át.[1] Inkább tréfásan, álomlátás képében tárgyalja Aeneas Sylvius a dolgot.[2] Poggio törekvése ellenben — aggkorában írt egyik művében[3] — arra irányul, hogy a világot siralom völgyének mutassa be és az egyes rendek boldogságát lehető csekélyre tartsa. Nagyjában azután ez a hang marad uralkodó; számtalan kitünő férfi méri egymáshoz átélt boldogságát és boldogtalanságát, és az eredmény többnyire kedvezőtlen. Nagyon méltó módon, majdnem elégikusan, írja le különösen Tristan Caracciolo[4] Olaszország és az olaszok sorsát, a mennyiben azt 1510 tájban áttekintheti. Ez uralkodó alapérzetnek azután magukra a humanistákra való különös alkalmazásával írta ké-

[1] *Jov. Pontanus*, de fortuna libri tres, Opera I. 792—921. l. Theodiceáját l. Opera II. 286. l.

[2] *Aen Sylvii* Opera 611. l.

[3] *Poggius*, de miseriis humanae conditionis.

[4] Caracciolo, de varietate fortunae, *Murat.* XXII. Ama különben gazdag éveknek egyik olvasásra legméltóbb műve. V. ö. fenn 63. l. — A Fortuna ünnepi felvonulások alkalmával: fenn. 182. l. 3. jegyz.

sőbb Pierio Valeriano híres értekezését (I. k. 378—381. l.). Volt néhány különösen hatásos efféle théma, mint p. o. X. Leo szerencséje. Mi kedvezőt lehet róla politikai szempontból mondani, azt Francesco Vettori erőteljes mestervonásokban foglalta össze; mi mindent élvevezett, annak képét Paolo Giovio és egy névtelennek életrajza[1] írja le; e szerencsének árnyékoldalait kérlelhetetlenül, mint maga a sors, az éppen említett Pierio jegyzi össze.

E mellett majdnem borzalmat gerjeszt, ha helylyel-közzel valaki nyilvánosan, latin feliratban, dicsekedik szerencséjével. Így merte ezt II. Giovanni Bentivogolio, Bologna ura, a palotája mellett újonnan épült tornyon kőbe metszetni: érdeme és szerencséje minden képzelhető jóval gazdagon elárasztották[2] — néhány évvel elűzése előtt. A régiekben, ha ilyen értelemben szóltak, megvolt legalább az istenek irígységének érzete. Olaszországban alkalmasint a condottierék (I. k. 27. l. ff.) kezdték, hogy az ember hangosan eldicsekedhetett szerencséjével.

[1] Leonis X. Vita anonyma, *Roscoe*, kiad. Bossi. XII. 153. l.

[2] Bursellis, Ann. Bonon. *Murat*, XXIII, Col. 909: monumentum hoc conditum a Joanne Bentivolo secundo Patriae rectore, cui virtus et fortuna cuncta quae optari possunt bona affatim praestiterunt. A krónikás szerint ez a fölirat nem lehetett az újonnan épített tornyon alkalmazva, ámbár nem láthatni világosan, hogy hol volt. Azt mondja: „in fundamento turris ... quaedam vasa ... cum literis incisis“, fölíratot közöl e bevezetés után: „inter alia insculptum est tale epitaphium infra terram incultum“ s azután azt írja: „In alio angulo hujus verba sculpta sunt memoriae apud posteros diuturnioris ergo“, mire az itt közölt felirat következik. Látható volt-e vagy talán el volt rejtve? Az utóbbi esetben alkalmasint egy új eszme volt vele öszekötve: a szerencsét a titkos írással — melyet talán csupán csak a krónikaíró ismert — mintegy hozzá akarták az épülethez állandóan kapcsolni.

Az imént újra felfedezett ókor legerősebb befolyása a vallásra egyébként nem valamely bölcsészeti rendszerből vagy a régiek valamely tanából és véleményéből eredt, hanem egy mindenek fölött uralkodó ítéletből. Az ókor embereit és részben intézményeit is többre becsülték a középkorinál, minden erővel ezek után törekedtek s így a vallásos különbségek iránt teljesen közömbösek lettek. A történeti nagyság csodálata mindent elnyelt. (V. ö. I. k. 229. l. a XII. kitérés, II. k. 215. l.)

A philologusoknál azután még némely bolondság járult hozzá, a melylyel a világ tekintetét magukra vonták. Mennyiben volt II. Pál pápa jogosítva abbreviatorait és társaikat pogányságuk miatt kérdőre vonni, nagyon kétséges ugyan, minthogy fő áldozata és életrajzírója, Platina (I. k. 317. l, II. k. 62. l.) nagyszerűen értett hozzá, mint kell őt e mellett, más dolgok miatt, bosszúállónak és különösen komikus alaknak bemutatni. A hitetlenség, pogányság,[1] halhatatlanság tagadásának stb. vádját az elfogottak ellen csak akkor emelték, midőn a felségsértési perből nem sült ki semmi; azonfelül Pál, ha a róla maradt adatoknak hihetünk, nem is volt az az ember, hogy bármily szellemi dolgot megítélhetett volna, a mint tényleg a latin nyelvben járatlan volt, consistoriumoknál és titkos tárgyalásoknál az olasz nyelvvel élt és a rómaiakat intette, hogy gyerekeiket, az íráson és olvasáson kívül semmi egyébre ne tanítsák. Ez

[1] Quod nimium gentilitatis amatores essemus. — A pogány külsőségekkel, az igaz, nagyon messze mentek. A katakombákban újonnan felfedezett föliratok mutatják, hogy az akadémia tagjai *sacerdotes*-eknek mondták magukat — Pomponius Laetust pontifex maximus-nak nevezték; ez egy ízben Platinát „pater sanctissimus"-nak szólította. *Gregorovius*. VII. 578. jegyz.

ép oly papi korlátoltság, mint Savonaroláé (272. l.), csakhogy Pál pápának azt lehetett válaszolni, hogy ő és a hozzá hasonlók, szintén fő-fő okozói annak, hogy a műveltség az embert a vallástól elpártolásra bírja. Ahhoz azonban még sem fér kétség, hogy a közvetlen közelében érzett pogány irányzatok őszinte aggodalommal töltötték el. Hát még a pogány és istentelen Sigismondo Malatesta udvarán a humanisták mi mindent meg nem engedhettek maguknak? Eme többnyire léha embereknél bizonyára azon fordult meg minden, mennyit engedett meg nekik a környezetük. A hol pedig a kereszténységhez nyúlnak, ott elpogányosítják (I. k. 358., 364. l.). Csak meg kell figyelni, menynyire megy p. o. Giovio Pontano az összekeverésben: egy szentnek neve nála nemcsak *Divus* (isteni), hanem *Deus* (Isten); az angyalokat az ókor géniuszaival egyszerűen azonosoknak tartja,[1] a halhatatlanságról való nézete pedig az árnyékok országához hasonló. E tekintetben egyes nagyon különös túlzásokig fejlődött a dolog.

[1] A képzőművészet legalább angyal és gyermekalak közt különbséget tett s valahányszor komoly czél forgott szóban, mindig az elsőt alkalmazta. — Ann. Estens. *Murat.* XX. Col. 468., az Amorin vagy Putto egészen naivul áll „instar Cupidinis angelus". V. ö. a névtelen beszédjét X. Leo előtt (1521-ben) s itt e helyet: Quare et te non jam Jupiter, sed Virgo Capitolina Dei parens quae hujus urbis et collis reliquiis praesides, Romamque et Capitolium tutaris. *Gregorovius,* VIII. 294. l. — *Divus* ezután az érmeken állandó elnevezése minden híres — még élő — embernek. Még XI. Lajos is, kinek jámborságához kétség nem fér, elfogadta e megnevezést. Anjoui René király és neje Jeanne de Laval érmén — 1463-ból — ez áll: Divi heroes . . . . incedunt jugiter parantes ad superos iter. *Heisz,* Méd. de la renaiss. Franc. da Laurana, Páris, 1882. 22. l.

Mikor 1526-ban a kiűzöttek pártja Sienát[1] megtámadta, a jó Tizio kanonok, ki nekünk ezt maga beszéli el, július 22-én felkelt ágyából, eszébe jutott, mi áll Macrobius harmadik könyvében,[2] misét mondott s azután a nevezett szerzőben följegyzett hódolati formulát az ellenségek ellen elmondotta, csakhogy e helyett: Tellus mater teque Jupiter obestor (anyaföld és téged Jupiter hívlak tanúul) azt mondotta: Tellus teque Christe Deus obtestor, (föld és téged Krisztus Isten hívlak tanúul). Miután ezt még a következő két napon át folytatta, az ellenség elvonult. Az egyik oldalról nézve az ilyesmi ártatlan divatnak tetszik, a másikról azonban vallásos elpártolásnak.

[1] *Della Valle*, Lettere sanesi, III. 18. l.

[2] *Macrob.* Saturnal. III. 9. Kétségtelen, hogy az ott előírt taglejtéseket is megcsinálta hozzá. Talán ép oly nyomós az a felhívás, melylyel Bembo élt, *Gregorovius*, VIII. 294. 1. — Más igen nevezetes helyeket a pogányságról az akkori Rómában l. *Ranke*, Päpste, I. 73. l. ff. — V. ö. még különösen az összeállítást Gregoroviusnál, VIII. 268. ff.

NEGYEDIK FEJEZET.

Ókori és újabb babonák összefonódása.

Azonban az ókornak még egy különösen veszedelmes, dogmatikai természetű hatása is volt: a saját babona-fajtáit közölte a renaissance-szal. Egyik-másik részlete Olaszországban a középkoron át megmaradt; annál könnyebben éledt most fel az egész újra. Hogy e mellett a képzelet is hatalmasan közreműködött, magától értetődő. Csak is ez volt képes arra, hogy az olaszok kutató elméjét annyira elhallgattassa.

A hitet, hogy a világot Isten kormányozza, az egyik résznél, mint említettük, a jogtalanságok és szerencsétlenségek nagy mennyisége ingatta meg; a többiek, mint p. o. Dante, legalább azt hirdették az életről, hogy a véletlen és a nyomorúság prédája, és ha mindamellett erős hitüket megőrizték, az onnan eredt, hogy az embernek a másvilágon való magasabb rendeltetéséhez ragaszkodtak. Mihelyt pedig a halhatatlanságban bízó meggyőződés is megingott, a fatalismus vergődött túlsúlyra — vagy ha ez utóbbi történt, amaz volt a következménye.

E hézagot töltötte be mindenekelőtt az ókor astrológiája, meg alkalmasint az araboké is. A bolygók egymás közti és az állatkör jeleihez viszonyított állásából jövendő eseményeket és egész életlefolyásokat talált ki,

és ez úton a legfontosabb elhatározásokra befolyást gyakorolt. A cselekedet, melyre az embert a csillagok állása birta, sok esetben talán nem is volt magában véve erkölcstelenebb, mint az, melyet amúgy is elkövetett volna; igen gyakran azonban az elhatározás bizonyára a lelkiismeret és becsület rovására történt. Örökké tanulságos marad látnunk, hogy műveltség és felvilágosodás együttvéve soká nem ment e balhit ellen semmire, mert ennek a szenvedélyes képzelet volt a támasza, a forró vágy a jövőt előre tudni és rá befolyással bírni és végül, mert e balhitet az ókor is megerősítette.

A XIII. században az astrológia hirtelen nagy hatalommal lép az olasz élet előterébe. II. Frigyes császár Theodorus astrologusát magával viszi, Ezzelino da Romano[1] pedig az ehhez értő s gazdagon fizetett emberek egész udvarát, köztük a híres Guido Bonattót és a nagy szakállú szaraczénust, bagdadi Pált. Minden fontos vállalkozás számára ők szabták meg neki a napot és az órát, és a számtalan gonosz tett, melyet elkövettetett, meglehet, hogy nem csekély részben az ő jóslásaikból vont következtetéseken alapult. Azóta senki sem rösteli többé a csillagokat megkérdezteni; nemcsak a fejedelmek, hanem egyes városi hatóságok[2] is rendes astrologust

[1] Monach. Paduan. L. II., *Urstisius*, scriptores l., 598, 599., 602., 607. l. — Az utolsó Visconti is, (l. e mű I. k. 49. l.) egy egész sereg ilyen emberrel vette magát körül, a kiknek tanácsa nélkül semmibe se fogott; ez emberek közt volt egy Helias nevű zsidó is. Gasparino da Barzizzi egy izben megszólította: magna vi astrorum fortuna tuas res reget. *Gasparino da Bartizzi*, Opera, kiad. Furietto, 38. l. V. ö. Decembrio, *Muratori* XX. Col. 1017.

[2] Így Firenze, a hol az említett Bonatto látta el darab ideig a tisztséget. V. ö. még *Matteo Villani* XI. 3. a hol bizonyára városi astro-

tartanak, az egyetemeken[1] pedig a XIV. századtól egész a XVI-ig e képzelt tudománynak valóságos tanárait alkalmazzák, még pedig a valóságos astronomusok mellett is. Tudták ugyan, hogy szent Ágoston és más egyházatyák az astrologiát megtámadták, de azt képzelték, hogy ez ósdi nézet fölött való gunyolódással túltehetik magukat az ellenmondáson.[2] A pápák is[3] nagyrészt nyiltan fogialnak állást a csillagjóslás mellett; II. Pius nagyon dicséretes kivételt tesz,[4] sőt az álomfejtést, bűbájosságot és varázslást is megvetette; II. Gyula ellenben koronázása, valamint Bolognából való visszatérése napját astrologusokkal számíttatja ki;[5] s még X. Leo

logus értendő, a kinek az a feladata, hogy a firenzeieknek Pisa ellen viselendő háborúja számára a kedvező időt meghatározza.

[1] *Libri*, Hist. des sciences math. II. 52. 193. l. Bolognában állítólag már 1125-ben fordul elő ez a tanárság. — V. ö. *Corio*-nál a páviai tanárok névsorát, fol. 290. — A tanárságot a Sapienzán X. Leo alatt l. Roscoe, Leone, X. kiad. Bossi, V. k. 283. l.

[2] *J. A. Campanus* a csillagjóslás nagy hasznát és becsét fejtegeti és előadását e szókkal zárja be: Quamquam Augustinus sanctissimus, ille vir quidem ac doctissimus, sed fortassis ad fidem religionemque propensior negat quicquam vel boni vel mali astrorum necessitate contingere. Oratio initio studii Perugiae habita 1455. *Campani*, Opp. Róma, 1495.

[3] Már 1260 körül IV Sándor pápa Bianco bíborost és szemérmes astrologust arra kényszeríti, hogy politikai jóslásokkal álljon elő. *Giov. Villani*, VI. 81.

[4] De dictis etc. Alphonsi, Opera 493. l. Úgy találta, hogy „pulchrius quam utile." *Platina*, Vitae Pont. 310. l. Az Europa-ban. 49 fej. II. Pius említi, hogy Baptista Blasius, cremonai astrologus, Fr. Foscaro szerencsétlenségét előre megjósolta, tanquam praevidisset. — IV. Sixtus a „planetariis" szerint szabta meg az ünnepi fogadások idejét és körülményeit; egy pápai hivatalnok „hora a planetariis monstrata» foglalja el a helyét; v. ö. Jac. Volaterran. *Murat.* XXIII. Col. 173. 186.

[5] *Brosch*, Julius II. Gotha, 1878. 97. és 323. l.

is, úgy látszik, pápaságának dicsőségét találja benne, hogy alatta az astrologia virágzott.[1] III. Pál pedig végül nem tartott consistoriumot,[2] a melynek nem a csillagvizsgálók szabták meg az óráját.

A jobb elmékről ugyan föltehetjük, hogy egy bizonyos mértéken túl nem engedtek a csillagoknak cselekedeteikre befolyást, és hogy volt egy határ, melyet vallás és lelkiismeret szabtak eléjük. Tényleg kitünő és jámbor férfiak nemcsak részt vettek e balhiedelemben, hanem személyesen is felléptek képviselőiül. Így a firenzei Maestro Pagolo,[3] a kinél majdnem ugyanazt a szándékot találni a csillagjóslás erkölcsössé tételére, a melyet a késő rómainál, Firmicus Maternusnál tapasztalhatni.[4] Élete olyan volt, mint a szent ascetáé; jóformán semmit sem élvezett, a világi javakat mind megvetette és csupán könyveket gyűjtött; tudós orvos létére, gyakorlatában csak barátjaira szorítkozott, de kötelességükké tette, hogy meggyónjanak. Társalogni csak azzal a szűk,

[1] Pier. Valeriano, de infelicitate literat. Kiad. *Mencken*, 318—324. Franc. Priuliról szólván, a ki Leóról horoscopot írt s e könyvben «abditissima quaeque anteactae aetatis et uni ipsi cognita principi explicuerat quaeque incumberent quaeque futura essent ad unguem ut eventus postmodum comprobavit, in singulos fere dies praedixerat. Fr. Priuli még nem mult 28 éves, midőn mindenféle úton módon meg akarta ölni magát, végre is sokfélét hiába próbálgatva, éhen halt meg.

[2] *Ranke*, Päpste I. 247. l.

[3] *Vespasiano Fiorentino*, 600 l. v. ö. 341. l. — U. i. 121. l. egy másik Pagolo említtetik, mint montefeltrói Federigo udvari mathematikusa és astrologusa, a ki, a mi elég különös, német ember volt.

[4] *Firmicus Maternus*, Matheseos Libri VIII. a második könyv végén.

de híres körrel társalgott, mely az Angyal-kolostorban Fra Ambrogio Camaldolese (301. l.) köré gyülekezett, azonfelül idősb Cosimóval érintkezett, különösen ennek utolsó éveiben; mert Cosimo is becsülte és használta az astrologiát, habár csak bizonyos, és alkalmasint alárendelt dolgokban. Különben Pagolo csak legmeghittebb barátjainak adott astrologiai felvilágosítást. Azonban a csillagvizsgáló ily erkölcsi szigorúság nélkül is tisztelt ember lehetett s mindenütt megjelenhetett; továbbá hasonlíthatatlanul számosabban voltak mint a többi Európában, ahol csak kiváló udvaroknál s itt sem kivétel nélkül fordulnak elő. A ki Olaszországban nagyobb házat vitt, mihelyt ügybuzgósága elég nagy volt, astrologust is tartott, a ki persze nem egyszer éhezhetett is.[1] E tudománynak már a könyvnyomtatás előtt nagyon elterjedt irodalma által azonfelül dilettantismus is támadt, mely a mennyire tehette, a szakbeli mesterekhez csatlakozott. Az astrologusok gonosz fajtája az volt, mely a csillagokat csak azért hívta segítségül, hogy hókusz-pókuszait ezzel kösse össze vagy az emberek előtt elfödje.

Azonban az astrologia ily adalék nélkül is szomorú eleme az akkori olasz életnek. Micsoda benyomást tett az a sok nagy tehetségű, sokoldalú, önakaratú ember, mikor a vak vágyakozás, hogy a jövendőt ismerje és irányítsa, erős egyéni akaratát és elhatározását egyszerre lemondásra kényszerítette! Hébe-hóba, ha a csillagok nagyon is kedvezőtlent jósolnak, összeszedik magukat, függetlenül cselekesznek, azt mondván: Vir sapiens domina-

[1] *Bandellónál* III. Nov. 60. Alessandro Bentivoglio astrologusa Milanóban az egész társaság előtt szegény ördögnek vallja magát.

bitur astris[1] — a bölcs ura lészen a csillagoknak; a mint ezt Lodovico Moro az elszántság egy rohamában tette, midőn az itt idézett fölirattal keresztet csináltatott, mely most Churban a székesegyházban van, vagy VI. Sixtus, ki egy izben azt mondotta, meg akarja próbálni, igaz-e a mondás; de azért csakhamar visszaestek a régi balhiedelembe.

Először is minden tekintélyesebb család gyerekeinek horoscopot állítanak, és az ember nem ritkán egy fél életen át oly események ostoba föltételezése alatt sínlődik, melyek be nem következnek.[2] A hatalmasok minden fontosabb elhatározása, különösen a megkezdés órája végett is, a csillagokat kérdezik meg. Fejedelmi személyek elutazása, idegen követek fogadása,[3] nagy épületek alapkő letétele ettől függ. Az utóbbinak egy rendkívüli példáját találni Guido Bonatto életében, a ki általában működése, valamint nagy rendszeres műve[4]

[1] Ptolemaeus astrologus e mondásáról, melyet B. Fazio Vergiliusnak tulajdonít, v. ö. *Laur. Vallae*, Opp. 461. l.

[2] L. a XXIX. sz. kitérést a szakasz végén

[3] Lodovico Moro életéről l. példákat: Senarega, *Muratori* XXIV. Col. 518. 524. Benedictus. *Eccard*, II. Col. 1623. Pedig atyja, a nagy Francesco Sforza az astrologusokat megvetette, nagyatyja, Giacomo meg legalább nem követte intelmeiket. *Corio*, fol. 321. 413.

[4] Életét l. *Filippo Villani*: Vite; most részletesebben is: Della Vita e delle opere die Guido Bonati astrologo ed astronomo del secolo decimoterzo raccolte da *B. Buoncompagni*, Róma 1851. (azelőtt Trotti, Bologna 1844.) Nagy műve: De astronomia tractatus X. többször megjelent nyomtatásban. A különféle kiadásokat bibliographikusan leirta Buoncompagni 60. l. ff. Bonattóról l. továbbá *Steinschneider*: Zeitschrift der D. Morgenländischen Gesellschaft XVIII. 120. l. ff. Az itt közölt az Annal. foroliviens-ből van véve, melyeknek ismeretlen szerzője Benvenuto da Imola tanúságára hivatkozik: *Muratori* XXII.

által a XIII. századi astrologia reformátorának nevezhető. Hogy a guelf és ghibellin pártharcznak Forliban véget vessen, a lakosokat rábeszélte, hogy városuk falait építsék újra és az építkezést ünnepi módon oly constellatio alatt kezdjék meg, a melyet ő határozott meg; ha azután mindkét pártból egy-egy ember ugyanazon pillanatban fogja kövét a megásott alapba beledobni, Forliban soha többé nem lesz pártoskodás. Kiszemelték már e czélra a guelfet és a ghibellint; a fenséges pillanat elérkezett, mindakettő kezében tartotta a követ, a munkások vártak építőszerszámaikkal és Bonatto megadta a jelt — a ghibellin ekkor azonnal a gödörbe dobta le kövét, de a guelf késedelmeskedett, majd meg éppenséggel vonakodott kövét bedobni. Minthogy Bonatto maga ghibellin hírében állott, nincs kizárva, hogy talán titokban a guelfek ellen valami rosszat forralt. Ekkor rárivallt a guelfre az astrologus: „Rontson meg az Isten guelf pártoddal és gyanakvó gonoszságtokkal együtt! Ötszáz év fog betelni, míg ez égi jel városunk fölött újra meg fog jelenni!“ Isten tényleg megrontotta később Forliban a guelfeket, most pedig — írja a krónikás 1480. körül — guelfek és ghibellinek itt még is teljesen kibékültek és pártnevüket sem hallani többé.[1]

Ezután a háborús dolgok azok, a melyeket a csillagokkal szoros kapcsolatba hoznak. Ugyanaz a Bonatto a nagy ghibellin főnöknek, Guido da Montefeltrónak, a győ-

Col. 233. ff. (v. ö. u. i. Col. 150.) — *Leonbattista Alberti* az alapkőletétel czeremoniáját idealizálni akarja. Opere vulgar, IV. k. 314. l. (vagy de re aedific. L. I.)

[1] Firenze második alapításának horoscopjánál (*Giov. Villani* III.) Nagy Károly alatt és Velencze első alapításánál (l. e mű I. k. 80. l,) a későbbi középkor költészetéhez talán ősrégi emlékezet is társul.

zelmek egész sorát szerezte meg, amennyiben közölte vele, melyik órát ajánlják a csillagok a kedvező indulásra.[1] Mikor az astrologus nem tartózkodott többé Montefeltro mellett,[2] ennek el is fogyott a bátorsága, hogy önkényuralmát megtartsa, és egy minorita kolostorba vonult; még soká látták őt mint szerzetest kéregetni. Valahányszor győzelemmel biztató constellatiók közeledtek, Bonatto astrolabiumával és könyvével S. Mercuriale tornyára lépett, a piazza fölött, és mihelyt a pillanat beállott, azonnal meghúzatta a nagy harangot, hogy vele jelt adjon az indulásra. Elismerik azonban azt is, hogy némelykor nagyokat tévedett, hogy p. o. az esőjóslásban egy paraszt legyőzte s azután kigúnyolta, s hogy továbbá sem Montefeltro sorsát, sem a maga halálát előre nem tudta. Nem messze Cesenától rablók ölték meg, mikor Párisból és olasz egyetemekről, a hol tanított, Forliba vissza igyekezett.

A firenzeiek még a pisai háborúban, 1362-ben is astrologusokkal határoztatták meg az órát, mikor induljanak;[3] majd hogy el nem késtek, mert hirtelen egy nagy kerülőt parancsoltak rájuk a városban. Azelőtt ugyanis mindig a Via di Borgo S. Apostolón át vonultak ki és sohasem volt szerencséjük; a Pisa elleni háborúban ez az útvonal nyilván rossz auguriummal volt összekötve, azért vezették a hadsereget a Porta rossán át; de minthogy ott a nap ellen kifeszített

[1] E győzelmek egyikéről v. ö. *Bonatti* fölötte érdekes helyét művéből tr. VII. 5. fej., melyet Steinschneider közöl: Zeitschrift der D. M. Gesellschaft, XXV. 416. l.

[2] Ann. foroliv. 235—238. — Filippo Villani, Vite. — Machiavelli, Stor. fior. L. I.

[3] *Matteo Villani*, XI. 3. l. fenn 313. l. 2. jegyz.

sátrakat le nem bontották, a zászlókat — s ez újabb kedvezőtlen jel volt — meghajtva kellett vinni. Az astrologiát általában már azért sem lehetett a hadviseléstől elválasztani, mert a legtöbb condottiere híve volt. Jacopo Caldora legsúlyosabb betegségében is jókedvű maradt, mert tudta, hogy csatában fog elesni, a mi be is következett;[1] Bartolommeo Alviano meg volt arról győződve, hogy fejsebeit épp úgy, mint hadvezérségét a csillagok határozata következtében kapta.[2] Niccolò Orsini-Pitigliano arra kéri Alessandro Benedetto physikust és astrologust,[3] közölje vele azt a csillagok ajánlotta kedvező órát, melyben Velenczével zsoldos szerződését (1495-ben) megkösse. Mikor a firenzeiek, 1498. június 1-én új condottierüket, Paolo Vitellit méltóságába ünnepélyesen beigtatták, Marcello Virgilio szép latin beszédét váratlanul félbeszakították az astrologus, a hadvezér és a tanács közbekiáltásai, a kik hírül adták, hogy itt az óra; a vezéri boton pedig, melyet az ujonnan választottnak átadtak, constellatiók képmásai voltak láthatók,[4] még pedig Vitellinek saját kivánságára. Vannak azonban olyan vezérek is, kik nem engedik

[1] *Jovian. Pontan.* de fortitudine. L. I. — Az első Sforzák mint tiszteletreméltó kivételek l. 317. l. 3. jegyz.

[2] *Paul. Jov.* Elog. 219. l. sub v. Barthol. Livianus.

[3] A mit ez maga beszél el. Benedictus, *Eccard* II. Col. 1617.

[4] Alkalmasint így értendő *Jac. Nardi* tudósítása, Vita d'Ant. Giacomi p. 46, li fu dato il bastone in ringhiera della Signoria, com esi costuma e a punto di stelle, secondo che volle e domandò egli medesimo che si facesse. — Ruhákon és eszközökön az ilyesmi nem ritkán fordul elő. Lucrezia Borgia fogadásakor Ferrarában az urbinói herczegnő szamarán fekete bársonytakaró volt astrologikus jelekkel. Arch. stor. Append. II. 305.

magukat jóslatokkal befolyásoltatni, ilyen p. o. nápolyi Nagy Alfonso.[1]

Némelykor nem egészen világos, vajjon fontos politikai esetekben a csillagokat előre kérdezték-e meg, vagy az astrologusok csak utólag, kiváncsiságból számították-e ki a constellatiót, mely a döntő pillanatban állítólag uralkodott. Mikor Giangaleazzo Visconti (I. k. 14—15. l.), igazi mesterfogással, Barnabo nagybátyját és ennek egész családját foglyul ejtette (1385-ben), akkor Jupiter, Saturnus és Mars az Ikrek jegyében állottak, így jelenti egy kortárs,[2] de azt nem tudjuk, vajjon ez indította-e a vállalkozásra. Meglehet, hogy a csillagjóst nem egyszer inkább a politikai belátás és számítás vezette, mint a bolygók járása.[3]

Ha Európát az egész későbbi középkoron át a Párisból és Toledóból eredő s döghalált, háborút, földindulást, nagy vizáradásokat és hasonlókat hirdető jóslatok nyugtalanították, akkor Olaszország ebben már éppenséggel nem maradt hátra. Az 1494-ki szerencsétlen esztendőt, mely Olaszországot az idegeneknek mindenkorra megnyitotta, kétségtelen, hogy számos baljóslat előzte meg,[4]

[1] Aeneas Sylvius a fenn 314. l. 4 jegyzetben említett helyen, továbbá Opp. 481.

[2] Azario, *Corió*-nál, fol. 253.

[3] Ilyesmit még abban a török astrologusban is sejteni lehetne, a ki a nikápolyi csata után I. Bajazet szultánnak azt tanácsolta, engedje meg, hogy burgundiai Jánost pénzen megváltsák: «ő miatta még sok keresztény vér fog ontatni.» Nem volt valami nehéz a franczia belháború további lefolyását előre megsejteni. Magn. chron. belgicum, 358. l. Juvénal des Ursins ad a. 1396.

[4] Benedictus. *Eccard*, II. Col. 1579. Egyebek közt Ferrante királyról azt mondották: elfogja uralmát veszteni «sine cruore, sed sola fama» s tényleg így történt.

csakhogy azt kellene tudni, nem voltak-e ilyenek már régóta készen minden tetszés szerinti év számára is.

E rendszernek az ókorra emlékeztető teljes következetessége azonban oly körökre is kiterjedt, a hol az ember nem is hinné, hogy vele találkozzék. Valamint az egyén egész külső és szellemi élete ennek geniturájától, születésétől függ, azonképen nagyobb szellemi csoportok p. o. népek és vallások is hasonló függésben vannak, és minthogy e nagy dolgok constellatiója változékony, maguk a dolgok is azok. Az eszme, hogy minden vallásnak megvan a maga világnapja, ezen az astrologiai úton belekerül az olasz műveltségbe is, még pedig mindenekelőtt arab és zsidó forrásokból. [1] Jupiter conjunctiója a Saturnussal, így mondották, [2] a héber hitet eredeztettette, conjunctiója a Marssal a chaldeusit, a Nappal az egyiptomit, a Vénussal a mohammedánt, a Mercurral a keresztényt, Jupiter conjunctiója a Holddal pedig valamikor az Anti-Krisztus vallását fogja keletkeztetni. Már Checco d'Ascoli szentségtörő módon kiszámítja Krisztus nativitását, és ebből következteti halálát a keresztfán; ezért 1327-ben Firenzében mágyán kellett meghalnia. [3] Az efféle tanok következményeikben minden érzékfölöttinek teljes elsötétítését vonták magok után.

Annál nagyobb elismerésre méltó azonban a harcz, melyet a tiszta és fényes olasz szellem e balhit és agy-

[1] V. ö. *Steinschneider*, Apokalypsen mit polemischer Tendenz, D.-M.-G. XXVIII. k. 627. ff. és XXIX. k. 261. l.

[2] *Bapt. Mantuan.* de patientia. L. III. 12. fej.

[3] *Giov. Villani* X. 39. 40. Még egyéb dolgok is közreműködtek, többek közt a collegiális irigység. — Már Bonatto is effélét tanított és p. o. az isteni szeretet csodáját szt. Ferenczben a Mars bolygó hatásaként adta elő. V. ö. Jo. Picus adv. Astrol. II. 5.

rém ellen viselt. Az astrologiának legnagyobb monumentális dicsőítése mellett, minő a freskók a paduai Salonéban [1] és Borso ferrarai nyári palotájában (Schifanoja), továbbá a szemtelen magasztalás mellett, melyet magának még egy idősb Beroaldus [2] is megenged, mindig újra meg újra felhangzik az el nem ámítottak és gondolkodók hangos tiltakozása. Az ókor e tekintetben is egyengette az utat, de itt az illetők nem a régiek nyomán beszélnek, hanem a saját józan eszük szerint és a saját megfigyeléseik alapján. Petrarca hangulata az astrologusok ellen, kiket személyes érintkezésből ismer, a nyers gúnyolódásé; [3] átlátja, hogy rendszerük tiszta merő hazugság. Továbbá a novella is, születése óta, a *cento novelle antiche* óta, az astrologusok iránt mindig ellenséges indulattal viseltetik. [4] A firenzei krónikaírók derekasan védekeznek még akkor is, ha ez agyrémet, mert a hagyományba van bele szöve, közölniök kell. Giovanni Villani több-

[1] Miretto festette őket a XV. század elején; Scardeonius szerint «ad indicandum nascentium naturas per gradus et numeros» voltak rendelve — a mi sokkal népszerűbb foglalkozás volt, mint ma képzelhetnők. Ez astrologia volt, mely mindenkit érdekelt.

[2] A csillagjóslásról ez a nézete (Orationes, fol. 35, oratio nuptialis habita Mediolani): Astrologia ab rerum terrenarum contemplatu mentes nostras evocat ad spectanda caelestia ad cursus syderum statos pensitandos ad superas sedes noscitandas; haec efficit ut homines parum a Diis distare videantur! Más rajongó ugyane korból: Jo. Garzonius, de dignitate urbis Bononiae, *Murat.* XXI. Col. 1163.

[3] *Petrarca*, Epp. seniles III. kiad. Fracass. I. 132. l. ff. — V. ö. még Geiger Lajos, Petrarca 87—91. s az itt 267. l. 11. jegyz. alatt idézett helyeket.

[4] *Franco Sacchetti*-nél a 151. novella, melyben maga az író lép föl tettel és szóval egy astrologus ellen; bölcseségöket nevetségessé teszi.

ször mondja:[1] „nincs az a constellatio, mely akár az ember szabadakaratát, akár az Isten határozatát a kénytelenségnek alája vethetné"; Matteo Villani[2] az astrologiát bűnnek mondja, melyet a firenzeiek más babonákkal együtt elődeiktől, a pogány rómaiaktól, örököltek. De nem szorítkoztak csupán irodalmi úton való fejtegetésekre, hanem a pártok, melyek e miatt képződtek, nyilvánosan is vitatkoztak egymással; az 1333-ik borzasztó áradás alkalmával és később 1345-ben astrologusok és theologusok igen körülményesen vitatták a csillagok meghatározta sors és az isteni akarat és isteni büntető igazság kérdését.[3] E tiltakozások a renaissance alatt el nem némulnak[4] teljesen soha s bizonyára őszintéknek vehetjük őket, mert könnyebb lett volna magát a hatalmasoknak az astrologia védelmével, mint támadásával, beajánlani.

Lorenzo magnifico környezetében levő nevezetes platonikusok között megoszlottak ez iránt a vélemények. Hogy Marzilio Ficino az astrologiát védelmezte, a Medici ház gyermekeinek horoscopot állított és a kis Giovanninak azt jósolta volna, hogy belőle pápa — X. Leo — lesz,

[1] *Gio. Villani* III. 1. X. 39. Ugyanaz a Villani azonban másutt ájtatossággal és jámborsággal merül astrologiai kutatásokba, X. 120, XII. 40.

[2] A többször idézett helyen: XI, 3.

[3] *Gio. Villani* XI. 2., XII. 58. l.

[4] Az Annales Placentini (*Muratori* XX. Col. 931.) szerzője, kit e mű I. k. 330. l. 2. jegyz. és u o. 331. l. 3. jegyz. említettünk, Alberto di Ripalta is csatlakozik e polemiához. E hely azonban máskülönben nagyon érdekes, mert elmondja az akkori nézeteket a kilencz ismeretes és itt névvel nevezett bolygóról, szinükről, keletkezésükről és jelentőségükről.

mint Giovio közli,[1] koholmány ugyan, azonban más akadémikusok hivei voltak az astrologiának. Hires czáfolatával[2] Pico della Mirandola e kérdésben valósággal korszakot alkot. Kimutatja, hogy a csillagokban való hít az istentelenség és erkölcstelenség egyik gyökere; ha az astrologus bármiben hinni akar, legalább is a bolygókat kellene istenekül tisztelnie, minthogy tőlük származtat minden szerencsét és balsorsot; minden más babonahit is készséges organumra talál itten, a mennyiben földjóslás, kézjóslás és mindennemű varázslás — az alkalmas óra megválasztását illetőleg — mindenekelőtt az astrologiához fordul. Az erkölcsökre vonatkozólag pedig ezt mondja: misem mozdítja a rosszat annyira elő, mint ha magát az eget tartják szerzőjének, hiszen akkor az örök üdvösségben és elkárhozásban való hitnek is teljesen meg kell szünnie. Sőt Pico nem röstelte a fáradságot, hogy az astrologusokat empirikus úton-módon ellenőrizze; egy hónapra előre mondott időjóslásaiknak háromnegyed részét hamisaknak találta. A fődolog pedig az volt, hogy (a IV-ik könyvben) a világkormányzásról és szabad akaratról positiv keresztény elméletet adott elő, mely az egész nemzet műveltjeire, úgy látszik, nagyobb benyomást tett, mint valamennyi bőjti prédikáczió, a melyek ezekre az emberekre sokszor már semmikép sem hatottak.

Mindenekelőtt elvette az astrologusok kedvét attól, hogy tanaikat ezentúl is nyilvánosságra hozzák,[3] azok

[1] *Paul. Jov.* Vita Leonis X. L. III. a hol aztán kitünik, hogy legalább Leo maga előjelekben stb, hitt. V. ö. fön 315. l. 1. jegyz.

[2] *Jo. Pici Mirandola*, adversus astrologos libri XII.

[3] *Paul. Jov.* Elog. lit. 76. l. ff. (sub tit. Io Picus) az volt a hatása „ut subtilium disciplinarum professores a scribendo deterruisse videatur".

pedig, a kik eddigelé ilyeneket nyomattak, többé-kevésbbé elszégyenlették magukat. Giovano Pontano p. o. a „sorsról" írt könyvében (307. l.) ez egész áltudományt elfogadta és egy külön nagy művében [1] — melynek egyes könyveit Aldo Manucci, Pietro Bembo és Sannazaro magas állású barátainak és elvtársainak ajánlotta — az öreg Firmicus módjára elméletileg elő is adta, minden szellemi és testi tulajdonság fejlődését a csillagzatoknak tulajdonítván; most „Aegidius" czímű párbeszédében nem tagadja ugyan meg az astrologiát, azonban egyes hazug astrologusokat határozottabban támad, mint a hogy azelőtt tette, és dicsőíti a szabad akaratot, a melynél fogva az ember Istent megismerheti.[2] A dolog azonban, ha gyakorlatban továbbra is fenmaradt, úgy látszik, még sem uralkodott többé oly mértékben, mint azelőtt. A festészet, mely még a XV. században a balhiedelmet minden erejéből dicsőítette, most a megváltozott gondolkodásmódnak ad kifejezést: Rafael a Chigi kápolnájának kupolájában [3] bemutatja körös-körül a bolygó isteneket és a csillagos eget, azonban gyönyörű angyal-alakokkal őrzeti és hajtatja, s az Örökkévalóval felül-

[1] De rebus coelestibus libri XIV (Opp. III. 1963—2591). A 12. könyvben, mely Paolo Cortese-nek van ajánlva, nem helyesli ennek támadását az astrologia ellen. Aegidius Opp. II. 1455—1514. Ugyan ennek az Egidiónak (viterbói volt-e? biboros volt-e?) ajánlotta Pontano «de luna» cz. művecskéjét. (Opp. III. 2592.)

[2] Ez utóbbi helyet l. 1486. l.; Picussal való ellentétét az egyik beszélgetővel, Franc. Pudericussal, határozottan így fejezteti ki (1496. l.) Pontanus non ut Johannes Picus in disciplinam ipsam armis equisque, quod dicitur, irrumpit, cum illam tueatur, ut cognitu maxime dignam ac pene divinam, sed astrologos quosdam, ut parum cautos minimeque prudentes insectetur et rideat.

[3] S. Maria del popolóban. Rómában. — Az angyalok Dante elméletére emlékeztetnek a Convito elején.

ről megáldatja őket. Úgy látszik, még egy más tényező is ártott az astrologiának Olaszországban; a spanyolok nem hittek benne, tábornokaik sem, s a ki kegyükbe akart jutni,[1] alkalmasint a rájuk nézve félig eretnek, mert félig mohammedán tudomány nyilt ellenségének mutatta magát. Guicciardino persze még 1529-ben így vélekedik: mily szerencsések az astrologusok, akiknek hisznek, ha száz hazugság közt egy igazságot mondanak, míg mások, ha száz igazságuk közt csak egy hazugság van, minden hitelüket elvesztik.[2] Az astrologia megvetése azonfelül nem vitt szükségképen a gondviselésben való hitre, akárhányszor általános, határozatlan fatalismussá is válhatott.

Ebben, valamint más tekintetekben is, Olaszország a renaissance culturai ösztönzését teljesen át nem élhette, sem végleg ki nem fejthette, mert az idegen uralom és az ellenreformatio közbe lépett. E nélkül ezeket az ábrándos esztelenségeket alkalmasint egészen a saját erejéből győzte volna le. A kinek pedig az a nézete, hogy az invasio és a katholikus reactio szükséges volt, s hogy ezeknek kizárólag az olasz nép maga volt az oka, az az ebből származó szellemi veszteségben is igazságos büntetést fog látni. Csak az a kár, hogy e mellett Európa is roppant sokat vesztett.

A csillagjóslásnál sokkal ártatlanabbnak látszik az előjelekben való hit. Az egész középkor a különféle pogányságok révén nagy készletet örökölt belőle, s valószínű, hogy

[1] Úgy látszik ez az eset Antonio Galateóval is, a ki katholikus Ferdinandhoz írt levelében (Mai, spicilegium rom. VIII. k. 226. l. 1510-ből) hevesen megtámadja az astrologiát, Potenza grófhoz intézett másik levelében ellenben (u. o. 539. l.) azt olvasta ki a csillagokból, hogy a törökök Rhodust az idén meg fogják támadni.

[2] Ricordi. i. h. N. 57.

e tekintetben Olaszország legkevésbbé maradt hátra. A mi azonban itt a dolognak sajátságos színt ad, az a támogatás, melyet a humanismus e népszerű balhiedelemnek nyújt. Az örökölt pogányságot irodalmi úton szerzettel is támogatja.

Az olaszok népies babonája tudvalevőleg előjeleken[1] alapuló sejtésekre és következtetésekre vonatkozik, a mihez azután még többnyire ártatlan varázslás is járul. Már most sok a tudós humanista, a kik e dolgokon erősen gúnyolódnak és ez alkalomból leírásukat adják. Ugyanaz a Giovanni Pontano, ki az említett nagy astrologiai művet (326. l.) szerezte, „Charon"-jában siránkozással sorol fel mindenféle nápolyi babonát: az asszonyok jajveszéklését, ha egy tyúkjok vagy lúdjok pípet kap; az előkelő urak nagy szorongását, ha egy sólyommadaruk vissza nem tér, vagy ha a lovuknak megrándul a lába; az apulia parasztok varázsigéjét, melyet egymásután három szombat éjjel mondanak el, ha veszett kutyák a környéket bizonytalanná teszik stb. Általában az állatvilágnak megvolt az a joga, hogy rossz előjelül szolgálhatott, ép úgy mint az ó-korban, különösen pedig az államköltségen eltartott oroszlánok, párduczok

[1] Az utolsó Viscontinak roppant sok balhiedelmét Decembrio (*Muratori* XX. Col. 1016. ff.) sorolja föl. Guidobaldo temetésekor tartott beszédében (Bembi. Opera I. 598. ff.) Odaxius azt mondja, hogy az istenek Guidobaldo halálát előre megjelentették: Nam et hoc ipso anno ejus thalamus cum ipse in eo esset, tactus de coelo est et paulo antea quam e vita exiret, terraemotus horribiles in regni finibus crebro fuisse nunciatum est: et ex altissimorum montium cacuminibus mirae ingentesque ab incolis voces multis in locis exauditae sunt: et noctu supra templum hoc atque urbem longissimis ardere tractibus sereno coelo maximos clarissimosque ignes plurimi mortales conspexerunt. Aedes vero ubi nunc humatum ejus cadaver est, medio die a sacerdotibus aperire sese visa, vano illos metu atque pudore perterruit.

és effélék (12. l. ff.) magaviselete annál inkább foglalkoztatta a népet, mert önkénytelenül hozzászoktak bennök az állam eleven symbolumát látni. Mikor az 1529-iki ostrom alatt egy lövéstől megsebzett sas Firenzébe beröpült, a signoria az átadót négy aranynyal jutalmazta, mert ezt jó auguriumnak tartották.[1] Bizonyos időszakok és helyek bizonyos foglalatosságra kedvezők vagy kedvezőtlenek, vagy általában döntők voltak. A firenzeiek, mint Varchi közli, azt hitték, hogy az ő sorsukra mindig a szombat fontos; e napon szokott velük minden fontos dolog, jó vagy rossz megesni. Hogy egy bizonyos utczán át csatára ki nem vonultak (320. l.), már említettük; a perugiaiak ellenben az egyik kapujokat, a Porta eburneát szerencsésnek tartották, úgy hogy a Baglionék emberei minden csatára azon át vonultak ki.[2] Meteorok és égi jelek továbbá ugyanazt a helyet foglalják el, mint az egész középkoron át, s különös felhőalakzatokból a képzelet most is hadakozó seregeket alkot s azt hiszi, hogy lármájokat fenn a levegőben hallja.[3] Kevésbbé ártatlan dolog, midőn a babonahit a szent dolgokkal fonódik össze, midőn p. o. madonnaképek szemöket mozgatják[4] vagy sírnak, vagy ha országos csapásokat valamely állítólagos gonosztettel

[1] *Varchi*, Stor. fior. L. IV. (174. l.). Sejtés és jövendölés akkoriban Firenzében teljesen azt a szerepet vitte, mint hajdan az ostromolt Jeruzsálemben. V. ö. u. o. III. 143., 195.; IV. 43., 177.

[2] *Matarazzo*, Arch. stor. XVI. II. 208.

[3] *Prato*, Arch. stor. III. 324., az 1514. évhez.

[4] A mint a Madonna dell' arbore tette a milanói dómban 1515-ben, v. ö. Prato, id. h. 327. l. Persze ugyanez a krónikaíró azt is beszéli, hogy mikor a triulzi sírkápolna alapjait (S. Nazaro mellett) ásták, oly vastag sárkányra bukkantak, mint egy ló; a fejét a Triulzi-palotába vitték a többi részét pedig prédára bocsátották.

hoztak kapcsolatba, a melyért a csőcselék engesztelést követelt (285. l.). Mikor Piacenzát 1478-ban tartós és nagy esőzések látogatták, azt mondották, hogy azok mindaddig nem fognak elállni, míg egy bizonyos uzsorás, a kit nemrég S. Francescóban eltemettek, szentelt földben nyugszik. Minthogy a püspök vonakodott a holttetemet jószerével kiásatni, fiatal legények erőszakkal kiemelték, iszonyatos zsivaj közt az utczán végighurczolták, engedték, hogy a volt adósok megcsúfolják és tettleg bántalmazzák és végül a Póba dobták. „A csodálatos pedig az volt, hogy az eső most azonnal elállott“ — teszi hozzá a krónikaíró.[1] Még egy Angelo Poliziano is ily nézetet vall, mikor Giacomo Pazziról beszél, a családjáról elnevezett firenzei összeesküvés főfelbujtójáról ugyancsak az 1478. évben. Mikor megfojtották, rettenetes szavak közt ajánlotta lelkét a sátánnak. Itt is nagy esőzés állott be, elannyira, hogy a gabona-aratást veszélyezettnek hitték; itt is nagy tömeg (különösen a parasztság) kiásta a holttestet a templomból, és a felhők azonnal elvonultak és a nap ragyogott — „ennyire kedvezett a néphitnek a szerencse“, teszi hozzá a nagy philologus.[2] Mindenekelőtt szenteletlen földbe ásták el a holttestet, másnap aztán újra kiásták és a városon keresztülvonuló, iszonyatos körmenet után az Arnóba vetették. Viszont azt is olvassuk, hogy az efféle babonás cselekede-

[1] Diarium Parmense, *Murat.* XXII. Col. 280. E szerzőben különben is ugyanaz az izzó gyűlölet uralkodik az uzsorások ellen, mely a népet eltölti. V. ö. Col. 371.

[2] Conjurationis Pactianae commentarius, a mellékletben Roscoe művéhez: Lorenzo élete. — Poliziano különben legalább ellensége volt az astrologiának. — A szentek természetesen egy szavukkal képesek az esőt elállítani, v. ö. Aeneas Sylvius, Bernardino da Siena életében (de vir. ill. 25. l.)

tek esőt támaszthatnak. Mikor 1464-ben a nápolyi Ferdinánd által ostromolt Suessa városban nagy volt a vízszükség, a polgárok rettenetes átkozódások közt feszületet dobtak a tengerbe; a papok pedig egy szamarat, melynek szentelt ostyát dugtak a szájába, a templom előtt elevenen elástak: erre borzasztó zivatar támadt.[1]

Az ilyen és hasonló vonások lényegesen népiesek és ép úgy megeshettek a X., mint a XVI. században. Most azonban itt is beleavatkozik az irodalom ókora. A humanistákról határozottan olvassuk, hogy bűbájosság és auguriumok különösen hatottak rájok; néhány idevágó példáról (297. l.) történt immár említés. A mennyiben pedig ez még bizonyításra szorulna, nézzük akár csupán csak Poggiót. Ugyanaz a radikális gondolkodó, a ki a nemességet és az emberek egyenlőségét tagadja (108. l. ff.), nemcsak minden középkori kisértetben és ördöngösségben hisz (fol. 167., 179.), hanem az ókorra emlékeztető prodigiumokban, bűbájosságokban is, p. o. azokban, melyeket IV. Jenőnek Firenzében tett utolsó látogatásakor emlegettek.[2] „Como közelében este 4000 kutyát láttak, a melyek Németország felé vették útjokat; ezeket követte egy nagy ökörgulya, azután fegyveresek csapata gyalog és lóháton,

[1] *Pontanus*, de bello neapolit., lib. V. (C. Meyer, Der Aberglaube 277. l. után idézve).

[2] *Poggi* facetiae fol. 174. — *Aeneas Sylvius*: De Europa, 53. 54. fej. (Opera 451., 455. l.) legalább igazán megtörtént bűbájosságot mond el, p. o. állatütközeteket, felhőjeleneteket stb., s már inkább mint különösségeket közli, noha mindig együtt említi a velük járó sorsot is. Hasonlót beszél Antonio Ferrari (il Galateo), de situ Japygiae, Basel 1558., 121. l., s magyarázatát is megkisérli: et hae, ut puto, species erant earum rerum quae longe aberant atque ab eo loco in quo species vitae sunt videri minime poterant.

részben fej nélkül, részben alig látható fejjel, végül egy óriási lovas, a kit ismét egy ökörcsorda követett. Poggio azt is elhiszi (fol. 180.), hogy szarkák és csókák csatát vívnak egymással. Sőt elmesél, tán a nélkül hogy észrevenné, egy épségben fenmaradt mythologiai részletet is. A dalmát parton ugyanis egy triton jelenik meg, mint valódi tengeri satyr, szakállal és apró szarvacskákkal, alul úszószárnyban és haltestben végződik; gyermekeket és nőket fogdos el a partról, míg végre öt tenyerestalpas mosó asszony kövekkel és fütykösökkel agyonveri.[1] A szörnyetegnek fából való mintája, melyet Ferrarában mutogatnak, teljesen elhiteti Poggióval a dolgot. Oraculumok ugyan nem voltak már és isteneket sem lehetett többé megkérdezni, de Vergiliusnál már a középkorban szokásos fölkeresése és az illető helynek, melyre akadtak, omenszerű magyarázata (sortes virgilianae) ismét divat lett.[2] Megesik az is, hogy az ókori isteneket egyenesen úgy tekintik, mint a kik későbbi szerencsétlenségre utalnak: Vulkán a legényeivel 1538-ban azzal a hírrel jelenik meg egy utazó kereskedőnek, hogy az Aetnán valamit építeni akarnak; nemsokára az Aetnán rettentő tűz támad, a mely körmenetek és imádságok ellenére szörnyű kárt okoz.[3] Azonfelül a legrégibb ókor daemonhite sem maradt bizonyára befolyás nélkül a renaissancera. Jamblichus vagy Abammon műve az egyiptomiak mys-

[1] *Poggii* facetiae, fol. 160. Pausanias IX. 20.

[2] *Varchi*, III. 195. l. Két gyanús ember 1529-ben arra határozta magát, hogy kiszökik az országból, mert Verg. Aeneas III. 44-re (Heu! fuge crudelis terras, fuge litus avarum) nyitott rá. V. ö. *Rabelais*, Pantagruel III. 10.

[3] Li horrendi et spaventosa prodigii . . . nel monte di Ethna. v. ö. *C. Meyer*, Der Aberglaube, 122. l. ff.

teriumairól, mely erre már a XV. század végén alkalmat nyujthatott, latin fodításban ki volt nyomtatva. Még a platói akadémia Firenzében sem menekült meg egészen a hanyatló római kor ilyen és hasonló új-platonikus balhiedelmeitől. A daemonokban való hitről és a vele összefüggő varázslásról fogunk most szólani.

A népies hit abban, a mit kísértetek világának neveznek,[1] Olaszországban körülbelül ugyanaz, mint Európa többi részében. Mert ott is vannak kisértetek, azaz elhaltak megjelenései, s a mennyiben a felfogás az északitól valamiben különbözik, ezt legföljebb az *ombra* ókori név árulja el. Ha ilyen árnyék mutatkozik, pár misét még ma is mondanak nyugalmáért. Hogy gonosz emberek lelkei rettenetes alakban jelennek meg, magától értetődő, azonban ezzel még az a különös nézet is jár, hogy az elhunytak kisértetei általában rossz indulatúak. A holtak megölik a kis gyermekeket — így vélekedik a káplán Bandellóban.[2] Gondolatban itt alkalmasint még egy külön árnyékot választ el a lélektől, mert hiszen ez a purgatoriumban bűnhödik, s a hol megjelenik, csak rimánkodni és jajgatni szokott. Hogy a kisértettől szabaduljanak, felbontották a sírt, feldarabolták a holttestet, elégették a

[1] Tudósok képzelményeit, mint p. o. Cardanus *splendor*-ját és *spiritus*-át és atyja *Daemon familiaris*-át nem kutatjuk tovább. V. ö. *Cardanus*, de propria vita, 4., 38., 47. fej. Ő maga ellenfele volt a varázslásnak, 39. fej. A bűbájosságok és kisértetek, melyekkel találkozott, 37, 41. fej. — Mily nagy volt az utolsó Visconti félelme a kisértetektől, v. ö. Decembrio *Muratori* XX. Col. 1016.

[2] Molte fiate i morti guastano le creature. *Bandello* II. Nov. 1. — *Galateónál* (117. l.) ezt olvassuk: a gonosz emberek „animae"-jei kiszállnak a sírból s megjelennek ismerősöknek és barátoknak „animalibus vesci, pueros sugere ac necare, deinde in sepulchra reverti".

szívét, és porát a négy világtáj felé szórták.[1] Máskor meg a mi megjelenik, nem annyira egy bizonyos embernek árnyképe, mint inkább egy eseményé, egy elmult állapoté. Így magyarázzák a szomszédok az ördöngösséget a régi Visconti palotában S. Giovanni in Conca mellett Milanóban; Bernabò Visconti e helyütt vonatta kínpadra és fojtatta meg zsarnoksága számos áldozatát, és azért nem csoda, ha itt valami mutatkozik.[2] Ez alkalommal persze csak a szerető volt, a ki hölgye férjét, a palota lakóját, megijeszteni akarta. Ő és az övéi ördögöknek öltözködtek; egyiköket, a ki minden állathangot utánozni tudott, egyenesen máshonnan hozatta. Perugiában a szegényház hűtlen gondnoka előtt egy este, mikor pénzt olvasott, egy csapat szegény jelent meg gyertyával a kezükben és körültánczolták; egy hatalmas alak pedig fenyegetve szólott helyettük: S. Alò volt az, a szegényház védőszentje.[3] — E felfogások annyira magától értetődőknek tetszettek, hogy költők is általánosan érvényes motivumot találhattak bennök. Igen szépen adja vissza p. o. Castiglione az agyonlőtt Lodovico Pico megjelenését az ostromolt Mirandola falai alatt.[4] A költészet persze az ilyféléket legörömestebb akkor használja fel, ha maga a költő az illető hitből már kinőtt.

Olaszország továbbá a démonokat illetőleg ugyanazzal a népies fölfogással volt eltelve, mint a középkor többi népei. Meg voltak győződve, hogy Isten minden rangbeli

[2] *Galateo*, id. h. Ugyanaz ezután (119. l.) a *Fata morgana* és hasonló jelenségekről beszél.

[3] *Bandello* III. Nov. 20.

[3] *Graziani*, Arch. stor. XVI., I. 640. l. az 1467. évhez.

[4] Balth. Castilionii carmina, kiadta P. A. Serassi II. 294. ff.: Prosopopeja Lud. Pici.

gonosz szellemnek némelykor nagy romboló erőt enged a világ és az emberi élet némely részei ellen; mindössze csak annyit kötöttek ki, hogy az ember, a kit a démonok megkisértettek, legalább szabad akaratát ellenállásra felhasználhassa. Olaszországban különösen a természeti eseményekben jelentkező démoni elem a nép szájában könnyen költői nagyságra magasztosul. Az Arno völgyét 1333-ban ellepő vízáradást megelőző éjjelen a szent remeték egyike Vallombrosán fölül ördögi zajgást hallott czellájában, keresztet vetett s midőn kilépett az ajtó elé, fekete és rettenetes lovagok száguldtak el mellette fegyveresen. Rimánkodására egyikük megállt egy szóra; „megyünk Firenzét vízárba fojtani bűnei miatt, ha Isten megengedi".[1] Ezzel összehasonlíthatjuk a majdnem ugyanazon kori (1340.) jelenséget, a melyről aztán a velenczei iskola egyik nagy mestere, alkalmasint Giorgione, egy bámulatos képet festett; azt a gályát tele démonokkal, a kik a madár gyorsaságával átvágtatnak a viharos Lagunán, hogy a bűnös szigetvárost elpusztítsák, míg a három szent, a ki ismeretlenül egy szegény hajós bárkájába szállott, igézetével a démonokat és hajójukat az örvénybe nem taszította.

E hithez az a balhiedelem fűződik, hogy igézettel az ember a démonokhoz közeledhetik és segítségüket a kapzsiság, hatalomvágy és érzékiség földi czéljaira fölhasználhatja. E tekintetben alkalmasint előbb volt a sok vádlott s csak azután a sok bünös; csak mikor már állítólagos varázslókat és boszorkányokat elégettek, lett a valóságos igézés és a szándékos varázslás gyakoribb. Csak

[1] *Gio. Villani* XI. 2. A vallombrosai apáttól hallotta, kivel a remete közölte,

a máglyák füstjéből, a melyeken azokat a gyanúsakat föláldozták, szállt fel a kábító gőz, mely az eltévedt emberek nagyobb számát varázslásra lelkesítette. Hozzájuk aztán elszánt csalók is csatlakoztak.

A népies és kezdetleges forma, melyben a varázslás talán már a rómaiak kora óta[1] megszakítás nélkül fenmaradt, a boszorkányok (striga) munkájára. Majdnem ártatlannak mutatkozik, a míg csupán jóslásra szorítkozik,[2] csakhogy az átmenet a puszta jóslástól a végrehajtásban való segítségig gyakran észrevétlen, és mégis egy döntő fokkal lejebb lehet. A mi a tettleges varázslást illeti, a boszorkányról leginkább azt hiszik, hogy férfi és nő közt szerelmet és gyülölségét tud kelteni, de a tisztán romboló és rossz indulatú gonoszságot is ő okozza, különösen a kis gyermekek sínlődését, még akkor is, ha szembeszökő, hogy azt a szülők elhanyagolása és oktalansága idézte elő. Ezek után még csak az a kérdés, mennyiben hatott a boszorkány puszta varázsigék, czeremoniák és értetlen ráolvasások által, nem szólván az orvosságokról és mérgekről, melyeket alkalmasint hatásuk teljes tudatában osztogatott.

Az ártatlanabb fajtájával, a mikor még kolduló barátok versenytársakul mernek föllépni, p. o. a gaetai boszor-

[1] Abból, a mire a varázslónők a rómaiak idejében képesek voltak, mégis csak kevés maradt fenn. Egy embernek talán az utolsó elváltozását szamárrá a XI. században IX. Leo alatt l. Giul. Malmesburynál, II. 171. (I. k. 282. l.) Római boszorkányokról a XIV. században v. ö. A. Bertolotti: Rivista Europea, XXXII. és XXXIII. k. 1883.

[2] Talán ez volt az eset azzal az érdekes ördöngös asszonynyal, a kit 1513-ban Ferrarában és más helyeken lombardiai előkelő emberek fölkerestek, hogy nekik jövendőt mondjon; neve Rodogine volt. Közelebbit: *Rabelais*, Pantagruel, IV. 58. l.

kányban ismerkedünk meg, a melyet Pontano[1] mutat be. Az ő utasa, Suppatius, a boszorkány lakásába kerül, mikor ez éppen egy leánynak és egy szolgálónak kihallgatást ad, a kik egy fekete tyúkot, pénteken tojt kilencz tojást, egy kacsát és egy fehér madzagot hoznak, mivelhogy újhold óta éppen harmadnapja; most elküldi s alkonyatra visszarendeli őket. Remélhetőleg csak jóslásról lesz szó; a szolgáló úrnőjét egy pap teherbe ejtette, a leányt elhagyta szeretője és kolostorba ment. A boszorkány panaszkodik: „Férjem halála óta e dolgok után élek és igen jól menne sorom, minthogy gaetai asszonyainknak meglehetős erős a hitük, ha a barátok a hasznot el nem halásznák orrom elől, mert álmot fejtenek, az úr haragját pénzen megváltják, lányoknak férjeket, a terheseknek fiúkat, a meddőknek gyermekeket igérnek, s azonfelül éjjel, midőn a férfi népség halászik, az asszonyokat meglátogatják, a kikkel napközben a templomban összebeszéltek". Suppatius figyelmezteti a kolostor irígységére, de ő nem fél, mert a gvardián régi ismerőse.[2]

A balhit azonban a boszorkányok veszedelmesebb faját is megteremti; az olyanokét, a kik gonosz varázslással az embereket egészségüktől és életüktől fosztják meg. Az ilyeneknél, ha a gonosz szemmel verés stb. nem volt elegendő, először is hatalmas szellemek segítségére gondolhattak. Büntetésük, mint Finicella

[1] *Jovianus Pontanus,* Antonius.

[2] Mennyire el volt akkor a boszorkányokban való hit terjedve, egyebek közt abból látni, hogy Angelo *Poliziano* 1483-ban „praelectio"-t tartott in „priora Aristotelis analytica cui titulus Lamia" (olaszra ford. Isidore del Lungo, Firenze 1864). V. ö. *Reumont*, Lorenzo II. 75—77. l. E szerint Fiesolét is bizonyos tekintetben boszorkányfészeknek mondhatni.

esetében láttuk (263. l.), a tűzhalál; azonban a vakbuzgósággal akkoriban még meg is lehetett alkudni; Perugia város törvénykönyve szerint p. o. a boszorkányok 400 fonttal megválthatják magukat.[1] Még akkor nem nézték a dolgot oly következetes komolysággal. Az Egyházi Állam területén, az Apennin felső részében, még pedig szent Benedek hazájában, Norciában (Nursia) igazi fészke volt a boszorkányságnak és varázslásnak. A dolog közismeretes volt még a külföldön is, elannyira, hogy idegenek, kik Olaszországba utaztak, különösen németek, kik a hazafias büszkeség egy nemével látták a Tannhäusernek és Vénushegyi mondának classikus helyekre való átvitelét, azonban mások is, mint a provençali lovag, Antonio de la Sale, (1420 május 18.) el nem mulasztották, hogy a Sibylla barlangjába le ne szálljanak és kalandjaikat el ne beszéljék.[2] Erről Aeneas Sylviusnak korábbi idejéből való levele ad igen érdekes[3] felvilágosítást. Ezt írja testvérének: E soraim átadója hozzám jött megkérdezni, nem ismerek-e Olaszországban egy Vénushegyet? Ebben ugyanis állítólag varázslatokra oktatnak, a melyekkel gazdája, egy szász ember és nagy csillagvizsgáló[4] megismer-

[1] *Graziani.* Arch. stor. XVI. I. 565. l. az 1445-ik évhez, egy nocerai boszorkányt említ, kit, mivel csak a felét ajánlotta meg, elégettek. A törvény olyanok letartóztatását rendeli el, kik «facciono le fature overo venefitie overo encantatione d'onmunde spirite a nuocere (1. és 2. jegyz. u. i).

[2] Bizonyítékok Reumontnál: Saggi di storia e letteratura, Firenze 1880.

[3] Lib. I. ep. 46 Opera 531. l. ff. Umbra helyett 532 l. Umbria olvasandó, lacum helyett locum.

[4] Később így nevezi: Medicus Ducis Saxoniae, homo tum dives tum potens.

kedni szeretne. Azt mondottam, ismerek egy Porto Venerét, nem messze Carrarától, a liguri sziklaparton, a hol Baselbe való utazásomkor három éjszakát töltöttem; azt is tudom, hogy Sziciliában a Vénusnak szentelt Eryx nevű hegy van, de arról, hogy ott varázslásra oktatnának, nincs tudomásom. Beszélgetés közben azonban eszembe jutott, hogy Umbriában a régi herczegségben (Spoleto) nem messze Nursia városától van egy vidék, a hol meredek szikla alatt egy barlang van, melyben víz folyik. A mint emlékszem, hallottam, hogy ott boszorkányok (striges), démonok és északai árnyékok tartózkodnak, s a kiben elég a bátorság, ott szellemeket (spiritus) láthat, meg is szólíthatja őket és bűvészetet tanulhat.[1] Én magam nem láttam, nem is törekedtem látásukra, mert a mit csak bűnnel tanulhatni, azt jobb nem is tudni". Erre fölemlíti szavatosát és arra kéri fivérét, vezetné hozzá, ha még él, a levél átadóját. Aeneas itt egy előkelő ember iránt való szivességében nagyon messze megy, de a mi az ő személyét illeti, nemcsak mentebb minden babonától, mint kortársai, hanem ennek oly próbáját is adta, a melyet minden művelt ember ma sem állna meg. A baseli zsinat idején hetvenöt napig lázban betegen feküdt, de még sem bírhatták rá, hogy a csodadoktorokra hallgasson, ámbár oly embert vittek ágya elé, a ki kevéssel az előtt Piccinino táborában állítólag 2000 katonát csodálatos módon kigyógyított a lázból. Aeneas még betegen

[1] Pokol torkafélét a XIV. században Ansedonia mellett, Toscanában ismertek. Barlang volt ez, a hol a homokban állati- és embernyomokat lehetett látni, melyek, ha eltörölték, másnap újra láthatók voltak. *Uberti*, il Dittamondo, L. III. 9. fej.

ment a hegyen át Baselbe és lovaglás közben gyógyult meg.[1]

Évtizedekkel később (1470-ben) azt írja Luigi Pulci, hogy a Sibyllát Norciában meglátogatta;[2] még 1550-ben is említi Leander Lamberto Olaszország leírásában a varázshegyet. Pulci leírásában azonban — Lorenzo de Medicihez van intézve, a kinek babonás felesége ama zarándokútra vállalkozott — a szent borzalmat a felvilágosodott gúnyolódónak józan esze és a czinikusnak nyers beszéde egészen elnyomja. Ezt írja: „Egy szobába léptünk, a hol a fityfirity emelkedett helyen trónolt. Ott ült, két nagy gyöngy a mellén, gyöngysor a nyakán, álla előre állott, arcza nem volt éppen csúnya, kövéres pofával, két szemmel, melyek olyan tágra nyíltak, mintha négy lett volna, és melyeket oly rémítő sok zsír és hús környezett, hogy a Po legmagasabb gátjait fölülhaladták. A lábszárak sem voltak éppen soványak és a szomszédos testrészek hasonló arányúak; piszok és bűz mindenütt, elannyira, hogy alig láttam valaha oly nevetséges és utálatos lényt, mint ez úgynevezett szentet. Egész nap tolmács segítségével locsogott; ilyenül fivére szolgált neki, a kinek épp oly erős lábszárai voltak, mint neki. Nőd pedig ebben a boszorkány fészekben egészen el volt vakulva, az asszonyi állatot szépnek találta s a tolmácscsal való beszédben gyönyörködött; társaink egyike is megbámulta csinos és fűszerszámos száját, és kijelentette, hogy nagyon kedvesen köp. Ezután egész estig sokat beszélt görögül, azonban enni és inni való nem volt sem görögül, sem latinul, sem olaszul. Úrnőnkkel azon felül közölte,

[1] *Pii* II Comment. L. I. 10. l.

[2] Lettere, Lucca 1868. 42. l.

hogy ruhája nagyon szűk és szegényes, ámbár olyan bőven és gazdagon volt szabva, hogy úgy látszott, mintha hat vég selyem volna benne s arra is elegendő, hogy a Sta Maria Rotonda egész kupoláját be lehessen vele födni. Egész éjjel vaj- és zsír, szappan- és szurokhegyeket és csupa piszkos dolgot álmodtam, és örülök, hogy a barlangból künn vagyok".

Norcia környékéről még azon halottidéző által is megtudunk valamit, a ki a derék Benvenuto Cellinit hatalmába akarta ejteni. Arról volt szó,[1] hogy egy új varázskönyvet avassanak föl, és e czélra az ottani hegységet legalkalmasabbnak vélték; a varázsló mestere egy ízben egy könyvet Farfa apátság közelében avatott ugyan fel, azonban itt mindenféle nehézség támadt, a melyektől Norzia mellett nem kell tartani; azonfelül az idevaló parasztok megbízható emberek, gyakorlatuk is van a dologban és szükség esetén hatalmasan segítkezhetnek. A kirándulás azonban elmaradt, különben Benvenuto a zsiványnak alkalmasint czinkostársaival is megismerkedett volna. Ez a vidék akkoriban egyenesen közmondásos volt. Aretino valahol egy megigézett kútról azt mondja: a norciai Sybilla nővérei és a Fata Morgana nagynénje laknak benne. És ugyanez időben nagy eposzában ama helyet Trissino[2] a költészet és az allegoria minden lehetséges készletével az igazi jóslás lakóhelyéül ünnepelhette.

[1] *Benvenuto Cellini*, L. I. 65. fej.

[2] L'Italia liberata da' Goti, canto XIV. Kérdéses, vajjon Trissino maga hitt-e még leírása lehetőségében, vagy pedig a szabad romantika egy eleméről van-e már szó? Ugyane kétséget támaszthatni valószinű mintaképével, Lucanussal szemben, (VI. én.) a hol a thessaliai boszorkány Sextus, Pompejus kedvéért, egy holttestet megigéz.

VIII. Incze hirhedt bullájával (1484-ben)[1] azután a boszorkányság és üldözése tudvalevőleg nagy és utálatos rendszerré fajul. Mellékesen megjegyzem, hogy hosszas megfigyelés után lehetetlen be nem látnunk, hogy itt eredeti, objectiv tényállásról, a pogányhit maradványairól stb. szó sincs. A ki meg akar róla győződni, hogy a kolduló barátok képzelete csakugyan az egész balhit egyetlen forrása, kisérje figyelemmel Jaques du Clerc emlékirataiban az arrasi, úgynevezett waldensis pört 1459-ben. Csak miután e vallatásokat száz esztendeig tovább űzték-fűzték, tudták a népképzeletet oly pontig csigázni, a hol az egész utálatosság magától értetődött és úgy képzelték, annyiszor megújul.

Minthogy a boszorkányüldözés e rendszerének fő képviselői német dominikánusok voltak, Németországot tényleg leginkább sujtotta e csapás, Olaszországból pedig feltünő módon azokat a vidékeket, melyek Németországhoz legközelebb feküdtek. Már maguknak a pápáknak parancsai és bullái,[2] p. o. a dominikánus rendtartományra, Lombardiára vonatkoznak, továbbá a bresciai, bergamói s a cremonai egyházmegyére. Sprenger hires elméleti s gyakorlati útmutatásából, a *Malleus Maleficarum*ból megtudjuk továbbá, hogy Comóban a bulla kibocsátásának már első évében 41 boszorkányt égettek el; olasz nők csapatosan menekültek Zsigmond főherczeg területére, a hol még biztonságot reméltek. Végül a boszárkányság néhány szerencsétlen alpesi völgyben, különösen Val-Camonicában[3] kiirthatatlanul befészkelő-

[1] Septimo Decretal. Lib. V. Tit. XII. A kezdete: summis desiderantes affectibus stb.

[2] VI. Sándoréi, X. Leóéi, VI. Hadrianéi, id. h.

[3] Közmondásos volt, hogy boszorkányfészek, p. o. Orlandino, I. fej. 12. vsz.

dik; nyilván sikerült a rendszernek oly népségeket, melyek erre némi különös hajlandóságot mutattak, a maga balhiedelmével állandó lángra lobbantani. Ez a lényegesen német boszorkányság az, a melyre a milanói, bolognai stb.[1] történeteknél és novelláknál gondolnunk kell. Ha ez Olaszországban tovább el nem harapódzott, az talán azért történt, mert itt már jól kifejlett stregheriá-jok volt, a melyet ismertek, s mely lényegesen más föltételeken nyugodott. Az olasz boszorkány mesterségét iparilag űzi s pénzre s mindenekelőtt meggondolásra van szüksége. Az északi boszorkány hysterikus álmairól, nagy kirándulásaikról, incubusról és succubusról itt nincs szó; a stregának más emberek élvezetéről kell gondoskodnia. Ha fölteszik róla, hogy különféle alakot tud ölteni, gyorsan távol helyen teremni, ez ellen azért sem tiltakozik, mert tekintélyét növeli; ellenben már nagyon is veszélyes reá nézve, ha a gonoszságától és bosszúállásától való félelem s különösen attól, hogy a gyermekeket, a szarvasmarhát és a mezei gyümölcsöt meg fogja igézni, általános lesz. Inquisitorok és helyi hatóságok esetleg igen népszerű dolgot fognának művelni, ha őket elégetik.

[1] P. o. *Bandello* III. nov. 29, 52. *Prato*. Arch. stor. III. 409. l. — Bursellis. Ann. Bonon. *Murat*. XXIII. Col. 897 az 1468-ik évhez már egy szervitarendű priorról ír. a ki szellemekből álló bordélyházat tartott; cives Bononienses coire faciebat cum Daemonibus in specie puellarum. Valósággal áldozott a démonoknak. — Hasonló ehhez *Procop*. Hist. arcana, 12. fej. a hol egy démon egy igazi bordélyházat látogat meg s a többi vendégeket az utczára dobja. — *Galateo* 116. l. ff. (fenn 331. l. 2. jegyz.) is elmondja, hogy akkor hittek boszorkányokban: volare per longinquas regiones, choreas per paludes dicere et daemonibus congredi, ingredi et egredi per clausa ostia et focamina.

A strega legfontosabb működési tere, mint már jeleztük, a szerelmi ügyek voltak és maradtak; ide tartozott a szerelem és gyülölet gerjesztése, a bosszúálló csomókötés a fűzőn, a magzat elhajtása, a viszonyokhoz képest a hűtlen férfi vagy nő varázsló módon való állítólagos meggyilkolása, de sőt a méregkonyha [1] is. Minthogy az ily nőkre nem örömest bízták magukat, dilettantismus támadt, mely tőlük egyet-mást titokban eltanult és ezzel a maga kezére tovább dolgozott. A római szabad-személyek p. o. személyiségük varázsát a horatiusi Canidia módjára még másféle varázszsal is akarták emelni. Aretino [2] nemcsak egyet-mást tudhat róluk, hanem a mit erre vonatkozólag mond, el is lehet neki hinni. Felsorolja mindazokat a rettenetes kendőző szereket, melyeket szekrényeikben összegyűjtve tartanak: hajak, koponyák, bordák, fogak, halottak szemei, emberbőr, kis gyermekek köldöke, sírokból vett csizmatalpak és ruhadarabok, sőt magukból a temetőkből rothadó húst hoznak és észrevétlenül ezzel (s még hallatlanabbal) etetik udvarlójukat. Az udvarló haját, fűzőjét, körme levágott részeit megfőzik olajban, a mit a templomokban lévő örök mécsekből loptak el. Igézéseikből a leg-

[1] A boszorkánykonyha undorító készletét illetőleg v. ö. Macaroneide, Phant. XVI., XXI. a hol az egész eljárás le van írva.

[2] A Ragionamento del Zoppinóban. Azt hiszi, hogy a kéjhölgyek különösen bizonyos zsidóasszonyoktól tanulják bölcseségüket, a kik *malie*-nek vannak birtokában. — Igen nevezetes még a következő hely. *Bembo* ezt beszéli Guidobaldo életrajzában (Opera I. 614. l.): Guid. constat sive corporis et naturae vitio, seu quod vulgo creditum est, artibus magicis ab Octaviano patruo propter regni cupiditatem impeditum quarum omnino ille artium expeditissimus habeatur, nulla cum femina coire unquam in tota vita potuisse neque unquam fuisse ad rex uxoriam idoneum.

ártatlanabb, hogy parázsból szívet formálnak s beleszúrnak, miközben éneklik:[1]

Mielőtt a tűz kilobban
Itt terem az én lakomban,
A szerelem ép úgy szúrjon,
Mint én ezt a szívet szúrom.

Ezenfelül előfordulnak még ráolvasások holdvilág mellett, rajzolások a földön s alakok viaszból és érczből, a melyek kétségkívül magát a szeretőt ábrázolják s melyekkel a viszonyok szerint bántak el.

Annyira megszokták ezeket a dolgokat, hogy ha egy asszony, noha se szép se fiatal nem volt, a férfiakat vonzotta, azonnal a varázslás gyanújába esett. Sanga (VII. Kelemen titkára) anyja[2] megmérgezte ennek szeretőjét, a kinél ez az eset forgott fen; szerencsétlenségére azonban meghalt a fia is, valamint meghitt barátainak társasága a kik a mérgezett salátából szintén ettek.

Ezután következik, nem mint a boszorkány segítője, hanem versenytársa, a veszedelmesebb feladatokhoz még jobban értő varázsló vagy igéző, *incantatore*. Némelykor ez ép olyan, vagy még nagyobb mértékben astrologus mint varázsló; gyakrabban astrologusnak adhatta ki magát, hogy ne üldözzék mint varázslót. A kedvező órának kipuhatolására a varázsló úgysem lehetett el astrologia nélkül (313. l. 318. l.).[3] Minthogy pedig sok

[1] *Radó Antal* fordítása. Az olasz ez:

Prima che'l fuoco spenghi
Fa ch'a mia porta venghi;
Tal ti punga il mio amore
Quale io fo questo cuore.

[2] *Varchi*, Stor. fior. II. 153. l.

[3] Igen nevezetes tudósításokat ad két varázslóról — egy sziciliairól és egy zsidóról — *Landi*: Commentario, fol. 36 *a* és 37 *a*.

szellem jó[1] vagy közömbös, igézőjük is némelykor elég jó hírben állhat s még IV. Sixtusnak 1474-ben külön brévében[2] kellett néhány bolognai carmelita ellen fellépnie, a kik a szószéken azt mondották, nincs semmi rossz benne, ha a démonoktól felvilágosítást kérünk. Hogy maga a dolog lehetséges, nyilván nagyon sokan hitték; közvetve már az is bizonyítja, hog még a legjámborabbak is elhitték, hogy kértükre a jó szellemektől látomásaik lehetnek. Savonarola tele van ily dolgokkal, a firenzei platonikusok az Istennel való mystikus egyesülésről szólnak, Guicciardini, a ki az astrologusok ellen alkalmilag keményen kifakad, saját tapasztalatából oly szellemekről beszél, a kik az emberrel társalognak.[3] Marcellus Palingenius (I. k. 362. l. ff.) pedig elég érthető módon tudtunkra adja, hogy felavatott szellemekkel közlekedik.[4] Ugyanez meg van arról is győződve, hogy egész hierarchiája van a gonosz démonoknak, a kik a holdtól errefelé lakván, a természetre és az emberre leselkednek,[5] sőt elbeszéli, hogy ilyenekkel személyes ismeretsége volt; minthogy könyvünk az akkori démonhit rendszeres előadását úgy sem engedi meg, hadd idézzük legalább példaként Palingenius közlését.[6]

Ez S. Silvestróban, a Soracte egy jámbor remetéjénél

(Egyebek közt: varázstükör, egy halálfő beszél, madarak röptükben megállíttatnak.)

[1] Ezt a megszorítást azután nyomatékkal hangsúlyozták, *Corn. Agrippa*, de occulta philosophia, 39. fej.

[2] Septimo, Decretal. id. h.

[3] Riccordi CCXI.

[4] Zodiacus vitae, XII. 363—539. X. 393. ff.

[5] Zodiacus vitae, IX. 291. l. ff.

[6] U. o. X. 770. l. ff.

időzött, ki neki a földi javak semmiségét és az emberi élet értéktelenségét magyarázgatta, majd az éj beálltával Róma felé indult. Az úton — éppen holdtölte volt — három férfiú csatlakozik hozzá, kik közül az egyik őt nevén szólítja, s azt kérdi tőle, honnan jön? Palingenius feleli: a bölcstől ott a hegyen. Oh balgatag te, válaszol amaz, valóban azt hiszed, hogy van bölcs e földön? Csak felsőbb lényeknek (divi) van bölcseségük és ezekhez tartozunk mi hárman, ámbár emberi alakkal vagyunk felruházva; az én nevem Saracil és ezeké Sathiel és Jana; a mi birodalmunk legközelebb esik a holdhoz, a hol általában ama középső lények nagy tömege lakik, a kik föld és tenger fölött uralkodnak. Palingenio belső reszketéssel kérdi, mi dolguk Rómában? A válasz ez: „társaink egyikét, Ammont, egy Narnóból való ifjú, Orsini biboros kiséretéből, magikus erejével fogságban tartja; mert jegyezzétek meg magatoknak emberek, mivel mellesleg a saját halhatatlanságtokat bizonyítja, hogy olyant, mint mi vagyunk, legyőzni is bírtok; én magam egy ízben kénytelen voltam kristályba zárva egy németnek szolgálni, míg egy szakállas barátocska ki nem mentett. Ezt a szolgálatot akarjuk most Rómában egy társunknak megtenni, és ez alkalommal egy pár előkelő urat még az éjjel az orcusba szállítani". A démon e szavainál gyenge szellő emelkedik és Sathiel így szól: „Halljátok csak, Remisses barátunk már visszajön Rómából; ez a zúgás az ő jöttét hirdeti". Tényleg megjelenik még valaki, a kit vidáman üdvözölnek és Róma felől kikérdeznek. Tudósítása a legnagyobb mértékben pápaellenes: VII. Kelemen ismét a spanyolokkal szövetkezett és azt reméli, hogy Luther tanát nem többé okokkal, hanem a spanyol karddal fogja kiirtani; nagy nyeresége

ez a démonoknak, a kik a küszöbön álló vérontáskor számtalanok lelkét fogják a pokolba szállítani. E beszédek után, miközben Rómát olyannak mutatják be, a mely erkölcstelenségénél fogva teljesen a gonoszságnak van kiszolgáltatva, a démonok eltünnek s a költő szomorúan tovább ballag.[1]

A ki magának a démonokhoz való azon viszony terjedelméről fogalmat akar alkotni, a melyet még nyilvánosan a Boszorkánykalapács stb. ellenére bevallhattak, azt nettesheimi Agrippa sokat olvasott könyvére kell utalnunk a „titkos philosophiáról". Úgy látszik, hogy még akkor írta, mielőtt Olaszországban volt,[2] azonban Trithemiushoz intézett ajánlatában egyebek közt fontos olasz forrásokat is említ, hacsak azért is, hogy azokat a többiekkel együtt leszólja. Kétes egyéneknél, minő Agrippa volt, zsiványoknál és bolondoknál, a hogy a többit legnagyobbrészt nevezhetni, a rendszer, melybe esetleg burkolódznak, összes formuláival, füstölőivel, kenőcseivel, pentaculumaival, halottak csontjaival[3] stb. együtt csak kevéssé érdekel bennünket. De egy az, hogy e rendszer az

[1] A varázslók mythikus előképe az akkori költőknél tudvalevőleg Malagigi. Midőn ezt említi *Pulci* (Morgante, XXIV-én 106. vsz. ff.), a démonok és az igéret hatalmának határairól is elmélkedik. Csak tudná az ember, komolyan beszél-e (V. ö. XXI.-én.).

[2] Polydorus Virgilius olasz születésű volt ugyan, de műve: „de prodigiis" voltaképen csak azt a babonát constatálja, mely Angolországban divott, a hol életét töltötte. Midőn azonban a démonok előre való tudásáról szól, furcsán alkalmazza azt Róma elpusztulására 1527-ben.

[3] De legalább a gyilkosság felette ritkán (241. l.) czél, s talán sohasem eszköz. Az oly szörnyeteg, mint Gilles de Retz (1440 körül), a ki a démonoknak száz gyermeknél többet áldozott, Olaszországban távolról sem talál semmiféle hasonmásra.

ókor babonás hitéből merített idézetekkel telisded tele van; azután a beavatkozása az olaszok életébe és szenvedélyébe némelykor igen jelentékeny és sok következménynyel jár. Azt hinné az ember, hogy csak a legromlottabb nagyok ereszkedtek ily dolgokba, azonban a szenvedélyes óhajtás és kivánság némelykor minden rangbeli, erős és alkotó embereket is a varázslók elé visznek, s már maga a tudat, hogy a dolog lehetséges, távol állóknak is megingatja némi részben az erkölcsi világrendben való hitüket. Úgy tetszett, mintha csekély pénz és veszedelem árán a közfelfogással és erkölcsiséggel büntetlenül daczolhatnának s nem volna többé azokra a közbenső fokokra szükségök, melyek különben az ember megengedett és meg nem engedett czéljai között feküsznek.

Tekintsük mindenekelőtt a varázslásnak régibb, már elhalóban levő módját. A legsötétebb középkorból, sőt az ókorból nem egy olasz város őrizte meg emlékét annak, hogy sorsa bizonyos épületekkel szobrokkal stb. össze volt kötve. Régiek hajdanában felavató papokról vagy telestesekről tudtak mesélni, a kik egyes városok ünnepi alapításánál jelen voltak s ezek jólétét bizonyos emlékművekkel vagy esetleg bizonyos tárgyak (telesmata) titkos elásásával varázslatosan biztosították. Ha van, a mi a római időből fönmaradt szóbeli és népies hagyományban tovább élt, bizonyára az ilyféle traditiók voltak azok; csakhogy a felavató pap századok folyamán természetesen varázslóvá lesz általában, minthogy cselekvésének az ókorban megvolt vallásos jellegét többé nem értik. Némely nápolyi Vergilius-csodában[1] egészen vilá-

[1] V. ö. *Roth* fontos értekezését „Ueber den Zauberer Virgilius", Pfeiffer, Germania IV. és *Comparetti* művét: Virgilius a középkor-

gosan tovább él az ősrégi visszaemlékezés egy telestesre, a kinek nevét idők jártával a Vergiliusé kiszorította. Így a város titokzatos képének bezárása egy edénybe semmi egyéb, mint valóságos ókori telesma; Vergilius, mint Nápoly falának alapítója, e szerint az alapításnál jelen lévő felavató papnak csak átalakítása. A nép képzelete buja gazdagsággal fonta e dolgokat tovább, míg Vergilius lett szerzője az érczlónak, a nolai kapu fejeinek, valamely más kapu fölött lévő érczből készült légynek, sőt a Posilippo barlangjának is stb. — megannyi dolgok, melyek a sorsot bizonyos tekintetben varázslatosan megkötik, rendszerint úgy, hogy az elásott tárgynak feladata hasonlókat távoltartani, tehát egy alásott patkánynak a patkányokat stb., míg ama két előbb említett vonás, úgy látszik, Nápoly fátumát általában akarja meghatározni. A középkori Rómának is voltak hasonló zavaros emlékezetei. A milanói S. Ambrogióban volt egy ókori márvány Herkules; a meddig ez a helyén áll, így mondták, a birodalom is fenn fog állni — bizonyára a német császárokét értették, a kiknek S. Ambrogio volt a koronázó templomuk.[1] A firenzeiek meg voltak róla győződve,[2] hogy az ő (később bapisteriummá átépült) Mars templomuk a világ végéig fog állani, azon constellatiónál fogva, a mely alatt Augustus idejében épült; Mars

ban, német ford. Dutschkétől, Lipcse 1876. — Hogy Virgilius lépett a régi telestes helyébe talán legkönnyebben onnan magyarázható, hogy már a császárság idején föltünt a népnek, hogy sírját annyit látogatják.

[1] *Uberti*: Dittamondo, L. III. 4. fej.

[2] A következőt l. *Giov. Villani*-nál, I. 42, 60., II. 1, III. 1, V. 38, XI. 1. Ő maga nem hisz az ily istentelen dolgokban V. ö. *Dante*, Inferno, XIII. 146.

márvány lovagszobrát azonban, midőn keresztények lettek, mégis kitették belőle; de mert a szétdarabolása a városra nézve nagy szerencsétlenséget hozott volna — szintén constellatio miatt — azért egy torony tetejére helyezték az Arno partján. Mikor Totila Firenzét földúlta, a kép a vízbe esett s csak akkor halászták ki megint, mikor Nagy Károly Firenzét újra alapította; ekkor oszlopra állították a Ponte Vecchio bejáratánál és e helyen ölték meg 1215-ben Bondelmontét; a guelf és ghibellin nagy pártharcz megindulása ily módon a félelmetes bálványhoz fűződik. Az 1333-iki vízáradáskor azután örökre eltünt.[1]

Azonban ugyane telesma másutt is előfordul. A már említett Giudo Bonatto nem elégedett meg azzal, hogy Forli városa falainak újjá alapításakor a két párt egységének ama symbolikus jelenetét (318. l.) rendezze; azt hitte, hogy ércz vagy kőből való lovagszobor által, melyet astrologikus és magikus segédeszközökkel csinált és elásott,[2] Forli városát feldulás, sőt fosztogatás és elfoglalás ellen is megvédette. Mikor Albornoz bíboros (I. k. 131—132. l.), körülbelül hat évtizeddel később, a Romagnát kormányozta, véletlen ásáskor megtalálták a képet és alkalmasint a bíboros parancsára a népnek megmutatták, hogy ez lássa a kegyetlen Montefeltro micsoda eszközzel tartotta fenn magát a római egyház ellenében.

[1] Baluz. Miscell. IX. 119 közölt töredék szerint Perugia hajdanában Ravennával perlekedett „et militem marmoreum qui juxta Ravennam se continue volvebat ad solem usurpaverunt et ad eorum civitatem virtuosissime transtulerunt.

[2] A helyi hitet erre nézve l. Annal-Foroliviens. *Muratori*, XXII. Col. 207., 238; bővítésekkel mondja el a dolgot: *Filippo Villani*, Vite, 43. l.

Azonban egy újabb félszázaddal később (1410-ben), mikor a Forli ellen intézett ellenséges megrohanás sikertelen maradt, mégis megint a kép erejéhez folyamodtak, a melyet talán megmentettek és újra elástak. Utóljára örültek ekkor neki; már a következő évben a várost tényleg bevették. Épületek alapítása még a XV.-ik században nemcsak astrologikus (317. l.), hanem magikus visszaemlékezéssel is jár. Feltünt p. o. hogy II. Pál pápa építkezéseinek alapköveibe az arany és ezüstérmek oly nagy tömegét rakatta,[1] s Platina nagyon hajlandó ebben pogány telesmát látni. Az ily áldozat középkori vallásos jelentőségéről [2] alkalmasint épp oly kevéssé volt II. Pálnak tudomása, mint életrajz-írójának.

Azonban e hivatalos varázslat, mely különben is nagyrészt csupán hallomáson alapult, korántsem érte el a titkos és személyes czélokra alkalmazott varázslás fontosságát.

A mi belőle a mindennapi életben különösen gyakran fordult elő, azt Ariosto a halottidéző́ről írt komédiájában összeállította.[3] Hőse a Spanyolországból nagy számmal kiűzött zsidók egyike, a ki magát egyúttal görögnek, egyiptominak és afrikainak vallja, s folyton változtatja nevét és kinézését. Azt állítja ugyan, hogy szellem-idézésével képes a napot elhomályosítani és az északát megvilágítani, a földet megmozgatni, magát láttatlanná tenni, állatokat emberekké változtatni stb. De mind e nyeg-

[1] *Platina*, Vitae Pontiff. 320. l.: veteres potius hac in re quam Petrum, Anacletum et Linum imitatus.

[2] Melyet p. o. igen jól sejteni Sugeriusnál, de consecratione ecclesiae: *Duchesne*, scriptores IV. 355. l. és Chron. Petershusanum I. 13. és 16.

[3] V. ö. még *Bibbiena*, Calandra.

leség csak czégér; igazi czélja boldogtalan és szenvedélyes szeretők s önfejű atyák kizsákmányolása, s a nyomok, melyeket itt hátrahagy, a csiga nyálához, gyakran meg éppen a pusztító jégesőhöz hasonlatosak. Ily czéljai miatt annyira viszi, hogy elhiszik neki, hogy a láda, melyben egy szerető rejtőzik, tele van szellemekkel, vagy hogy egy holttestet megszólaltathat és effélét. Kedvező jel legalább, hogy költőknek és novellistáknak az e fajtájú embereket szabad volt nevetségessé tenni, s e mellett helyeslésre is számíthattak. Bandello nemcsak egy lombardiai barát varázslását nyomorúságos és következményeiben szörnyű zsiványságként tárgyalja,[1] hanem igazi felháborodással írja le[2] a sok veszedelmet, mely a hívő balgát állandóan környezi. „Az ilyen azt hiszi, hogy Salamon kulcsával és sok más bűvészkönyvvel megtalálhatja a rejtett kincseket a föld gyomrában; imádottját kényszerítheti, hogy megtegye az akaratját; a fejedelmek titkait kitudhatja, Milanóból egy pillanat alatt Rómába helyezheti át magát stb. Mennél többször csalatkozik, annál állhatatosabb lesz . . . Emlékezik-e még Signor Carlo arra az időre, mikor egy barátunk, hogy szeretőjének kegyét kikényszerítse, a maga szobáját emberi koponyákkal és csontokkal töltötte meg, mint valami temetőt?“ A legutálatosabb kötelezettségek for-

[1] *Bandello* III., Nov. 52. — A halottidézés ellen *Fr. Filelfo* (Epist. Velencze 1502., lib 34., fol. 240. ff.) igen hevesen kikel. Általában elég ment a babonától (Sat. IV. 4.) de az üstökös „mali effectus“-aiban hisz (Epistolae fol. 246 b.).

[2] *Bandello* III., Nov. 29. Az igéző magának a titoktartást nagy esküvéssel igérteti meg, itt p. o. a bolognai S. Petronio főoltára előtt kiván esküt, mikor éppen senki más nincs a templomban. — Meglehetős sok varázslást találni; Macaroneide, Phant. XVIII.

dulnak elő, p. o. egy holttestnek három fogát kell kihúzni, vagy újjáról az egyik körmöt kitépni stb. s ha végre a varázslás sok szemfényvesztés közt megtörténik, megesik, hogy a szerencsétlen résztvevők ijedtökben meghalnak.

Benvenuto Cellini, a római Colosseumban (1532-ben) végbement ismeretes nagy idézéskor[1] nem halt meg, noha ő és kisérői iszonyú borzalmat álltak ki; a szicziliai pap a ki benne jövőre alkalmasint hasznavehető társat sejtett, hazamenet azzal bókol neki, hogy ő olyan bátorlelkű embert még sohasem látott. Magáról a dologról minden olvasó más-másképp fog gondolkodni; a döntők bizonyára a narcotikus gőzök és az elejétől fogva a legborzasztóbbra előkészített képzelet volt, a miért is a vele lévő fiú, a kinél ez legerősebben hat, a legnagyobb részét egyedül látja. Hogy az egész voltaképen Benvenutora czélozhatott, abból sejthetjük, mert különben a veszedelmes kezdeményezésnek semmi más czélját nem látni, mint a puszta kiváncsiságot. Hiszen a szép Angelicára Benvenuto csak később eszmél, és a bűvész utóbb maga mondja neki, hogy a szeretkezés tiszta balgaság, kincsek felásásához képest. Végül nem szabad elfelejteni, hogy hízelkedett hiúságának azt mondhatnia: a démonok szavuknak álltak és Angelica egy hónappal később, pontosan a mint nekem igérték, kezemben volt (68. fej.). De még ha Benvenuto lassanként a dologba úgy hazudta is volna bele magát, a történet mégis, mint példája az akkor uralkodó felfogásnak, maradandó becsű volna.

Az olasz művészek, a „különösek, szeszélyesek és bizarrok“ is különben nem egykönnyen adták magukat

[1] *Benvenuto Cellini*, I. 64. fej.

varázslásra; előfordul ugyan, hogy anatomiai tanulmánya közben az egyik magának a holttest bőréből egy mellényre valót kivág, de a gyontató atya rábeszélésére újra sírba teszi.[1] Éppen a hullák gyakori tanulmányozása czáfolhatta meg legalaposabban az egyes részek magikus erejébe vetett hitet, mi alatt a forma szakadatlan megfigyelése és alakítása a művészt egy egészen másnemű varázslat lehetőségére vezette.

Általában a varázslás a XVI-ik század elején, a felhozott példák ellenére, mégis már láthatólag fogy, oly időben tehát, mikor Olaszországon kívül igazában még csak virágzásnak indul, úgy hogy olasz varázslók és astrologusok utazásai, úgy látszik, csak akkor kezdődnek, mikor irántuk otthon már senki sem volt valami nagy bizalommal. A XIV. század volt az, mely a Scariotto melletti Pilátus hegyén lévő tónak gondos őrzését szükségesnek tartotta, hogy könyveik avatásában a varázslókat megakadályozza. Fazio delgi Uberti az anconai kerületben Scariottót is fölkeresi, Júdás állítólagos születése helyét, s ezt jegyzi meg róla: „e helyen a Pilátus hegyét sem mellőzhetem tavával együtt, a hol nyaranta rendes őrségek váltakoznak; mert a ki a varázsláshoz ért, felszáll oda, hogy könyvét felavassa, a mikor is, mint a helység emberei mondják, nagy szélvész kerekedik.“ (A könyvek felavatása mint már 341. l. említettük, külön szertartás, mely a voltaképi igézéstől különbözik.)[2] A XV. században azután még megtörtént, hogy p. o. ajánlatot tettek nagy esőzések előidézésére,

[1] *Vasari* VIII., 143. Vita di Andrea la Fiesole. Silvio Cosini volt az, ki különben is a „varázsló igézet és hasonló bolondságokat“ kedvelte.

[2] L. a XXXI. sz. kitérést a szakasz végén.

hogy azzal egy ostromló hadsereget elriaszszanak; az ostromlott város urának pedig — Nicolò Vittellinek Città di Castellóban — már akkor volt annyi esze, hogy az esőcsinálókat mint istentelen embereket elutasította.[1] A XVI-ik században ily hivatalos dolgok nem lépnek már napvilág elé, noha a magánélet még sok tekintetben áldozatúl esik az igézőknek. Ez időbe tartozik csakugyan a német varázslás classikus alakja: dr. Johann Faust; az olaszé ellenben Guido Bonatto már a XIII-ik századba esik.

Itt is azonban hozzá kell tennünk, hogy az igézetben való hitnek fogyása nem járt szükségkép az emberi élet erkölcsi rendjében való hit gyarapodásával, hanem, hogy talán sokakban csak sötét fatalismust hagyott hátra épp úgy, mint a szünedező astrologia.

A balhit néhány mellékfajtáját: a tűzből s kézből való jóslást[2] stb., melyek csak az igézetben való hit s az astrologia sülyedésével tudnak némileg erőre kapni, itt teljesen mellőzhetjük s a felmerülő physiognomiának is koránt sincs meg az az érdekessége, a melyet, e szót hallván, hajlandók volnánk elképzelni. Nem úgy jelenik meg ugyanis mint a képzőművészet és a gyakorlati lélektan testvére és barátja, hanem lényegileg mint a fatalistikus balhít egy új fajtája, mint a csillagjóslás határozott versenytársa, a mi alkalmasint már az araboknál is volt. A homlokon mutatkozó vonalakat ugyanis más-más bolygóval hozzák összefüggésbe és az illető sorsának, jövőjének

[1] De obsidione Tiphernatium 1474. (Rerum ital. scriptt. ex florent. codicibus, II. k.)

[2] Ezt a babonahitet, mely különösen a katonák közt volt nagyon elterjedve, *Limerno Pitocco* kigúnyolja: Orlandino, V. fej. 60. vsz.

jelzői. Bartolommeo Cocle, egy physiognomiai tankönyv szerzője, a ki magát metoposcopnak nevezte [1] s a kinek tudománya, Giovio kifejezése szerint, már úgy nézett ki, mint a legelőkelőbb szabadművészetek egyike, nem elégedett meg azzal, hogy a legokosabb embereknek, a kik naponként felkeresték, jövendőt mondjon, hanem szerkesztett egy igen különös jegyzéket is azokról, a kiknek életét különféle nagy veszélyek fenyegették. Giovio, noha Róma felvilágosultságában öregedett meg — in hac luce romana! — mégis azt találja, hogy a benne foglalt jóslások nagyon is igazaknak bizonyultak. [2] Persze azt is megtudjuk ez alkalommal, hogy a kikre ezen és hasonló jövendőmondások vonatkoztak, hogyan álltak a prófétákon bosszút; Giovanni Bentivoglio Lucas Gauricust egy magas csigalépcsőről lefüggő kötélen ötször üttette ide-oda a falhoz, mivel Lucas neki — még pedig a csillagokból, mert Gauricus a physiognomikát nem ismerte — azt jövendölte, hogy el fogja uralmát veszteni; az életrevaló astrologus azonban e kínzást kiállotta s utána még félszázadig élt. [3] Ermes Bentivoglio gyilkost küldött Cocle után, mert a szerencsétlen metoposcop neki, még pedig akarata ellenére, azt jósolta, hogy mint számüzött csatában fogja életét elveszteni. A gyilkos, úgy látszik, még a haldokló jelenlétében is gúnyolódott; hiszen Cocle maga azt jövendölte neki, hogy legközelebb szégyenletes gyilkosságot fog elkövetni! — Éppen ily gyalázatos véget ért a kézből való jóslás újjáala-

[1] Barthol. Coclitis chiromantiae et physiognomiae anaphrasis. Bologna 1523. Legjelentékenyebb H. Cardanus: Metoscopia, libri XIII.

[2] Giovióból itt főkép a lelkes életrajzgyűjtő beszél.

[3] Gauricusról v. ö. *Ronchini*: Atti e memorie VII. 77—85. l. Gauricus 1475—1558. élt; Bentivogliónak jövendőt 1506-ban mondott.

kítója, cesenai Antioco Tiberto [1], riminii Pandolfo Maletesta által, a kinek a leggyűlöletesebbet jövendelte, a mit egy kényúr csak elképzelhet: hogy számüzetésben és a legnagyobb szegénységben fog meghalni. Tiberto szellemes ember volt, a kiről föltételezték, hogy nem annyira chiromantikus módszere, mint átható emberismerete szerint fogja válaszát megadni; nagy műveltsége miatt pedig még azok a tudósok is sokra tartották, a kik jövendőmondását semmibe sem vették. [2]

Az alchemia végül, melyet az ókorban csak nagyon későn, Diocletianus alatt említenek, a renaissance fénykora idején csupán alárendelt szerepet visz. [3] Olaszország ezen a betegségen is már a XIV. században, tehát korábban esett át, mint Petrarca, ellene való vitájában, mondja: hogy az aranyfőzés nagyon elterjedt szokás. [4] A hít, odaadás és elszigetelés ama sajátos fajtája, melyet az alchemia gyakorlása megkövetel, azóta Olaszországban egyre ritkább lett, holott olasz és más aranykémek északon a nagy urakat csak most kezdik igazán kizsákmányolni. [5] X. Leo alatt annak a kevésnek, [6] a ki még ráadta magát, az olaszoknál tépelődő (ingenia curiosa) volt a neve, és Aurelio Augurelli, a ki

[1] Paul. Jov. id. h. 100. l. ff. sub vita Tibertus.

[2] A jóslás e mellékfajairól a legfontosabbat *Corn. Agrippa* közli: de occulta philosophia 57. fej.

[3] *Libri*, Histoire de sciences mathem. II. 122. l. *Meyer Károly*, Der Aberglaube, Basel 1883, 41. l. ff.

[4] Novi nihil narro, mos est publicus (Remed. utriusque fortunae, 93. l.), egyike e mű eleven és ab irato írt részeinek.

[5] Főhely: Trithem. Ann. Hirsaug. II. 286. l. ff.

[6] Neque enim desunt, mondja Paul. Jov. Elog. lit. 150. l. sub vita Pompon. Gauricus. V. ö. u. o. 130. l. sub vita Aurel. Augurellus. — Macaroneide, Phant. XII.

magának az arany nagy megvetőjének, Leónak ajánlotta az aranycsinálásról írt tanköltemény ét, ettől állítólag egy gyönyörű, de üres pénztárczát kapott ajándékba. Az aranykémlelés mysticismusa, mely az aranyon kívül még a mindeneket boldogító bölcsek kövét is kereste, meg éppen késői északi növevény, mely Paracelsus stb. elméleteiből sarjadzik ki.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A hit megrendülése általában.

E babonahittel, valamint az ókor gondolkodása módjával általában, a halhatatlanságban való hit szorosan összefügg. E kérdésnek azonban a modern szellem fejlődéséhez még sokkal nagyobb és mélyebb vonatkozásai vannak.

A halhatatlanságban való kétkedés egyik hatalmas forrása mindenekelőtt az az óhajtás volt, hogy a gyűlölt egyháznak belsőleg semmivel se tartozzanak. Láttuk, hogy az egyház azokat, kik így gondolkodtak, epikureusoknak nevezte (299. l. ff.) A halál pillanatában bizonyára nem egy újra a szentségek felé fordult, azonban számtalanok egész életükön át, különösen legmunkásabb éveikben, ama feltevés szerint éltek és cselekedtek. Hogy sokaknál ez általános hitetlenséggel kapcsolódott össze, magában világos és azonfelül történetileg teljesen bebizonyított dolog. Azokról van itt szó, a kikről Ariosto mondja, hogy hitük nem terjed a háztetőn túl. [1] Olaszországban, különösen Firenzében, először élhetett meg az ember,

[1] *Ariosto*, Sonetto 34. . . non creder sopra il tetto. A költő ezt bosszusan mondja egy Alfonso Trotto nevű hivatalnokról, a ki egy tulajdonjogi kérdésben kárára határozott.

noha köztudomású volt róla, hogy semmiben se hisz, feltéve, hogy az egyházat egyenesen nem támadta.[1] A gyóntatóatya p. o., ki egy politikai elítéltet a halálra előkészít, mindenekelőtt azt kérdi tőle, hogy hisz-e? „mert egy hamis hír azt terjesztette róla, hogy nincs hite.[2]"

Az a szegény bűnös, a kiről itt szó van, az a már említett (I. k. 76—77. l.) Pierpaolo Boscoli, a ki 1513-ban az éppen helyreállított Medici-ház ellen elkövetett merényletben részt vett, ez alkalomból az akkori vallásos zavarnak igazi tükrévé vált. Eleitől fogva Savonarola pártjához tartozván, később mégis ókori szabadságideálokért és egyéb pogányságért rajongott; fogságában azonban ama párt újra pártfogásába veszi és a maga felfogása szerinti boldog véget szerez neki. A dolog kegyeletes tanúja és följegyzője a della Robbia művészcsalád egyik tagja, Luca, a tudós philologus. „Jaj, sóhajt Boscoli, üzze ki Brutust a fejemből, hogy utolsó útamat mint keresztény tehessem meg!" — Luca: „Ha akarja, ez nem nehéz; hiszen tudja, hogy a rómaiak tettei nem híven elbeszélve, hanem ideálisálva (con arte accresciute) maradtak ránk". Erre amaz kényszeríti eszét, hogy higyjen, és sírva panaszolja, hogy magától hinni nem tud. Ha még csak egyetlen hónapig jámbor szerzetesekkel együtt élhetne, akkor egész papi érzülete lenne! Kitetszik továbbá, hogy Savonarola hívei a bibliát kevéssé

[1] Itt ismét Gemisthos Plethonra kell utalnom, ki azzal, hogy a kereszténységet mellőzte, az akkori olaszokra, különösen a firenzeiekre nagy hatással volt.

[2] Narazione del caso del Boscoli. Arch. stor. I. 273. l. ff. — Az állandó kifejezés ez volt: non aver fede, v. ö. *Vasari* VII., 122. l. Vita di Piero di Cosimo.

ismerték ; Boscoli csak miatyánkot és üdvözlégy Máriát tud imádkozni és sürgetve kéri Lucát, mondja meg barátainak, tanulmányozzák a szentírást, mert csak a mit az ember életében megtanult, azt bírja holtában. Erre Luca felolvassa és magyarázza neki Krisztus kínszenvedését János evangéliuma szerint ; csodálatos, hogy a szegény könnyen megérti Krisztus isteni voltát, de emberi volta nehézséget okoz neki ; ezt oly világosan szeretné megérteni, „mintha Krisztus egy erdőből kijöve vele találkoznék“ — mire barátja alázatra inti, mert ezek csak kétségek, melyeket a Sátán küld. Később eszébe jut, hogy ifjú korában bucsújárást fogadott Imprunetába, a mit nem teljesített ; barátja megigéri, hogy e fogadást helyette be fogja váltani. Közbe jő a gyóntatóatyja, egy szerzetes Savonarola kolostorából,a hogy az elítélt kivánta, ez közli vele mindenekelőtt a fentemlített magyarázatát aquínói szent Tamás nézetének a kényúr-gyilkosságról s aztán arra inti ; viselje el nyugodtan a halált. Boscoli feleli: „Páter, ne vesztegesse ezzel az időt, mert erre nekem a philosophusok is elegendők ; abban segítsen, hogy a halált Krisztus iránt való szeretetből szenvedjem el“. A többit, az áldozást, a bucsút és a kivégzést igen megható módon írja le, különösen kiemelendő azonban, hogy midőn Boscoli fejét a tőkére hajtja, arra kéri a hóhért, várjon még egy pillanatig a csapással: „az egész idő alatt (a halálos ítélet kihirdetése óta) t. i. istennel való szoros egyesülés után törekedett, anélkül hogy azt kedve szerint érhette volna el s most az volt a szándéka, hogy e pillanatban minden erősfeszítéssel magát teljesen istennek oda adja.“ Ez nyilván Savonarola kifejezése, mely — félig megértve — őt nyugtalanította.

Ha még sok ilyféle vallomást bírnánk, akkor azon idők szellemi képe számos oly fontos vonással volna gazdagabb, melyet sem értekezés, sem költemény nem nyujthat. Még világosabban látnók, mily erős volt a veleszületett vallásos ösztön, mily subjectiv és egyúttal mily ingadozó volt az egyesnek viszonya a vallásossághoz, s hogy az utóbbival mily hatalmas ellenségek álltak szemben. Hogy az emberek, a kiknek ilyen a belsejök, egy új egyház alkotására képtelenek, kétségtelen; azonban a nyugati szellem története tökéletlen volna az olaszok ama forrongása korának megfigyelése nélkül, holott attól, hogy oly nemzetekre legyen figyelemmel, kiknek a gondolatban nem volt részük, magát bátran megkimélheti. Azonban visszatérünk a halhatatlanságról szóló kérdésre.

Ha a hitetlenség e tekintetben a jobban kifejlődöttek közt oly jelentékeny állást nyert, ez továbbá attól is függött, hogy a világ fölfedezésének és szóban és képben való reproductiójának nagy földi feladata a szellem és lélek összes erőit igen nagy mértékben lefoglalta magának. A renaissancenak e szükségképi világiasságáról már (291. l.) volt szó. Ezenfelül azonban e kutatásból és művészetből ugyanazon szükségességgel a kétkedés és kérdezés egyetemes szelleme nőtt ki. Ha ez az irodalomban kevésbbé jelentkezik, s p. o. a bibliai történet birálatára (305. l.) mindössze csak néhány csirát találunk, azért nem kell hinnünk, hogy nem létezett. Hanem csak elnyomta a minden szakban való előadás és alakítás éppen említett szükséglete — azaz elnyomta a positiv művészi ösztön; azonfelül akadályozta az egyháznak még létező kényszerítő hatalma, mihelyt elméletileg akart a dologhoz fogni. A kétkedés e szellemének pedig elkerülhetetlenül és kiválóan a halál utáni állapot kérdésére kellett magát vetnie

oly okoknál fogva, melyek sokkal világosabbak, hogysem őket felsorolnom kellene.

És már most hozzájárult még az ókor, mely ez ügyre kétféle irányban hatott. Első sorban is a régiek psychologiáját igyekeztek elsajátítani és firtatták, kutatták, mi is Aristotelesnek igazában a nézete? Ama korok egyik luciani párbeszédében[1] Charon beszéli Mercurnak, hogy Aristotelest, midőn csólnakon átszállott, maga megkérdezte, mi a nézete a halhatatlanságról; az óvatos philosophus, noha testileg már meghalt s még mindig tovább élt, most sem akarta magát világos felelettel compromittálni; hát még sok század mulva hogyan fognak műveinek magyarázgatásával járni! — Annál buzgóbban vitatták az ő és más régi írók nézeteit a lélek igaz mivoltáról, eredetéről, előléptetéséről, minden emberben való egységéről, föltétlen örökkévalóságáról, sőt vándorlásairól, és akadtak egyesek, a kik az ilyet a szószékre is vitték.[2] A vita általában a XV. században már igen hangos lett; néhányan bizonyítják, hogy Aristoteles csakugyan a lélek halhatatlanságát tanítja;[3] mások meg panaszkodtak az emberek kőszívűségéről, mert csak akkor hinnének a lélek létezésében, ha ez előttük kényelmesen egy székre telepednék;[4] Francesco Sforzáról mondott halotti beszédében Filelfo tarka sorát idézi az ókori, sőt arabs philosophusoknak, kik a halhatatlanság mellett nyilatkoztak és ezt a

[1] *Jovian. Pontan.* Charon. Opp. II. 1128—1195.

[2] Faustin Terdocei triumphus stultitiae, L. II.

[3] Így Borbone Morosini 1460 körül, v. ö. *Sansovino*, Venezia, L. XIII., 243. l. Írt egy munkát „De immortalitate animae ad mentem Aristotelis“ czímen. — Egyébiránt v. ö. a XXXII. sz. kitérést a szakasz végén.

[4] Vespas. Fiorent. 260. l.

nyomtatásban[1] másfél sürű folio oldalt kitevő keveréket következőkép fejezi be: „azonfelül bírjuk az ó- és újtestamentumot, mely minden igazságon felül áll". Közbejöttek a firenzei platonikusok Plato lélektanával és p. o. Pico a keresztény tanból merített igen lényeges kiegészítésével. Azonban az ellenfelek a művelt világgal a saját nézetüket fogadtatták el. A XVI. század elején az egyháznak ezen való megbotránkozása oly magasra hágott, hogy X. Leo a lateráni zsinaton (1513-ban) rendeletet[2] volt kénytelen kiadni a lélek halhatatlanságának és individualitásának védelmére, az utóbbit azok ellen, a kik azt tanították, hogy a lélek valamennyi emberben csak egy. Néhány évvel később (1516-ban) pedig megjelent Pomponazzo könyve, a melyben ki volt mutatva, hogy lehetetlen a halhatatlanságot bölcsészetileg bebizonyítani. Erre az apologiák és elleniratok harcza megindult és folyt mindaddig, míg a katholikus reactio el nem némította, A léleknek előre való létezése Istenben, mely többé-kevésbbé Plato eszmetana szerint volt gondolva, soká nagyon elterjedt fogalom maradt, és p. o. a költőknek[3] kapóra jött. Nem fontolták meg közelebbről, hogy a halál utáni fönmaradás módjára nézve ez a fölfogás minő következményekkel járt.

Az ókor második behatása leginkább Cicerónak az álomról írt műve hatodik könyvének azon különös töre-

[1] Orationes Philelphi, fol. 8.

[2] Septimo Decretal. Lib. V., Tit. III., 8. fej.

[3] *Ariosto*, Orlando, VII. én. 61. vsz. — Nevetségessé téve: Orlandino, IV. fej., 67., 68. vsz. — Carito, a Pontanus nápolyi akadémiájának tagja, arra használja fel a lelkek előlétezését, hogy vele az aragoniai ház küldetését magasztalja. Roscoe, Leone X., kiadta Bossi, II., 288. l.

dékéből indul ki, mely „Scipio álma“ név alatt ismeretes. Macrobius commentárja nélkül alkalmasint elveszett volna, mint Cicero művének másik fele; most ismét számtalan másolatban[1] és a könyvnyomtatás kezdetétől fogva lenyomatokban is el volt terjedve, és többszörösen magyarázták. A nagy emberek számára való átszellemült túlvilágnak leírása ez, melyen a sphaerák összhangja átrezeg. Ez a pogány ég — a mely mellett lassanként a régiek más előkerült nyilatkozatai is szólottak — lassanként abban a mértékben helyettesítette a keresztény eget, a melyben a történeti nagyság és dicsőség ideálja a keresztény élet ideáljait háttérbe szorította, s ez még sem sértette meg az érzelmeket, mint az egyéniség teljes megszünésének tana. Már Petrarca voltaképen e „Scipio álmá“-ra alapítja reményeit, továbbá más cicerói iratok nyilatkozataira és Plato Phaedonjára a nélkül, hogy a bibliát említené.[2] „Miért, kérdi másutt, ne osztozzam mint katholikus oly reményben, melyet a pogányoknál kimutathatólag találok?“ valamivel később írta Colluccio Salutati (kéziratban még fenmaradt) „Hercules munkái“ czímű dolgozatát, a melynek végén azt bizonyítja, hogy energikus embereket, a kik a földi élet óriási fáradalmait kiállották, joggal megilleti, hogy haláluk után a csillagokban lakozzanak.[3] Míg Dante még szigorúan vigyázott

[1] *Orelli* ad Cic. de republ. L. VI. — V. ö. még *Lucanus*, Pharsal. IX. a kezdete.

[2] *Petrarca*, Epp. fam. IV. 3., IV. 6. kiad. Fracass. I. 498. l. ff. 510. l. ff.

[3] *Fil. Villani*, Vite 15. l. Ez a nevezetes hely, a hol művek által való isteni tisztelet és pogányság találkozik, így hangzik: che agli nomini fortissimi poichè hanno vinto le mostruose fatiche della terra, debitamente sieno date le stelle.

rá, hogy a legnagyobb pogányok is, a kiktől a paradicsomot bizonyára nem sajnálta, a limbuson túl a pokol bejáratánál ki ne jőjjenek,[1] addig most a költészet két kézzel kapott a túlvilágról való új szabadelvű eszmék után. Idősb Cosimót, Bernardo Pulcitól halálára írt költeménye szerint, az égben Cicero fogadja, a kit szintén a „haza atyjának" hívtak, a Fabiusok, Curtius, Fabricius, és sok más; velük együtt igazi dísze lesz a karnak, a melyben csak feddhetetlen lelkek énekelnek.[2]

A régi szerzőkben azonban a túlvilágnak még egy másik, kevésbbé tetszetős képe is előfordult, ugyanis Homeros és azon költők árnyékországa, a kik amaz állapotot nem édesítették meg és nem humanisálták. Egyes elmékre ez is befolyást gyakorolt. Gioviano Pontano valahol[3] Sannazarral elmondatja, mily látománya volt korán reggel félálmában. Egy elhalt barátja jelenik meg neki, Ferrandus Januarius, a kivel egykor sokat elbeszélgetett a lélek halhatatlanságáról; most azt kérdi tőle, vajjon igaz-e, hogy a pokol büntetései örökkévalók és rettenetesek? Az árnyék rövid hallgatás után egészen Achilles értelmében felel, midőn Odysseus kérdezte: „annyit mondhatok és erősíthetek, hogy nekünk, a testi élettől elköltözötteknek, az a legerősebb kivánságunk, hogy belé ismét visszatérhessünk." Erre köszön és eltünik.

Félreismerhetetlen, hogy az ily nézetek a halál utáni

[1] Inferno, IV. é. 24. ff. — V. ö. Purgatorio VII. 28., XXII. 100.

[2] Ez a pogány ég világosan megvan Nicolo dell' Arca agyagművész sírfeliratán is:

Nunc te Praxiteles, Phidias, Polycletus adorant
Miranturque tuas, o Nicolae, manus.

(Bursellis, Ann. Bonon. *Murat.* XXIII. Col. 912.)

[3] Actius cz. későkori művében.

állapotról a legkényesebb keresztény dogmák megszünését részben föltételezik, részben okozzák. A bűn és a megváltás fogalmai, úgy látszik majdnem teljesen elhalványultak. A bőjti prédikátorok hatása és a vezeklő járványok, melyekről fönnebb (265. l. ff. 283. l. ff.) szó volt, félre ne vezessenek bennünket; mert ha megengedjük is, hogy az egyénileg fejlődött rendek benne csakúgy részt vettek, mint a többiek, a fődolog ebben mégis csak a megindulás szükségérzete volt, a heves elmék fölszabadulása, az országos szerencsétlenség fölötti iszonyodás, a jajkiáltás az éghez, hogy segítsen. A bűnösség és a megváltás szükségérzete éppen nem volt a lelkiismeret fölkeltésének szükséges következménye, sőt még az igen heves külső vezeklés sem tételezi fel szükségkép a keresztény értelemben való megbánást. Ha a renaissance erősen kifejlődött emberei azt mondják, hogy elvük: semmit meg nem bánni[1] — úgy ez erkölcsileg közömbös eseményekre, puszta esztelenségre vagy czéltalanságra vonatkozhatik ugyan, ámde a megbánás e megvetése önmagától fog az erkölcsi térre is kiterjedni, mert forrása általános, t. i. az egyéni erőérzet. A passiv és szemlélődő kereszténység, egy más és felsőbb világra való állandó utalásával, nem tudott többé ezeken az embereken uralkodni. Machiavelli azután egy újabb következtetésig merészkedett: a kereszténység az államnak és szabadsága védelmezésének sem lehet hasznára.[2]

Minő alakot kellett ezek után a mindemellett meglevő

[1] *Cardanus*, de propria vita, 13. fej.: non poenitere ullius rei quam voluntarie effecerim, etiam quae male cessisset; e nélkül a legboldogtalanabb ember lettem volna.

[2] Discorsi, L. II. 2. fej.

erős vallásosságnak a mélyebb természetekben öltenie? A theismusét vagy a deismusét, a hogy tetszik. Ez utóbbi elnevezést arra a gondolkodásmódra ruházzuk, mely a keresztény elemet levetette, a nélkül, hogy az érzelem számára további kárpótlást keresne vagy találna. Theismust pedig látunk az isteni lény iránti bensőbb, positiv áhítatban, melyet a középkor nem ismert. Ez a gondolkodásmód a kereszténységet nem zárja ki, és ennek a bűnről, megváltásról és halhatatlanságról szóló tanával összefűződhetik, de lehet, hogy az elmékben e nélkül is megvan.

Némelykor e gondolkodásmód gyermekes naivitással, sőt félig pogány színezettel lép föl; Isten úgy tünik fel neki, mint az óhajok mindenható teljesítője. Agnolo Pandolfini elbeszéli,[1] hogy lakodalma után nejével bezárkózott és a szűz Mária képével díszített házioltár előtt letérdelt, de nem a madonnához, hanem istenhez imádkoztak, adná, hogy vagyonukat jól felhasználják, hogy soká együtt éljenek vígságban és békességben és hogy sok férfi utódjuk legyen; „a magam számára gazdagságot, barátokat és tiszteletet kértem, az ő számára feddhetetlenséget, tisztességet, és hogy jó gazdasszony legyen". Ha ehhez még kifejezésbeli erős régieskedés járul, úgy némelykor nehéz a pogány stílust és a theistikus meggyőződést egymástól különválasztani.[2]

[1] Del governo della famiglia, 114. l.

[2] Példaként hadd álljon itt M. Antonio Flaminio rövid ódája a Corycianából (v. ö. e mű I. k. 369., 383. l.).

Dii quibus dam Corycius venusta
Signa, tam dives posuit sacellum,
Ulla si vestros animos piorum
Gratia tangit.

Ez az érzület helylyel-közzel a szerencsétlenségben is megkapó igazsággal nyilatkozik meg. A Firenzuola későbbi korából, miután éveken át lázban fekvő beteg volt, maradt egy pár fohászkodása Istenhez, a melyekben mellékesen, nyomatékkal hivő kereszténynek mutatja magát, s mégis tiszta theistikus öntudatot nyilvánít.[1] Nem tekinti szenvedését sem bűnhődésnek, sem megpróbáltatásnak, vagy a más világra való előkészítésnek, oly ügy ez, mely tisztán közte és Isten közt forog fenn, a ki az ember és kétségbeesése közé az életbe való hatalmas szeretetét helyezte. „Csak a természetet káromlom, mert a te nagyságod tiltja, hogy csak megnevezzelek is . . . add a halált uram, könyörgök hozzád, add e pillanatban!“

Kézzel fogható bizonyítékot a kiművelt, öntudatos theismus mellett persze ezen és hasonló nyilatkozatokban hiába fogunk keresni; az illetők részben azt hitték, hogy még keresztények és azonfelül a fennálló egyházi tanokat különféle okokból tisztelték is; a reformatio idejében azonban, midőn a gondolatoknak tisztulniok kellett, e gondolkodásmód világosabb öntudatra jutott; az olasz protestánsok egy része antitrinitáriusnak és sociniánusnak bizonyult, sőt mint menekülők a messze távolban igen

Vos iocos risusque senis faceti
Sospites servate diu; senectam
Vos date et semper viridem et Falerno
Usque madentem.

At simul longo satiatus aevo
Liquerit terras, dapibus Deorum
Laetus intersit, potiore mutans
Nectare Bacchum.

[1] *Firenzuola*, Opere, IV. k. 147. l. ff.

emlékezetes kísérletet tettek arra nézve, hogy ily szellemben egyházat alapítsanak. Az eddig mondottakból legalább annyi immár világos, hogy a humanistikus rationalismuson kívül e vitorlákat még más eszmék is dagasztották.

Az egész theistikus gondolkodásmód középpontja bizonyára a firenzei platói Akadémiában, különösen pedig magában Lorenzo magnificóban keresendő. Elméleti műveik, sőt még leveleik is e férfiak lényének csak felét alkotják. Igaz, hogy Lorenzo ifjúságától fogva élete fogytáig mindig a keresztény dogmák szerint nyilatkozott, sőt hogy Pico a Savonarola hatása és szerzetesi ascetikus érzület uralma alá került.[2] Lorenzo hymnusaiból azonban,[3] melyekben azon iskola szellemének legfőbb eredményeit vagyunk hajlandók látni, tartalék nélküli theismus szól, még pedig oly szempontból, a mely a világot nagy erkölcsi és természeti kosmosnak igyekszik tekinteni. Míg a középkor emberei a világot a siralom völgyének tekintik, melyet a pápának és császárnak az Antikrisztus fellépteig őrizniök kell, míg a renaissance fatalistáit majd hatalmas energia mozgatja, majd sötét megadásba s

[1] *Nic. Valori*, vita di Lorenzo. — L. Giovanni fiához intézett szép utasításait: Fabroni, Laurentius 178 jgy. és Roscoe: Lorenzo élete függelékei között.

[2] Jo. Pici nita, auct. Jo. Franc. Pico. — Deprecatio ad Deum cz. műve a Deliciae poltar-italor-ban.

[3] Az Orazione cz. ének (Magno Dio, per la cui costante legge" stb., Roscoe, Leone X. kiad. Bossi, VIII. 120. l.); — a hymnus („Oda il sacro inno tutta la natura" stb., Fabroni, Laurentius, Adnot. 9.); — L'altercazione (Poesie di Lorenzo magn. l. 265. l.; ez utóbbi gyűjteményben a többi itt megnevezett költemény is le van nyomtatva.

babonahitbe merülnek; itt a kiválasztott elmék körében,[1] az az eszme emelkedik ki, hogy Isten a világot szereteténél fogva teremtette, hogy e látható világ az istenben előre létező mintának képmása, s hogy isten állandó mozgatója és tovább teremtője fog maradni. Az egyes ember lelke isten megismerése által *őt* a maga szűk határai közé szoríthatja, de iránta való szeretete által *magát* a végtelenségig kiterjesztheti, és ez az üdvösség a földön.

A középkori mysticismus visszaemlékezései itt platói tanokkal és egy sajátságos modern szellemmel érintkeznek. Talán itt érlelődött meg a világ és az ember azon ismeretének legfőbb gyümölcse, a melyért egymagáért is Olaszország renaissanceát korszakunk vezetőjének kell mondanunk.

[1] Ha *Pulci* valahol komolyan veszi Morgantejében a mit vallás dolgában ir, akkor ez a XVI. én. 6 versszakáról áll: a szép pogánynő Antea, beszédje talán legkézzelfoghatóbb kifejezése annak a gondolkodásmódnak, mely Lorenzo társai között járta. Astarot démon fenn (295. l. ff. 300. l. 1. jegyz.) idézett beszédjei aztán ehhez mintegy kiegészítésül szolgálnak.

Kitérések.

XXV.

(*A 239. és 241. l.-hoz.*)

Mérgezések és varázslatok. Brosch. M. (Hist. Zeitschrift, XXVII. k. 295. l. ff.) a velenczei levéltárakból a tanács által helyben hagyott öt ajánlatról állított össze tudósításokat, volt pedig: ajánlat a török szultán megmérgezésére (1471—1504), ajánlat VIII. Károly meggyilkolására (1495) és ajánlat a faenzai proveditornak adott megbizást illetőleg, hogy Cesare Borgiát megölesse (1504). — Északon még többet képzeltek az olaszok mérgezési művészetéről; Juvénal des Ursins ad a. 1382. (kiad. Buchon. 336. l.) említi Durazzói Károly király által szolgálatába fogadott méregkeverőnek a lancettáját: már a ki mereven ránézett, halál fia volt. — Hogy boldogtalan házasságokban igazi mérgezés, vagy a tőle való félelem volt-e gyakoribb, bajos volna eldönteni. V. ö. Bandello II. Nov. 5 és 54. Igen kényes a II. Nov. 40. Egyazon nyugat-lombardiai városban, melyet szerző közelebbről meg nem jelöl, két méregkeverő él; egy férj, ki neje kétségbeesésének valódiságáról meg akar győződni, ráhagyja, hogy a nő egy italt, mely csupán festett víz, de melyet az igazi méregnek tart, valósággal megigyék; erre aztán a házaspár kibékül. — Cardanus családjában egymagában négy mérgezési eset fordult elő. De propria vita, 30. és 50 fej. (A pápai feloldási taksák közt: taxa cancell. Rom. 1514 óta meg van említve az eset, ha a nőt a férje öli meg, de az nem, ha a férjet a neje öli meg, v. ö. Castelnau, les Médicis II. 209.).

Gonoszságok p. o. ferrarai Leonello ellen, l. Diario Ferrarese, Muratori XXIV. Col. 194. az 1445-ik évéhez. Mialatt a Benato nevű tettesnek, kinek egyébként is rossz hire volt, a piazzán az ítéletet felolvasták, a levegőben nagy zaj támadt és földindulás, úgy hogy a néző tömeg mind vagy elszaladt vagy a földhöz vágódott; a zaj és földrengés azért lett volna, mert Benato „havea chiamato et scongiurato il Diavolo". — A mit Guicciardini (L. I.) Lodovico Moro varázslásáról mond Giangaleazzo nevű öcsese ellen, itt nem vizsgáljuk. — A varázslásról v. ö. fenn a 4. fej. különösen a 336. l.-ot. — Még a pápai koronázó lakoma alkalmával is minden bíboros a saját pinczemesterét és borát vitte magával, „talán mert tapasztalatból tudták, hogy különben mérget vegyítettek az italba". És ez a szokás Rómában általános volt és „sine injuria invitantis" érvényben állott! Blas Ortiz, Itinerarium Adriani VI., ap. Baluz. Miscell. (kiad. Mansi) I. 380.

XXVI.

(*A 266. l.-hoz.*)

Hogy az observantiás Ferencz-rendi prédikátorok és az irígy Domonkos-rendiek közt többször voltak surlódások, mutatja Krisztusnak a keresztről a földre folyt vére körül támadt vita (1462, v. ö. Voigt, Enea Silvio, III. 591. ff.) Fra Jacopo della Marcáról, ki e vitában a dominikánus inquisitornak sehogy sem akart engedni, részletes tudósításában II. Pius (Comment. L. XI. 511. l.) ügyes gúnynyal így nyilatkozik: Pauperiem pati et famem et sitim et corporis cruciatum et mortem pro Christi nomine nonnulli possunt; jacturam nominis sel minimam ferre recusant, tanquam sua deficiente fama Dei quoque gloria pereat.

A remeték hírneve, a kik a bőjti prédikátorok szerepét gyakran vállalták magukra, már akkorában a végletek közt ingadozott. A remete-barátoktól meg kell

őket különböztetni. — A határok e tekintetben általában nem voltak szorosan megszabva. A spoletóiak, kik mint csodatévők az országot bejárták, mindig San Antonióra hivatkoztak, és kígyóik miatt, Pál apostolra. Már a XIII. század óta félig papi bűbájosságukkal megsarczolták a parasztságot és lovaik úgy voltak idomítva, hogy midőn San Antonió-t mondtak, letérdeltek. Állítólag kórházak számára gyűjtöttek. Massuccio, Nov. 18. Bandello III. Nov. 17. Firenzuola az „asino d'oro"-ban (Opere IV. k.) Apulejus kolduló barátait ő velük helyettesítteti.

XXVII.

(*A 277. l.-hoz.*)

A pogány szertartásokról, különösen arról, hogy a holtak mellé eledelt tettek, Bap. Mant. de sacris diebus L. II. így kiált fel:

Ista superstitio, ducens a Manibus ortum
Tartareis, sancta de religione facessat
Christigenûm! vivis epulas date, sacra sepultis.

Egy századaddal előbb, mikor XXII. János serege a határszéli ghibellinek ellen vonult, az „eresia" és „idolatria" határozott vádjával történt; Recanatit, mely magát önkényt megadta, mégis fölégették azon ürügy alatt „mert itt bálványképeket imádtak", valósággal pedig azon való bosszúból, hogy a város többeket megöletett, Giov. Villani, IX. 139., 141. — II. Pius alatt egy megátalkodott napimádó, egyébként urbinói születésű, került elő. Aen. Sylvii opera, 289. l. Hist. ver. ubique gestar. 12. fej. — Legmeglepőbb, a mi X. Leo, vagy pontosabban a Leo és Hadrian pápasága közé eső időben 1522 január havában (Gregorovius VIII. 388) Rómában a fórumon történt: pestis miatt egy ökröt egészen pogány módon nagy ünnepség mellett áldoztak; Paul. Jovius, His. XXI. 8.

XXVIII.

(*A 302. l.-hoz.*)

A legfontosabb tudósítás Galeotto Martióról: Paul. Jovii Elogia lit. 90 l. Azonban G. Martiónak Velencze egyik nyilvános terén állításait vissza kellett vonnia. G. Mart. levelét Lorenzo Medicihez, Velencze 1478. május 17. azzal a kérelemmel, hogy járjon érette a pápánál közbe „satis enim poenarum dedi“ l. C. Malagola: Codreo Urceo, Bologna 1878. 433. l.

Némely más levelet Galeottóhoz és tőle rövid kivonatot a „de homine“ című az „archiepiscopus Strigomensis“-nek ajánlott művéből, valamint egy hosszabb értekezést róla l.: Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága, közzéteszi Dr. Ábel Jenő, Budapest 1880, 90. l. ff.

Merula piszkolodásai G M. ellen alkalmasint ennek vallási nyilatkozataira vonatkoznak. G. Marzio műve: „de homine libri duo“, Merula „annotationes“-eivel megjelent p. o. Basel 1517. Nem ide tartozik „de promiscua doctrina“ cz. munkája. Marzio főműve: „libri tres de vulgo incognitis“, mely üldözését maga után vonta; ez sohasem jelent meg nyomtatásban. A mű kéziratai állítólag Párisban és Turinban vannak. A könyv tartalmáról és sorsáról számos mesét terjesztettek (ez utóbbiakról l. Ábel, id. m. 287. l. 1. jegyz.) Ebbe az összefüggésbe tartozik alkalmasint „Liber excellentium sive de excellentibus“ cz. munkája is, mely, úgy látszik, csak egyetlen kéziratban maradt fönn. Károly franczia királynak van ajánlva és 32. fejezetben (pontos tartalom-mutató Ábelnél, 288—290 l.) theologiai és philosophiai vizsgálódásokat tartalmaz, melyek részben többi műveinek tartalmával összevágnak.

A Narniból származó Galeotto eretnekségei, úgy látszik, oly erős benyomást tettek, hogy Diariuma egyik helyén Paris de Grassis egy más eretneket „scholaris Narnien-

sis"-nek nevez. Ezt a helyet (közölve Muntznél: Raphael, 427 l. jegyz.) már azért is hadd idézzük itt, mert a X. Leo alatti pogányságra nézve nincsen minden fontosság nélkül: Sermonem habuit quidam scholaris Narsiensis satius scholastice et potius gentilitio more quam christiano invocans deos deasque in exclamatione, quod multi reprehenderunt et irriserunt. De homine cz. művében G. Marzio említést tesz az ő „invectiva contra Philelphum"-áról, de az nem vallásos eltérésekre vonatkozott.

XXIX.

(A 317. laphoz.)

Piero Capponi atyja, maga is astrologus, fiát kereskedőnek adta, nehogy azt a veszedelmes fejsebet megkapja, melylyel fenyegették. Vita di P. Capponi, Arch. stor. IV., II. 15. A példát Cardanus életéből l. 66. l. — Pierleoni, spoletói orvos és astrologus, azt hitte, hogy vízbe fog fulni; ezért kerülte a vizeket és Páduából s Velenczéből visszament Spoletóba, hogy a tengertől távol legyen. Végre mégis azzal vetett életének véget, hogy a vízbe ugrott, azon való kétségbeesésében, hogy Lorenzo halálának részben ő is egyik oka volt. Paul. Jov. Elog. liter. 67. l. ff. — Hier. Aliottusnak azt jövendölték, hogy életének 62-ik évében halálos veszedelem fenyegeti, ezért ez évben (1473. júliustól 1474. júliusig) semmihez sem mert fogni s orvosra sem bízta magát; azonban az év szerencésen elmult. H. Aliott. Opuscula, Arezzo 1769., II. 72. — Marsilio Ficino, ki az astrologiát megvetette (Epist. lib. IV. Opp. 772. l.), mégis meghallgatja, hogy egy barátja azt írja neki (Epist. lib. 17.): Praeterea me memini a duobus vestrorum astrologis audivisse, te ex quadam syderium positione antiquas revocaturum philosophorum sententias.

Erre az egész szakaszra nézve összehasonlítandó: Meyer Károly, Der Aberglaube des Mittelalters und der nächstfolgenden Jahrhunderte, Basel 1884. A könyv az elmult

idők babonás felfogásának érdekes összeállítását nyujtja három szakaszban: a babona a természet és az élet különböző köreiből; varázslás és boszorkányság; a szellemek világa. De nem szorítkozik sem Olaszországra, sem a renaissance korára. Az olasz zsidók babonahitéről v. ö. Güdemannn, Juden in Italien, Bécs 1884., 219—224. l.

XXX.

(A 347. laphoz.)

Alexandri ab Alexandro: Dierum genialium libri VI. (Colon. 1538.) démonok és csodatörténetek számára az akkori Olaszországban elsőrangú forrás, különösen minthogy a szerző, Pontanus akadémiájának barátja és tagja, azt erősíti, hogy a mit elbeszél, vagy maga élte át, vagy szavahihető tanúktól hallotta. Lib. VI., 19. fej.: Két rossz embert és egy barátot ördögök támadnak meg, kiket lábukról fölismernek s részben erőszakkal, részben a kereszt jelével elűznek. Lib. VI., 21. fej.: Egy kegyetlen fejedelem csekély hiba miatt egy szolgáját börtönbe vetteti; ez az ördögöt hívja segítségül s csakamar a börtönből csodálatos módon ki is szabadul, majd megint oda visszakerül; a közbenső időben az alvilágot látta, megmutatja a fejedelemnek a pokol tüzében megégetett kezét, közli vele egy meghalt nevében az erre rábízott titkokat s inti őt, hagyjon föl kegyetlenségeivel s nemsokára az ijedelem következményeibe belehal. Lib. II., 19. fej.; III., 15.; V. 23.: elhalt barátok, szt. Cataldus és ismeretlen lények szellemeinek megjelenése Rómában, Arezzóban, Nápolyban. Lib. II., 22. fej.; III., 8.: elbeszélések vízi és hal-emberekről Nápolyban, Spanyolországban, a Peloponnesusban, az utóbbiakat Theodoros Gaza és Trapezunti György tekintélye is megerősíti. (Colan, az olasz vízi ember, Cataniából, Messinában a vízbe fúl, a mint a királytól a tengerbe dobott aranycsészét, melyet díjul megtarthatott volna, föl akarja hozni.)

Sajátságos nézetet vallott a démonokról Gemisthos Pletho, kinek egy philosophiai műve: „οἱ νόμοι“ ma már csak töredékben van meg (kiadta Alexander, Paris 1858.), a XV. századi olaszok közt azonban talán másolatok vagy hagyomány útján teljesebb formájában is ösmeretes volt s korának philosophiai, politikai és vallásos műveltségére kétségtelenül nagy befolyással volt. Szerinte a démonok a harmadrangú istenekhez tartoznak, minden tévedéstől mentek és „képesek voltak, a fölöttük álló istenek nyomdokait követni“, oly szellemek, kik az embereket sok jóval ellátják, „a mely jó Zeustól fogva a többi isteneken át egészen ő hozzájok foly; őrzik és megtisztítják az embert s elméjét fölemelik és erősítik“. V. ö. különösen Schultze Frigyes: Geschichte der Philosophie der Renaissance, I. k., Jéna 1874.

II. Gyula kézirati Diariuma Paris de Grassistól az 1513—1516. évekről több idevágó közlést tartalmaz: Cataloniában egy harang magától harangozik: quae semper mortem Regis illius portendere solet... de qua re etiam Rex Hispanorum in hanc Urbem scripsit ita verum esse, seque multum de morte sua dubitare, aut casu aliquo... Született: infans media parte puer, et media parte Anguis, sive serpens. Viterbóban: puer medius homo et medius canis. (Heidenheimer H. közlései.)

XXXI.

(A 355. laphoz.)

A XVI. században aztán fej- és birtokvesztés terhe alatt („by lib und guot“) meg van tiltva a Pilátus hegyére fölmászni, a mint a luzerni Schilling Diebold (67.l.) mondja. Azt hitték, hogy a tóban a hegyen kisértet, még pedig „Pilátus szelleme“ fekszik. Ha emberek fölmentek a hegyre, vagy valamit a tóba dobtak, borzasztó viharok támadtak.

A német Hemmerlin Bódog azt mondja „de nobilitate“

cz. művében (1450 körül), 32. fej., a Pilátus taváról: a ki ott Pilátus nevét kiejti, a legderültebb időjáráskor is nagy zivatar éri. Ugyanitt van szó egy stregáról Rómában, 1420., a ki macskává változott és bölcsőbeli gyerekekkel fajtalankodott. U. i. 26. fej.: az elbeszélő, a nobilis, azt mondja, hogy XXIII. János korában Bolognában egy svajczi embert látott, a ki egy egész esztendőt a hegyek közt szép női szellemekkel töltött s a ki nagyszerű dolgokat mesélt ott élvezezett gyönyöreiről.

A Venus hegyéről Norcia közelében hasonlót beszélnek, mint a Pilátusról. Így tudósít p. o. Arnold von Hauff az 1496—1499-ben megtett zarándokútjáról; v. ö. Meyer Károly, Der Aberglaube, Basel, 1884., 115. l.

XXXII.

(A 364. laphoz.)

Pompejus Laetus hathatós eszköznek tartotta a börtönből való kiszabadítására, ha elmondja, hogy írt a lélek halhatatlanságáról. V. ö. a különös védőiratot: Gregorovius VII., 580. ff. — Ezzel szemben l. Luigi Pulci gúnyolódásait a halhatatlanságról egy szonettben, melyet Galeotti idéz: Arch. stor. ital. n. S. IX., 49. l. ff. Codro Urceo mint a halhatatlanság tagadója (fenn. 303. l.). — A halhatatlanság egyik legbuzgóbb védője Marsilio Ficino (v. ö. részletesen: Geiger, Renaissance und Humanismus, 116. l.); a későbbiek azért őt különösen alkalmasnak tartották arra, hogy a szellemvilágból ama tan hirdetőjeként megjelenjen és hitetleneket fölvilágosítson. Mint Baronius „Annales"-eiben mondja (v. ö. Meyer Károly, Der Aberglaube, 362. l.) Michele Mercato háza elé jő Rómában s így szól hozzá: „O Michael, vera sunt illa" de hosszabb maradásra semmi kéréssel sem lehet rávennni. Mercato azután megtudja, hogy Ficino ugyanabban az órában halt meg, midőn neki megjelent. — Filelfóhoz hasonlóan jár el Petrus Marsus is: Oratio dicta a Petro Marso in die ascensionis de immor-

talitate anime ad reverendissimum in Christo patrem et dominum d. Raphaelem T. sancti Georgii Cardinalem ac sanctissimi domini nostri Pape Camerarium (Flor. Bibl. naz. K. 6. 63.). Élesen kikel Epicur ellen, kiről azt mondja, hogy „porcus“; még „magnus ille Plato ad veritatem interdum accedens“ is tévedt, ellenben Cicero és Xenophon az igazságot megközelítették. Praetereo alios paena innumerabiles qui animam esse immortalem asseruerunt. Fastidium profecto pareret oratio si in re manifesta testibus non necessariis uteretur. Est enim communis omnium qui ratione quoquo modo uti possunt de animorum immortalitate consensus.

A lélek halhatatlanságát fejtegeti Leon. Nogarolának egy kézirati értekezése, melyet Lorenzo Medicinek ajánlott (Bibl. Med. Laurenz. Firenze, Plut. 83. cod. 22.). Szerzője a halhatatlanság tanának híve; bizonyítási módja scholastikus; a legnagyobb higgadtsággal bonczolja az ellenfél okait.

A II. KÖTET TARTALMA.

NEGYEDIK SZAKASZ.

A világ és az ember fölfedezése.

Lap

Első fejezet: Az olaszok utazásai. 3

Columbus.

A cosmographia viszonya az utazásokhoz.

Második fejezet: A természettudomány Olaszországban . . . 7

Dante és a csillagászat.

Az egyház beavatkozása.

A humanismus behatása.

Botanika; a kertészek.

Állattan; idegen állatok gyűjtése.

Ippolito Medici kisérete.

Harmadik fejezet: A tájak szépségének fölfedezése . . . 18

A táj a középkorban.

Petrarca és a hegymászás.

Uberti Dittamondója.

A flandriai festőiskola.

Aeneas Sylvius és leírásai.

Negyedik fejezet: Az ember fölfedezése; szellemének leírása a költészetben 31

Psychologiai segédeszközök; a temperamentumok.

A rímtelen versek értéke.

A szonett értéke.

Dante és Vita nuovája.

Divina Commediája.

Petrarca, mint a lelki élet festője.

Lap

Boccaccio és a Fiammetta.
A tragédia csekély fejlődése.
Az előadás pompája, mint a dráma ellensége.
Intermezzók és ballett.
Komédia és álarczos-komédia
Helyettesítés a zene által.
A romantikus eposz
A jellemek szükséges alárendelése.
Pulci és Bojardo.
Szerkezetük belső törvénye.
Ariosto és stílusa.
Folengo és a parodia.
Tasso, mint ellentét.

Ötödik fejezet: Az életrajzírás 58
Az olaszok haladása a középkorral szemben.
Toscanai életrajzok.
Italia egyéb vidékei.
Az önéletrajz; Aeneas Sylvius.
Benvenuto Cellini.
Girolamo Cardano.
Luigi Cornaro.

Hatodik fejezet: Népek és városok jellemzése 71
A Dittamondo.
Leírások a XVI. századból.

Hetedik fejezet: A külső ember leírása 75
A szépség Boccacciónál.
Firenzuola szépségideálja.
Általános meghatározásai.

Nyolczadik fejezet: A sürgő-forgó élet leírása 81
Aeneas Sylvius és mások.
Conventionalis pásztorköltészet Petrarca óta.
A falusi élet valódi költői tárgyalása.
Battista Mantovano, Lorenzo magnifico, Pulci.
Angelo Poliziano.
Az emberiség és az ember fogalma.

Kitérések 90

Lap

ÖTÖDIK SZAKASZ.

A társas érintkezés és az ünnepek.

Első fejezet: A rendek kiegyenlítődése 105
Ellentét a középkorral szemben.
Az együttélés a városokban.
A nemesség elméleti tagadása.
A nemesség viselkedése vidékek szerint.
Állása a műveltséggel szemben.
Az élet későbbi elspanyolosodása.
A lovagméltóság a középkor óta.
A lovagjátékok és torzképeik.
A nemesség mint az udvarbeliek kelléke.
Második fejezet: Az élet külső finomodása 116
Öltözet és divatok.
A nők pipereszerei.
A tisztaság.
A Galateo és a jó modor.
Kényelem és elegantia.
Harmadik fejezet: A nyelv mint a társas érintkezés alapja. . 128
Egy ideálnyelv kiművelése.
További elterjedése.
A széllső puristák.
Csekély sikerök.
A társalgás
Negyedik fejezet: A társas érintkezés felsőbb formája . . . 136
Megegyezés és alapszabályok.
A novellaírók és hallgatóik.
Az előkelő hölgyek és a szalonok.
Firenzei társas érintkezés.
Lorenzo, mint körének leírója.
Ötödik fejezet: A tökéletes társasági ember 142
Szeretkezése.
Külső és szellemi ügyességei.
A testi ügyességek.
A zene.
A zeneszerek és a virtuózok.
A dilettantismus a társaságban.

Lap

Hatodik fejezet: A nő állása 150
A költészetet férfiasan műveli.
Egyéniségének kialakulása.
A virago.
A nő a társaságban.
A kéjhölgyek műveltsége.

Hetedik fejezet: A háztartás. 158
Ellentét a középkorral szemben.
Agnolo Pandolfini (L. B. Alberti).
A villa és a falusi élet.

Nyolczadik fejezet: Az ünnepek 163
Alapformáik, mysteriumok és körmenetek.
Előnyök a külfölddel szemben.
Az allegoria az olasz művészetben.
Az általánosnak történeti képviselői.
A mysteriumok előadása.
Urnapja Viterbóban.
Világi előadások.
Némajátékok és fejedelmek fogadása.
Mozgalmas menetek; egyházi trionfik.
Világi trionfik.
Ünnepi menetek vizen.
Carneval Rómában és Firenzében.

Kitérések. 192

HATODIK SZAKASZ.

Erkölcs és vallás.

Első fejezet: Az erkölcs 213
Az ítélet határai.
A demoralisatio tudata.
A modern becsületérzés.
A képzelet uralma.
Játékszenvedély és bosszuvágy.
A házasság megsértése.
A nő erkölcsi állása.
Az átszellemített szerelem.

Lap

Általános hajlam a gonoszságra.
A rablók.
A fizetett gyilkosság; a mérgezések.
Az absolut gonosztevők.
Az erkölcsiség viszonya az individualismushoz.

Második fejezet: A vallás a mindennapi életben 245
A reformatio hiánya.
Az olaszok állása az egyházzal szemben.
Gyülölet a hierarchia és szerzetesség ellen.
A kolduló barátok.
A dominikánus inquisitio
A kiválóbb szerzetek.
Az egyház és áldásainak megszokásai.
A bőjti prédikátorok.
Girolamo Savonarola.
A pogány elem a néphitben.
Az ereklyékben való hit.
A Mária-imádás
Ingadozások az istentiszteletben.
Nagy vezeklő járványok.
Szabályozásuk a rendőrség által Ferrarában.

Harmadik fejezet: A vallás és a renaissance szelleme. 289
Szükséges subjectivitas.
A szellem világiassága.
Türelmetlenség az iszlammal szemben.
Valamennyi vallás jogos volta
Az ókor behatása.
Az úgynevezett epicureusok.
A szabad akarat tana.
A jámbor humanisták.
A humanisták középső iránya.
A szentek kritikájának kezdete.
A humanisták fatalismusa.
Pogány külsőségek.

Negyedik fejezet: Ókori és újabb babonák összefonódása . . 312
Az astrologia.
Elterjedése és befolyása.

Lap

Ellenei Olaszországban.
Pico czáfolata és ennek hatása.
Különféle babonák.
A humanisták babonája.
Holtak kisértetei.
Démonokban való hit.
Az olasz boszorkány.
A boszorkányvidék Norcia mellett.
Az északi boszorkányság és határai.
A kéjhölgyek varázslása.
A démonok a Róma felé vezető úton.
Egyes varázsfajok; telesmata.
Varázs az alapkő letételeknél.
A halottidéző a költőknél.
Benvenuto Cellini varázstörténete.
A varázslás apadása.
Mellékfajai: az alchymia.

Ötödik fejezet: A hit megrendülése általában. 360
Boscoli gyónása.
Vallásos zavar és általános kétség.
Vita a halhatatlanságról.
A pogány ég.
A homeri túlvilág.
A keresztény tanok elpárolgása.
Az olasz theismus.

Kitérések. 373